

**BIR XIL,
BIR XIL,
BIR XIL...**

Бир таваллуд тантанасида “айбдор”нинг ўзи ўртакашлик қилди. Ава-лига бу ҳол кўпчилиққа эриш ҳам туюлди. Тўғри-да, давра тўрида кўр тўкиб сипогина ўтириш ўрнига, ликиллаб ўзи ўртага чиқса, ўзи сўз улашса! “Қани, фалончи дўстим мен ҳақимда қандай фикрда экан, эшитайлик-чи!” ёки “Мен буун — туғилган кунимда фалончи дўстимдан сўз эшитмоқчиман, нима дейсизлар?” Нима деймиз, тантана сизники, микрофон қўлингизда, кимдан сўз сўрасангиз — ихтиёрингиз!

Ажабки, ўша маросимда бир оғиз ҳам носамимий гап бўлмади. Одат-даги баландпарвозлиқу кўпиртиришлар, пахтабанд бардор-бардорлар йўқ. Айтилган тилақлар бари чин кўнгилдан, табиий, ҳаққоний. У киши ростдан ҳам ҳурматга лойиқ, дўстга қадрдон, меҳр-оқибатли, хуллас, рисоладаги инсон эди. Албатта, шундай дамларда оз-моз мақтов, илиқроқ сўз бировга малол келмаган. Аммо эс-хуши жойида бўлган, ўзининг кимлигию қадр-қийматини яхши билган одамга ғараз аралаш таърифлару омонат кўпиклар чикора?

Ортиқча сўз берилмаган, яккаш яллаю тапир-тупур ўйиндан иборат тўй-томошаларни ҳам кўрганмиз. Чунки кимлар алёр айтишини ҳам, нима дейишини ҳам олдиндан биласиз. Ҳаммаси ҳаммага маълум гаплар. Такорланавериб қулоққа ёпишмайдиган бўлиб қолган бир қолипдаги, самимиятдан йироқ таъриф-тавсифлар. Керакми ўзи шулар? Керак. Видеога муҳрлаб қўймоқ учун керак. Тамом-вассалом!

Хўш, биз ўзгача бир тартибни таклиф қилмоқчимизми? Ёки катта-кичик барча йиғинларимиз, ҳали айтилганидек, “яккахонлик” йўсинида ўтмоғи лозим демокчимизми? Йўқ, йўқ, ҳаддимизни билганимиз маъқул. Бу ишнинг ҳадис-ҳавосини олган кайвонию мутасаддилари бисёр, ўшалар бош қотирсин, ўшаларга тан. Билиб-билмай бирор таклиф айтиб, маълум қоидани бузиб қўйишингиз мумкин!

Ким чиқарган ўзи шу қоидани? Қанчалаб сарф-харажат, ташвиш-тараддуд эвазига элни тўплаган одам маъракасини ўзи хоҳлагандек қилиб ўтказолмайдими? Нега? Негаки, анъанага айланган таомилни бузиб, кулгига қолмоқдан кўрқади. Таомил эса, буюк Чўлпон куйиблар кетганидек — “бир хил, бир хил, бир хил”. Зерикарли, туссиз, беҳуда.

Фақат тўй-томошаларимиз шундай бўлганида, азза-базза қоғоз қораламоққа ҳожат қолмасмиди денг...

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖУРНАЛ

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Тахририят:

Дамин ЖУМАКУЛ
(масъуд котиб)
Муҳиддин РАҲИМ
(булим мудир)
ШОҲСАНАМ
(булим мудир)
Ольга ЖОЛДАСОВА
(булим мудир)
Наргиза УСМОҶОНОВА
(сахифаловчи)
Машраб НУРИНБОЕВ
(фотомухбир)
Журнали беэафта расом Бобур
ИСМОИЛОВ асарларидан фойдаланилди.

Жамоат кенгаши:

Дилором АЛИМОВА
Абдулла АЪЗАМ
Хуршид ДАВРОН
Нуриддин ЗАЙНИЕВ
Баходир ЗОКИР
Нажмиддин КОМИЛ
Султонмурод ОЛИМ
Хайридин СУЛТОН
Нуриддин ТУҲЛИЕВ
Абдурахим ЭРКАЕВ

Тўлепберген КАЙИПБЕРГЕНОВ

Муртазо ҚАРШИБЎЙ
Фарход ҲАМРОЕВ
Иброҳим ҲАҚКУЛ

Муассис — Республика Маънавият ва маърифат кенгаши.

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 0219-рақам билан руйхатга олинган. Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.

Журналдан кўчириб босилганда манба қайд этилиши шарт.

Шеърый асарлар журналнинг ўз ташаббуси билан чоп этилади.

Манзилимиз: 100047, Тошкент шаҳри, Амир Темури кўчаси, 6-уй

233-10-68
239-46-16
239-05-19

Журнал андозаси тахририятнинг компьютер бўлимида тайёрланди.

"Шарқ" нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахонаси. 100029, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

2010 йил 7 октябрь кунини босмахонага топширилди. Қозғоқ бичими 70x100 1/4, 6 босма тобоқ. 1139-бўйрўртма. Нашр адади 2332 нусха. ISSN 2010-649

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

Ўқтам ва ўлмас тилимиз. Профессор Низомиддин МАҲМУДОВ билан суҳбат 4

ЖАМИЯТНИНГ МАҚСАДИ

Сироҷиддин БЕРДИҚУЛОВ. Демократик янгиланиш ва сиёсий партиялар 12

ЯНГИ АСР МУАММОЛАРИ

Кўчқор ХОНАЗАРОВ. Умидли дунё 16

АҚЛ МУНОЗАРАСИ

Шаҳноза ҚАҲҚОРОВА. Фалсафа — ҳикматдир 20

ХАЗИНА

Асқад МУХТОР. Инсон мангуликка келади асли...32

ИНСОН ЎЗИНГ, ИНСОН ЎЗИНГ

Зулфия ҚУРОЛБЎЙ қизи. Кўланка. (Ҳикоя).....38

ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

Гулбахор САИДФАНИ. Кўнглимни гул баргига шарҳ этай...52

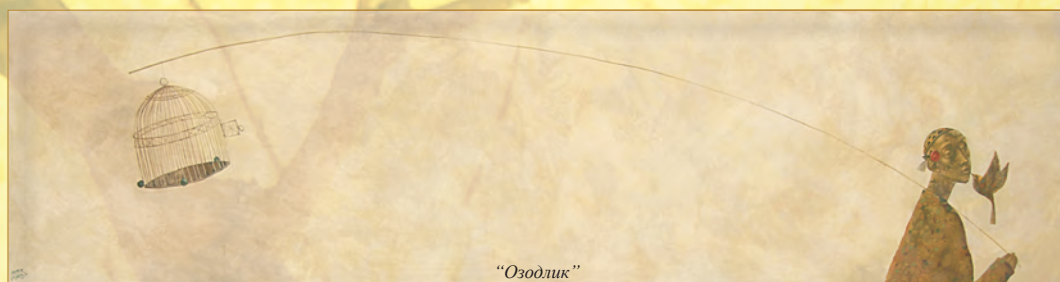
“Орашқ”

Муқоваларда:

1. “Богбон”
3. “Шум бола”
4. “Масхарабоз”

SAHIFALARIDA

саҳифаларида

“Озодлик”

САНЪАТ ФАЛСАФАСИ

Ҳамма гап — қандай ёзишда.
Драматург Шароф БОШБЕКОВ билан
суҳбат.....54

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Иброҳим ҲАҚҚУЛ. Ҳаёт санъаткори.....60

Улуғлар зуринги

МОҲИЯТ ЖИЛОЛАРИ

Зиёда ҒАФФОРОВА. “...Яратти чунки Ҳақ
айни муҳаббатдин”.....67

ХАЗИНА

Муҳаммад АЗИЗОВ. Пайғамбар оролидаги
обида.....72

ТАФАККУР ТАБАССУМИ

Ҳазиломуз ҳикматлар74

ЖАВОНДАГИ ЖАВОҲИР

Йўлдош СОЛИЖОНОВ мутолаа қилади.....76

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Феруза ҚЎЛДОШЕВА. Медиация нима?.....82
Васила АСРАҚУЛОВА. Маданий тафаккур
хусусиятлари83
Дилбар ҲОЖИМУҲАММЕДОВА. Мурувват —
баркамол авлодга фазилат.....84
Бахтиёрхўжа ШОДМОНОВ. Глобаллашув
ва ёшлар.....85
Дилшода НАЗАРОВА. Миқдордан сифатга.....86
Отабек ОРТИҚОВ. “Ҳар бир киши —
файласуф”.....87
Анвар МУҲИДДИНОВ. Бебаҳо қадрият88
Умид НАРЗУЛЛАЕВ. Истиқболли одимлар.....89
Зафар ҲАЙИТОВ. Тарихий хотира —
ўзликни англаш асоси.....91
Муяссар КАРИМОВА. Шаҳарлашув ва
хунармандчилик ривожини.....92
Нилуфар АЗИЗОВА. Комилликка
орифона даъват.....93
“Тафаккур”га мактублар.....94
Журналнинг инглизча мухтасар
мазмуни95

*Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти директори,
профессор Низомиддин МАҲМУДОВ
билан суҳбат*

— Одатда, қайсидир соҳада раҳбар ўзгарса, жамоатчилик ундан катта-катта янгиликлар кутади, мавжуд вазиятда ижобий томонга силжиш бўлади, деб умид қилади. Шу маънода, Сизнинг Тил ва адабиёт институтига директор бўлишингиз мазкур илмий даргоҳнинг ҳозирги фаолияти ва келгуси режаларида бирор бир ўзгариш ясайдими?

— Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти бениҳоя мўътабар муассаса, унинг етмиш беш йилдан ортиқ залворли тарихи бор. Мавқеи “туркий тиллар орасида юксак, юқори, олий ўлган”, “шарқ тилларининг биринчиси” бўлган тилимиз ва “олдидан ўтканда бу кунги Оврўпа адабиёти ҳам шапкасини олиб салом берадиган” (Фитрат таърифлари) адабиётимизнинг сиру синоатини, ибтидосидан бугунигача кечган тарихий тараққиёти тамойилларини, қадимий қонуниятларини бадиият бобидаги имкониятларини илмий инқишоф қилишнинг илк замонавий асослари аввало шу даргоҳда қўйилган, десак муболаға бўлмас. Ер юзидаги энг кўҳна фанлардан бири бўлмиш филологиянинг Ўзбекистондаги дарғалари айнан ана шу масканда самарали фаолият кўрсатган, қон рангидаги қушқонга имкон қадар чап бериб, рост сўзни айтмоқнинг уддасидан чиққан, жаҳон бадиият хазинаси тўрида қўр тўкиб турган ўзбек сўзидан асрлар чангини қоқиб, унинг тилсимотига заррабин тутмоқдай заҳматга йўғрилган шарафга муяссар бўлган. Ана шундай улуғлар номи билан боғлиқ институтга бош бўлишдек фоят шарафли, шунинг баробарида ўта масъулиятли вазифа бугун менинг зим-

мамга юклатилди. Айтиш лозимки, ўзбек тили ва адабиётининг ягона ватани — Ўзбекистон, уларни илмий тадқиқ қиладиган дунёдаги ягона илмий марказ ҳам шу Тил ва адабиёт институти. Ер юзининг турли мамлакатларида математика, физика, кимё каби фанларни ўрганадиган юзлаб илмий тадқиқот институтлари мавжуд, аммо ўзбек тили ва адабиёти институти бошқа йўқ. Тўғри, ўзбек тили ва адабиёти нуфузининг ўзига хос эътирофи ўлароқ дунёнинг катта-кичик давлатларида, асосан, амалий ўрганишга қаратилган марказлар, ўқув юртларида эса баъзи бўлимлар бор, албатта, бундан фахрланмоқ жоиз... Шундай бўлгач, Тил ва адабиёт институти илмий жамоаси ҳам, унинг директори ҳам ўзбек тили ва адабиётининг мавжуд илмий муаммоларини жиддий тадқиқ этишга, тегишли қонуниятларини очиб беришга бурчлидир. “Ноумид — шайтон” дейдилар, мен директор сифатида ана шу йўналишларда илмий жамоамиз ишини оқилона ташкил этиб, жиддий самараларга эришамиз деб умид қиламан.

— *Истиқлол йилларида барча жабҳалардаги каби тилшуносликнинг ҳам ривожлангани маълум. Сиз айна соҳанинг бу даврдаги қайси ютуқларини алоҳида эътироф этган бўлардингиз? Қандай янги назария, янги ғоялар олиб кирилди?*

— Албатта, мустақиллик шарофати билан ҳаётимизнинг, ҳеч бир истисносиз, барча соҳаларида улкан ўзгаришлар, янгиланишлар юз берди. Жумладан, бу йилларда ўзбек тили ҳам, тилшунослиги ҳам жиддий тараққиёт йўлига тушиб олди. Маълумки, тилнинг луғат бойлиги жамиятдаги ўзгаришларнинг ўзига хос кўзгуси ҳисобланади. Халқимизнинг кўп асрлик орзуси бўлмиш истиқлол жамиятнинг негизини янгиледи, янги-янги кадриятларни яратди, унут бўлган тушунчаларни тиклади, халқнинг руҳи ва тафаккурини тирилтирди. Ана шу боис тилмизнинг луғат бойлиги янада зангинлашди, ҳар жиҳатдан рангинлашди. Худди шу бебаҳо бойликнинг таркибини жамиятимизнинг ҳар бир аъзосига тушунарли тарзда таърифлаш ва тавсифлашга улкан эҳтиёж туғилгани учун ҳукуратимиз қабул қилган дастурга мувофиқ Тил ва адабиёт институти олимлари беш жилдли “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”ни (2006–2008) яратди. Бу луғат минг йиллик ўзбек луғатчилиги аънаналари ва дунё луғатчилиги тажрибаларидан унумли фойдаланган ҳолда тузилган фундаментал нашрдир, шунинг учун ҳам унинг яратилиши нафақат ўзбек тилшунослиги ютуғи, балки республикамиз маданий-маърифий ҳаётидаги жиддий воқеа сифатида баҳоланишга лойиқ. Яна шуни ҳам эътироф этиш жоизки, мустақиллик йилларида бир қанча таржима ва терминологик луғатлар ҳам яратилди, уларнинг нафақат амалий, балки назарий қийматга ҳам молик эканини таъкидламоқ керак.

— *Сир эмас, она тилимизнинг ички қонуниятларини ўрганишда яқин-яқингача бошқа тилларга оид илмий тадқиқотларга тақлид қилинар, улар ўзбек тилшунослиги учун гўёки маёқ вазифасини бажарар эди. Бугун биз шу иллатдан қанчалик қутулдик? Янги тамойиллар асосида қандай янги тадқиқотлар қилинди?*

— Тўғри айтасиз, истибдод даврида она тилимизнинг ички қонуниятларини ўрганишда бошқа тиллар тадқиқига бағишланган ишларга тақлид қилинган ҳолатлар ҳам йўқ эмас. Ўзбек тилшунослигида ана шундай тақлидлар натижасида юзага келган назарий чалкашликлар тафсилотида ўтмайлик-да, мутахассис бўлмаган журналхон ҳам бемалол тасаввур қила оладиган биргина мисол келтирайлик. Рус тилидаги “здесь” сўзи рус тили грамматикасида ўрин равиши деб тавсифланади. Мазкур сўзнинг ўзбекча таржимаси “бу ерда” бўлиб, у иккита мустақил сўздан таркиб топган эркин сўз бирикмасидир. Ана шу сўз бирикмаси рус тилига тақлиддан бир сўз деб, яъни битта ўрин равиши деб талқин этиб келинди.

Бир тилдаги муайян қоида ёки қонуниятни бошқасига тўғридан-тўғри татбиқ қилиш билан шу тилнинг мутлақо ўзига хос табиатини очиб бўлмаслигини исботлаш учун катта калла керак эмас. Ҳар бир тилнинг ўз мантиғи ва руҳи бор, бу эса тиллар тадқиқидаги ҳар қандай тақлидчилик самарасиз эканини тасдиқлайди. Дунёнинг манамен деган тилшунослари, масалан, олмон алломаси Вильгельм фон Гумбольдт ер юзидаги тилларнинг хилма-хиллиги ва ўзаро фарқлилиги фақат товушларнинг эмас, балки тил эгаларининг олами қандай кўришидаги хилма-хиллик ва фарқлиқдан иборатлигини қайта-қайта таъкидлайди. Америка тилшуноси Бенжамин Уорф эса “Агар Ньютон инглиз тилида ўйлаб, инглиз тилида тафаккур қилмаганида эди, у яратган машҳур қонун бир оз бўлса-да, бошқачароқ бўларди”, деган гапни айтган. Демакки, тафаккур тарзи ҳам тилга бевосита боғлиқ. Шу боис тилшунослик илмидаги тақлидчилик нафақат бефойда, ҳатто зарарли ҳамдир, бу борада тақлидчилик этикнинг қолипи билан туфли тиккандек нодуруст юмушдир. Албатта, тақлидчилик бошқа нарса, аммо хорижда, дунё тилшунослигида яратилган турли тиллардаги илмий тадқиқотлардан ижодий фойдаланиш бошқа нарса, улардаги хилма-хил янги ғоя ва талқинлар ўзбек тилидаги муайян ҳодиса ва қонуниятларга чуқурроқ ёндашувлар учун туртки бериши мумкин. Зотан, фаннинг тараққиёти ҳозиргача айнан шу йўлдан борган.

Яна бир гап шуки, шўро замонида ўзбек тилининг хориждаги мутахассисларига керагидан ортиқ қуллук этиш, зарур-нозарур улардан ўрганишга ружу қўйиш урфга кирган эди. Ўзбек тилига кўрсатган ҳурмату эътиборлари учун, тилимизни тарғибу ташвиқ қилганлари учун уларга беадоқ тасаннолар айтиш бурчимиз, албатта. Аммо ўзбек тилида бемалол сўзлашолмаган, бу тилда эркин тафаккур қилолмаган, унинг руҳини қалбидан ўтказолмаган, ўз тилининг қолипи ва мантиғи билан бу тилга тўн бичиб берадиган мутахассисдан даҳо яшаш ҳамиятсизлик эди. Аммо...

Бугун, шукрларким, тақлидчилик, қуллукчилик каби қусурлардан қутулдик. Ўзбек тилининг табиати, қонуниятлари, ўзига хос хусусиятлари бевосита шу тил руҳидан келиб чиқиб ўрганилмоқда. Масалан, ўзбек тилшунослигидаги жиддий тадқиқотлар натижасида бугун рус ва бошқа тилшуносликлардагидан фарқли ўлароқ янги синтактик назария юзага келди. Унга кўра, ўзбек тилида гапнинг грамматик-мантиқий асосини рус тилидагидек эга ва кесим эмас, балки фақат кесим ташкил этади. Бу назария тегишли тарзда таълим тизимлари дастуридан ҳам ўрин олди. Шунинг ҳам мамнуният билан таъкидламоқ жоизки, илгари “эгасидан ажратиб олиб” ўрганилган тил бугун “эгаси билан бирга”, яъни прагматик асосда ўрганилмоқда. Тилшунослик тадқиқотларида ўзбек тили “сўзловчи/тингловчи — тил — объектив олам” учлиги тўлиқ этиборга олинган ҳолда текширилмоқда,

айни шу прагматик тамойил устуворлик қилмоқда. Албатта, бу тамойил ўзбек тили қонуниятларини холис ва илмий асосли белгилаш имкониятини беради. Ўзбек тилининг янги назарий грамматикалари, систем тилшунослик, прагмалингвистика каби йўналишларда бир қатор жиддий тадқиқотлар яратилди.

— *Бугунги тилшуносликнинг аҳволи қандай? Унинг олдида турган муаммоларни нималарда кўрасиз?*

— Ўзбек тилшунослиги бугун мустақил ва мунтазам тараққиёт йўлидан бормоқда. Унинг олдида турган муаммолар кўп, албатта. Айниқса, ўзбек тилининг мустақиллик давридаги ривожланиш жараёнларини, унинг барча сатҳларидаги тараққиёт тамойилларини жиддий тадқиқ этиш бениҳоя долзарб вазифалардандир. Тил ва адабиёт институти олимлари ҳозир “Ўзбек тили лексикаси ва терминологиясининг ривожланиш тамойиллари” мавзусидаги катта лойиҳа устида иш олиб бормоқда. Олдинроқ айтиб ўтганимдек, янгиланган жамиятимиздаги барча ўзгаришларнинг лисоний ойнаси лексика, яъни луғат бойлиги бўлгани учун, аввало, тилимизнинг ана шу сатҳини тадқиқ этиш мўлжалланган, бошқа сатҳлар устидаги тадқиқотлар, албатта, галдаги вазифадир. Ўзбек тили тарихи муаммоларини ўрганиш ҳам муҳим юмушлардандир, зотан, илгариги мустабид даврда унинг бир қатор масалаларини холис тадқиқ этиш имкони йўқ эди. Ҳозир бу йўналишда анча-мунча ишлар қилинди, аммо қилинадиганлари янада кўп. Ўзбек тили ва жамиятимиз масаласи ҳам чуқурроқ ва кўламлироқ ўрганилиши лозим. Адабий тилимизнинг тирик, туганмас ва тароватли манбаи бўлмиш халқ шевадарини илмий ўрганишни жадаллаштириш ҳам олдимизда турган вазифалардан ҳисобланади. Шунингдек, ўзбек матни лингвистикаси, лингвопоэтикаси муаммолари тадқиқи бизда энди-энди бошланди, бу йўналишда ҳам қилинадиган ишлар бисёр.

— *Бугун юртимизда алифбонинг қўлланиши борасида қизиқ бир ҳолат юзга келиб қолди. На тўлиқ лотин графикасига ўтилди, на кирилл графикасига қолинди. Белгиланган муддатлар ҳам бир неча бор ўзгартирилмоқда. Алифбомизнинг тақдири кўпчиликни қизиқтиради. Афсуски, биз журналистлар ҳам халқнинг шу тўғридаги муножаатларига елка қисиб қўя қоламиз. Сиз-чи?*

— Тоталитар тузум давридаги тарихимиздан маълумки, ёзувлар ўзгарганда, ўтиш даври учун тайинли муддат берилмаган, аҳоли араб ёзувидан лотин ёзувига, кейинроқ лотин ёзувидан кирилл ёзувига айтарли бирданига мажбуран ўтказилган. Бу муайян жиддий мушкулотларни келтириб чиқаргани маълум. Бирон бир ёзувни билиш учун қайси ҳарф қайси товушни ифодалашини билишгина етарли эмас. Ёзувни билишнинг моҳияти сўзни ҳарфлаб эмас, балки бутунича, яхлитлигича ўқий олиш малакасига эга бўлишдан иборат, бу, шубҳасизки, муайян вақт ва ҳаракатни талаб этади. Лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосига таълим босқичларида ўтиб бўлинди. Лекин, яшириб нима қилдик, катта ёшдагиларда ҳали-ҳамон янги алифбода эркин ўқиш малакаси шаклланиб бўлганича йўқ, улар жуда зарур бўлганда, ўзларини зўриқтириб бўлса-да, янги алифбодаги матнни ўқий олишларига қарамай, айтайлик, шу алифбодаги бадиий адабиётни ўқиб, ҳузурлана олмайди... Менимча, янги алифбога ўтиш муддатининг узайганидан муаммо ясамаган маъқул...

— Мени кўпдан буён бир савол ўйлантириб келади: ўзбек халқи ва ўзбек адабий тилининг шаклланиши даври орасида уч-тўрт асрлик бўшлиқ бор. Тарихчилар халқимиз иккинчи минг йиллик бошларидаёқ шаклланиб улгурганини таъкидласа, аксарият тилшунослар адабий тилимизнинг шаклланиш даврини иккинчи минг йиллик ўрталаридан белгилашган. Буни қандай изоҳлаш мумкин?

— Бу, албатта, эски тузум истагига кўра шаклланган ёки шакллантирилган хато қараш. Ўзбек номи ва тили XIV — XV асрларда пайдо бўлган қабилдаги ёндашув ўша тузум сиёсати тегирмонига сув куйгани аниқ. Аслида, бундай хулосанинг таги бўш. Атоқли тарихчи Бўрибой Аҳмедов халқларнинг тарихи уларнинг номидан олдин юришини айтади. Умуман, халқнинг шаклланишини унинг тилисиз тасаввур этиб бўладими? Тилсиз оломон халқ ё қавм сифатида қандай бирлашиши мумкин?! Бунинг устига, минг йиллик муҳташам маданиятга эга бўлган ўзбек халқининг тили қандай қилиб ундан кейин пайдо бўлар экан?! Совет сиёсатини ҳазм қилолмасдан хорижга чиқиб кетган Пётр Бициллининг “Индустриясиз, мусиқасиз, ҳатто давлатсиз маданиятлар (ва миллатлар) мавжуд, аммо тилсиз маданият йўқ” деган гапи ҳам айни ҳақиқат. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”нинг 10-жилдида шундай қайд этилган: “Қорахонийлар даврида (XI–XII асрлар) Мовароуннаҳр ва Хоразмда сиёсий ҳокимият туркий сулолаларга ўтиши муносабати билан ўзбек халқи этногенезининг якуний босқичи бошланди. Фарбий Қорахонийлар давлати доирасида ҳозирги ўзбекларга хос туркий этнос қарор топди ва мазкур даврда ўзбек халқига элатни белгиловчи ҳудуд, тил, маданият, тарихий қисматнинг умумийлиги, этник ўзликни англаш, этноснинг уюшқоқлиги маълум бир давлат доирасида бўлиши, дин умумийлиги ва бир қанча шу каби бошқа этник аломатлар шаклланган. Бу даврда ўзбекларнинг умум элат тили қарор топди”. Демак, ўзбек халқи ва тили бир даврда, яъни XI — XII асрларда шаклланган.

— Она тилимизга давлат тили мақомининг берилиши чўнг маданий-тарихий воқеа бўлганини ҳеч ким инкор эта олмайди. Ана шундан буён ўтган салкам чорак асрлик даврни мушоҳада этганда тилимиз мавқеи нақадар юксалганидан фахр-ифтихор ҳисси туямиз, албатта. Бироқ она тилимизнинг ушбу мақомини кафолатлаган қонун ижросидан кўнглимиз тўлмаётгани ҳам бор гап...

— Энг аввало, бунга эришиш осонликча бўлмаганини очиқ айтиш керак. Биламизки, ўзбек тилига давлат тили мақомини берган ҳужжат — “Давлат тили ҳақида”ги қонун 1989 йил, яъни ҳали “марказ”нинг фирром чизигидан чиқиш таҳликали бўлган вақтда қабул қилинган. Ўзбекистоннинг ўша даврдаги пешволари ўзбек ва рус тилларига баб-баравар давлат тили мақомини беришдек ғўр ғоясини зўр бериб тарғиб этган. Ҳатто ана шу ғоя асосидаги қонун лойиҳаси ҳам эълон қилинган. Шукрларким, 1989 йил июнида муҳтарам Ислом Каримов республиканинг биринчи раҳбари сифатида иш бошлади. У кишининг ташаббуси ва жасорати билан мазкур икки тиллилик ғояси бутунлай барҳам топди, ўзбек тилининг табиий ҳуқуқи қонунлаштирилди. Президентимиз алоҳида таъкидлаганидек, “бу Ватанимиз тарихида том

маънодаги буюк воқеа эди”. Айни чоқда Юртбошимиз ифтихор билан бундай ёзади: “1992 йил 7 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Конституциясида давлат тилининг мақоми ҳуқуқий жиҳатдан аниқ белгиланиб, мустақамлаб қўйилди. Шу тариқа ўзбек тили мустақил давлатимизнинг байроғи, герби, мадҳияси, Конституцияси қаторида турадиган, қонун йўли билан ҳимоя қилинадиган муқаддас тимсолларидан бирига айланди”. Ифтихор билан айтиш лозимки, ўзбек тили ўтган йигирма бир йиллик муддатда бирор бир нарсасини йўқотмади, балки неча ўн йиллар давомида йўқотганларини қайта топди. Ўзбек тили, энг аввало, қисиниб-қимтиниб яшамайдиган бўлди, у ҳаётимизнинг барча соҳаларида, расмий-норасмий ҳолатларда эркин қўлланадиган бўлди, юртдошларимизнинг, миллатидан қатъи назар, барчаси учун Ватандек суюкли ва эҳтиромли тилга айланди. Бу унинг жадал ривожини учун барча эшикларни очиб берди. Демак, бу борада давлат томонидан қилинадиган ишлар амалга оширилган, тегишли шароит яратилган. Камчилик эса жамиятимиздаги, айрим кишиларимиздаги ҳафсаласизлик, эътиборсизлик, масъулиятсизликдадир.

— *Асқад Мухтор “Матбуот — тилнинг қибласи”, деб ёзган эди. Сиз бир вақтлар Миллий телерадиокомпанияда масъул лавозимда ишлаган раҳбар, малакали тилшунос ва боринги, оддий бир ўқувчи (тингловчи, томошабин) сифатида оммавий ахборот воситалари тилидан қониқасизми? Бу борада Сизни кўпроқ қандай муаммолар қийнайди?*

— Газета бўладими, журнал бўладими, радио-телевидениеми, ҳар қандай оммавий ахборот воситасининг асосий қуроли — тил, сўз экани кундай равшан. Уларда ўзбек тилининг бойлиги, гўзаллиги, таъсир кучи етарли даражада акс этмоғи лозим. Нутқнинг маданийлигини таъминлайдиган аниқлик, софлик, мантиқийлик, жўялилик каби энг зарурий сифатларнинг бирортаси мазкур воситаларда чала бўлмаслиги, оқсамаслиги шарт, акс ҳолда, кўзланган мақсадга эришиб бўлмайди. Шунини ҳам айтиш ўринлики, оммавий ахборот воситалари тили жамиятнинг адабий тили учун эталон вазифасини бажармоғи, кишиларда адабий тил кўникмаларини мустақамлашга, айни чоқда, уларнинг нутқ маданиятини юксалтиришга хизмат қилмоғи керак. Матбуот ёки радио-телевидение тилидаги, каттадир-кичикдир, ҳар қандай хато ёки нуқсон жамиятнинг нутқий маданиятига салбий таъсир кўрсатиши шубҳасиз. Бугунги кунда матбуот тили, санокли нашрларни ҳисобга олмаганда, жуда қашшоқ ва чучмал бўлиб қолган, услубий ва имловий хатоларнинг бот-бот кўзга ташланиши таассуфланарлидир. Радио-телевидение тилидаги шевачилик ҳам кўп кишиларнинг эътирозига сабаб бўлмоқда. Бадий асарда шева унсурларидан муайян ният асосида фойдаланиш бошқа нарса, аммо ҳеч бир мақсадсиз, ким қайси шева вакили бўлса, ўша шевада бемалол кўрсатув ёки эшиттириш олиб бориши тамоман бошқа нарса, албатта.

— *Бир вақтлар она тилимизнинг расман тан олиншидан халқимиз қанчалик қувонган эди. Бугун эса кўча-кўйда ҳам, илмий-адабий доираларда ҳам яна рус тилига қайтилаётгандек туюлмайдими Сизга? Нима деб ўйлайсиз, жамият “иккинчи она тили”сиз яшай олмайдими?*

— Маълум бир доирада русча гапириш масаласи ҳам мулоҳаза қилинадиган муаммо. Зарурият бўлмаганда бундай қилиш ўзбек тилига нописандлик, албатта. Бу ҳам шахнинг маданий-маънавий савияси ва миллий ҳамиятининг сустиги билан боғлиқ. Ўзбек тили давлат мақомида турган бугунги кунда рус тилига қайтилишига мен мутлақо ишонмайман. “Иккинчи она тили” тушунчаси эса мантиғи носоғлом ва палағда сиёсатнинг маҳсулидир, чунки она тили фақат ва фақат битта бўлади.

— *Маҳаллий аҳоли орасида фарзандларига рус (ёки инглиз) тилида таълим беришга интилиш кучайгандек. Буни нима билан изоҳлаш мумкин? Ўзбек тили ҳали-ҳануз қонуний ҳуқуқига эришолмагани биланми ёки бу ҳам бир тараққиёт тақозосими? Ёхуд она тилимизнинг жаҳонда тутган ўрни шунчалар... пастми?*

— Она тилимизнинг, ўзбек тилининг жаҳонда тутган ўрни паст эмас, дунёнинг жуда кўп мамлакатлари, жумладан, Япония, Корея, Туркия, Америка, Хитойда ўзбек тили ростокам иштиёқ билан ўрганилмоқда, тегишли таржима луғатлари нашр қилинмоқда. Дангал айтиш лозимки, юртимиздаги хорижий тил таълими ва хорижий тилдаги таълимда она тили бирламчи восита бўлмоғи лозим. Ҳатто Юртбошимиз хорижий тиллар она тилини унутиш ҳисобига ўрганилмаслиги зарурлигини алоҳида уқтирган. Фарзандларимиз рус, инглиз ёки бошқа хорижий тилларни ўрганиши, ота-оналар ҳам шунга интилиши мутлақо ижобий ҳол. Аммо боланинг она тилидаги тафаккур кўникмалари шаклланиб бўлгачгина, маънавий дунёси ўзбек тилида тиклангачгина бошқа тил таълими бошлаган маъқул. Рус педагогикасининг йирик намояндаларидан бири Константин Ушинскийнинг куйидаги фикри диққатга сазовор: “Хорижий тилларни ўрганиш ҳеч қачон жуда эрта, яъни она тили боланинг маънавий дунёсига чуқур илдиз отмасидан туриб бошланмаслиги керак”. Шундай экан, боғчаларнинг қуйи гуруҳлари, мактабларнинг илк синфларидан бошлабоқ биз рус тилида таълим олаётган болаларда миллий ўзлик ҳисси завоқ топмаслиги, миллий маънавият ажнабийлашмаслиги учун жиддий қайғуришимиз даркор.

— *Бугун ўзини маданиятли санаган кимса борки, русча қўшиб гапиришга одатланган. Тилда акс этаётган маданий хуруж асорати эмасми бу? Сиз мазкур муаммо ҳақида “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасида ҳам куюнчаклик билан ёзган эдингиз...*

— Ўзбекчага русча қўшиб гапириш, айниқса, ёшлар орасида кўпроқ учраб турибди. Бундай ҳолат, табиийки, мақбул одат эмас. Бу она тилига ҳам, ўша бошқа тилга ҳам ҳурматни билдирмайди. Она тилига қанчалик нописандлик бўлса, рус тилига ҳам шунчалик нописандлик белгисидир. Ўз тилини мукамал билган, бошқа тилнинг ҳам чинакам соҳиби бўлган одам нутқини бундай “бўтқа” қилмайди. Маданиятсизликнинг қўпол намунаси бўлган мазкур ҳолат, таъбир жоиз бўлса, маънавиятнинг муаллақлигидан келиб чиқади. Бундай салбий одатнинг илдизи русча ёки ғарбча маданиятга ғарибона маҳлиёлик оқибати, бу маҳлиёлик эса ғарбча маданий хуружлар асоратидан бошқа нарса эмас, албатта. Араб маърифатчиси Сата ал-Хусрий илғор ғарб мамлакатларининг ютуқларини маънавий

маданиятга кўр-кўрона жорий қилмаслик лозимлигини таъкидлайди, у шу тариқа мазкур хуружларнинг олдини олиш мумкин деб ҳисоблайди.

— Кейинги йилларда хусусий фирма, корхона ва ташкилотлар сони кўпайгани юртимизда кечаётган улкан янгилинишлар, ривожланишлар самараси, албатта. Аммо уларнинг номларига келганда ҳайратдан ёқа ушлайди одам: дафъатан Россия ёки Америкада юрибсизми — билолмай қоласиз... Бир вақтлар Самарқанд вилоятидан мен ишлаётган газетага мақола келган эди. Унда “Оқсоқ Темур” фермер хўжалиги фаолияти хусусида сўз борарди. Раҳбар ўз хўжалигига қайси калла билан шундай ном қўйгану журналист қайси ақл билан у ҳақда мақола ёзганми? Назаримда, хусусий ташкилотларнинг номини ҳам бир қур тартибга солиш, бу жабҳада ҳам “Давлат тили ҳақидаги” Қонун ижросини таъминлаш олдимизда турган долзарб вазифалардан бўлса керак...

— Гапингизда жон бор. Хусусий фирма, корхона ва ташкилотларга берилган ва берилаётган баъзи номларни кўриб, ҳайратдан ёқа ушламасликнинг иложи йўқ. Тилга олганингиз ўша хўжалик раҳбарининг ҳам, шу номни рўйхатдан ўтказган мутасадди ташкилот бошлигининг ҳам миясини қизил ёки яна қайси рангдагидир шўра босгани аниқ, бўлмаса, улар шу ном билан кимнинг тешасини чопаетганига фаҳмлари етган бўларди. “Империал”, “Наполеон”, “Царь” каби мухташам бўлиб туюладиган номларнинг миллийлигимизга сира ҳам уйғун эмаслигини ким билмайди? Ҳамма билади, фақат ном танловчилар ва уларни рўйхатдан ўтказувчиларгина билмас, дангалроғи, билишни истамас...

— Сиз она тилимиз билан боғлиқ бир неча масъул лавозимларда фаолият юритгансиз, аммо тилнинг обрўсини тиклаш масаласини неча йиллардан бери ҳал қилолмаяпмиз, балки бу бахт биздан кейинги авлодларга насиб қилар, деган ўй хаёлингиздан кечганми?

— Жуда жиддий ва юкли савол бердингиз... Қадимдан тилшунослик ва адабиётшунослик яхлит бир филология фани сифатида шаклланган ва яшаган. Айни фанлар муаммоларини чуқурроқ тадқиқ этиш нияти билан бўлса керак, бу икки соҳа алоҳида-алоҳида фан сифатида ривож топган. Адабиёт тилнинг яшаш майдони, бутун бўй-бастини, зебу зийнاتини кўрсата биладиган бир саройдир. Таассуфки, бугун бу икки фанни баравар биладиган мутахассис йўқ ҳисоби, бундай мутахассисларни тайёрлашга ҳам киришилмаган. Умид қиламанки, кейинги авлодлар ана шундай филологларни тайёрлашда иштирок этар ёки ўзлари шундай мутахассис бўлиб етишар...

Фаррух ЖАББОРОВ
суҳбатлашди.

Сирожиддин БЕРДИҚУЛОВ

DEMOKRATIK YANGILANISH VA SIYOSIY PARTIYALAR

Ўзбекистонда эркин фуқаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлат қуриш шароитида сиёсий партияларнинг асосий мақсади, Президент Ислом Каримов таъкидлаганидек, “мансаб учун, лавозим учун кураш эмас, балки муайян ғоя учун, унинг жамиятда устувор бўлиши ва рўёбга чиқиши учун кураш бўлмоғи даркор” (Ислом Каримов. *Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд, Т., 1996, 351-бет*). Бу мақсадга эришиш учун эса оқилона ташкилий механизмни йўлга қўйиш ва партиялар фаолиятини қайта қуриш талаб этилади. Ўзбекистон сиёсий партиялари қаршисида ҳозир шу муносабат билан ўз дастурларини янада такомиллаштириш, бутун аҳоли ва айниқса электорат олдида ўзлигини топишдек ниҳоятда муҳим вазифа турибди. Шак-шубҳасиз, бунда партиялар бир-биридан фарқ этувчи мақсад-вазифалар билан бирга халқ ва миллатни жипслаштирувчи умумий ғояларга ҳам эга бўлмоғи даркор. Ушбу мақсад йўлида уларнинг фаолиятини ҳуқуқий жиҳатдан қўллаб-қувватловчи асосий ҳужжатлардан бири Ўзбекистон Республикасининг “Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида”ги Конституциявий қонундир. Мазкур қонун лойиҳаси 2006 йил ноябрида “Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг айрим моддаларига (89-модда; 93-модданинг 14-банди;

102-модданинг 2-қисми) ўзгартиришлар киритиш тўғрисида”ги қонун лойиҳаси билан бирга давлатимиз раҳбари томонидан Олий Мажлисга ҳавола этилди. Президентнинг ушбу қонунчилик ташаббуси 2004 йилдан бошланган Парламент ислохотининг узвий давоми ва мантиқий ривожидир, сиёсий партияларнинг жамият ва давлат қурилишидаги ролини оширишга қаратилган муҳим саъй-ҳаракат бўлди. Конституциявий қонун лойиҳаси умумхалқ муҳокамасидан ўтди ва 2007 йил 11 апрелда қабул қилинди. 2008 йил 1 январдан кучга кирган бу қонун сиёсий партиялар тараққиёти учун ҳуқуқий кафолатдир.

Марказий Осиё давлатларининг сиёсий партиялар фаолиятига доир қонунчилиги таққослаб боқилса, Ўзбекистон бу борада бирмунча илгарилаб кетгани кўзга ташланади. Қўшни давлатларда сиёсий партияларнинг турли бўғиндаги ҳокимият органлари таркибига кириши ва уларда қарорлар қабул қилинишига таъсир кўрсатиши йўлида нафақат институционал ва қонунчилик чекловлари мавжуд, балки айни чоқда уларнинг Парламентдаги ўрни ҳам худди шундай чеклангандир. Масалан, Қозоғистон Республикасида 77 депутатдан 10 нафаригина партия рўйхати асосида сайланади, Сенатда эса сиёсий партиялар учун ўрин мутлақо кўзда тутилмаган. Тожикистонда бир мандатли округлардан 41 нафар депутат сайланса, шундан фақат 22 нафари партия депутати ҳисобланади.

Қирғизистонда депутатликка кўрсатилган номзодларнинг партиявий мансублиги уларга ҳеч қандай имтиёз бермайди, аксинча, айрим тўсиқларни келтириб чиқаради. Ўзбекистонда эса сиёсий партияларга барча соҳаларда, чунончи, Парламент сайловларида ҳам кенг ва тенг имкониятлар яратилган. Бу имкониятлар, энг аввало, асосий қонунимиз бўлган Конституция, қолаверса, “Жамоат бирлашмалари тўғрисида”, “Сиёсий партиялар тўғрисида”, “Сиёсий партияларни молиялаштириш тўғрисида” каби қонунлар, шунингдек, сайловлар билан боғлиқ бошқа юридик ҳужжатлар асосида таъминлаб берилади.

Конституциявий қонун кучга кириши билан сиёсий партиялар нафақат давлат ҳокимиятининг қонунчилик-вакиллик тармоғи фаолиятига ўз таъсирини кучайтириш, балки айна чоқда ижро ҳокимияти бўғинларини шакллантириш ва уларнинг фаолиятини назорат қилишда бевосита қатнашиш имкониятига ҳам эга бўлди. Мазкур қонун, шунингдек, марказий ва маҳаллий ҳокимият органларида ўз вакилларига эга сиёсий партиялар ҳалол амалий рақобатни янада авж олдиришига шарт-шароит ва хоҳиш-истакни юзага келтирди. Бироқ шуни ҳам таъкидлаш жоизки, рақобатчи куч сифатида майдонга тушаётган Парламент муҳолифати ўз мақомига кўра давлат ҳокимиятига қарши чиқадиган сиёсий куч ҳисобланмайди. Аксинча, у ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи-вакиллик тармоғида ҳукуматнинг фаолият дастурларини ва бу дастурлар ижросини ҳолис танқид қилиш вазифасини бажарувчи узвий бўғинга айланади.

Хуллас, энди жамият ва давлат қурилишида барча ижтимоий қатламлар манфаатини тўлиқроқ ҳисобга олиш учун янги шарт-шароит вужудга келди, деб айтишга асос бор. Зеро, “Қонунчилик палатасидаги турли сиёсий фракциялар ўртасида рақобат қанчалик кескин ва кучли бўлса, жамиятимизнинг муайян сиёсий кучлари ва ижтимоий қатламлари манфаатларини ўзида ифода этадиган ҳар қайси партиянинг ғоялари, дастурий вазифалари ҳаётга муваффақиятли татбиқ этилишининг кафолати ҳам шунчалик мустаҳкам бўлади” (Ислом Каримов. *Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш — устувор мақсадимиздир. Т., 2010, 23-бет*). Социал-иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий

соҳаларга доир қарорлар қабул қилинишига партияларнинг таъсир ўтказиш имконияти кенгайиши сиёсий уюшмаларга ўз электорати манфаатини ҳисобга олган ҳолда дастурий мақсадини рўёбга чиқариши учун кенг йўл очиб беради.

Президент Ислом Каримов таъкидлаганидек, “Партиялар ўртасидаги баҳс-мунозаралар жиддий, профессионал ва амалий негизда олиб борилиши даркор. Айнан шунинг учун ҳам сиёсий партиялар ўз электоратини ўйлантираётган социал-иқтисодий муаммоларни янада чуқурроқ ўрганишга ва уларни ҳал этиш бўйича зарур чораларни кўришга бутун диққат-эътиборини қаратиши керак” (*Ўша манба, 23-24 бетлар*). Электорат ишончи ва ҳурмати учун курашиш, сайловчилар хоҳиш-иродасини ифодаловчи дастурий мақсадларни илгари суриш, Парламентда кўпчилик ўринни эгаллаган партияга қарши туриш, жамиятнинг юксалиши ва янгиланиши йўлидаги ҳаракат дастурларига муқобил янгича ечимларни таклиф этиш рақобатга қодир бўлган муҳолифатнинг сиёсий фаолияти мазмунига айланади.

Шундай қилиб, том маънодаги амалий муҳолифат партиялараро сиёсий курашнинг табиий натижаси сифатида майдонга келади. Дунё тажрибасига мурожаат этилса, масалан, АҚШда Республикачилар ва Демократлар партияси ана шундай ўзаро муҳолиф сиёсий кучлардир. Уммонорти мамлакатиде гарчи бошқа бир неча партия фаолият юритса-да, бироқ уларнинг сиёсий ҳаётдаги роли ниҳоятда чекланган. Айтилик, Экологлар партияси ўтган асрнинг 90-йилларига келиб бирмунча фаоллашганига қарамай ҳали-ҳануз сайлов кампаниялари даврида катта партиялар билан тенгма-тенг рақобатлаша олмайди. Шунингдек, Социал-листлар партияси, Меҳнат партияси, Янги Иттифоқ партияси каби сиёсий уюшмаларнинг сайлов жараёнида тўплайдиган ово-

зи биргаликда қўшиб ҳисоблаганда ҳам 0,2 фоиздан ошмайди. Шу жиҳатдан олганда, Республикачилар ва Демократлар партияси икки етакчи сиёсий куч ўлароқ АҚШда сиёсий мувозанатни яратади (*Қаранг: Жўраев Қ. Кўппартиявийлик — демократик тараққиётнинг муҳим омили. Т., 1999, 21-бет*). Энди бу фикрни Ўзбекистон мисолида давом эттирайлик. Сиёсий амалиётдан маълумки, Ўзбекистон Халқ демократик партияси Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати — Ўзбекистон Либерал-демократик партиясини ўзининг асосий рақиби деб ҳисоблайди. У O`zLiDePнинг бозор иқтисодиётини ривожлантириш, ишсизликни бартараф этиш, шахс эркинлигининг устуворлиги каби масалалардаги баъзи қарашларини ғоявий келишмовчилик асоси деб билади. Бизнингча, бу икки йирик партия Ватанимиз сиёсий ҳаётидаги рақобатчи кучлар сифатида асосий масъулиятни зиммага олиши даркор.

Умуман олганда, Ўзбекистон сиёсий партиялари ўртасида ўзаро ҳалол рақобат учун зарур ҳуқуқий шарт-шароит яратилган, буни партиялар фаолиятига доир таҳлиллар ҳулосаси ҳам тасдиқлаб турибди. Айниқса, 2009 йили бўлиб ўтган Парламент сайловларида ҳар бир партия ўзининг истиқболли ғояларини илгари суриб, шу ғоялар ғалабаси учун кураш олиб боришида ҳеч қандай қаршиликларга дуч келмади.

Конституциявий қонун, шунингдек, сиёсий партияларда марказ ва жойлардаги давлат ҳокимияти органларини шакллантириш ҳамда улар фаолияти устидан жамоат назоратини йўлга қўйиш бўйича янги кўникмалар ҳам яратаётир. Мазкур қонуннинг 4-моддасида Ўзбекистон Президенти Бош вазир номзодини тасдиққа қўйишдан аввал Олий Мажлис Қонунчилик палатасидаги партия фракцияларининг ҳар бири билан маслаҳатлашиб олиши белгилаб қўйилган. 6-моддада эса Ўзбекистон раҳбари халқ депутатлари вилоятлар ва Тошкент шаҳар Кенгашидаги депутатлик (партия) гуруҳларининг ҳар бири билан маслаҳатлашиб олгандан сўнггина ҳоким номзодини ҳам тасдиқлаш учун тақдим этиши кўрсатиб ўтилган. Ўз-ўзидан аёнки, бу жараёнда партия фракциялари ва депутатлик гуруҳларининг Бош вазир ёки ҳоким лавозимидаги номзоди қўйилаётган шахс ҳақида эркин

танқидий фикр билдириши учун имконият вужудга келади. Шуниси эътиборга лойиқки, Бош вазир ва ҳоким лавозимидаги номзодни партия фракциялари ва депутатлик гуруҳлари билан маслаҳатлашув институти қонунчилик ва амалиётга яна айнан Президент ташаббуси билан татбиқ этди. Ўзида донишмандлик ва прагматикликни мужассам этган ушбу сиёсий институт ўзбекона менталитетга ҳам тўлиқ мос келади. Сир эмаски, халқимизда қадим-қадимдан муҳим масалаларни ҳал этишда аввал кўпни кўрган оқсоқолларга маслаҳат солинган, улар билан кенгашилган, шундан сўнггина барчага мақбул қарорлар қабул қилинган. Улуғ ҳукмдор бобомиз Амир Темур “Ишимнинг барчасида аввал кенгаш-маслаҳат қўлладим”, деб айтган фикр замирида ҳам миллат руҳидан ўсиб чиққан шу қадриятни кўриш мумкин.

Мамлакат ва ҳудудларнинг стратегик йўлини белгиловчи Бош вазир ва ҳокимни лавозимидаги тайинлаш ёки лавозимидан бўшатишда иштирок этиш билан сиёсий партияларнинг жамиятдаги мавқе ва масъулияти ортади. Зеро, сиёсий партиялар демократия механизмининг марказий институти ҳисобланиб, марказ ва минтақаларда халқ ҳокимияти айнан улар воситасида қарор топади. Конституциявий қонунда ушбу масалага алоҳида эътибор қаратилиб, 7-моддада “Назорат қилиш вазифалари самарадорлигини ошириш мақсадида халқ депутатлари вилоятлар, Тошкент шаҳар Кенгашидаги партия гуруҳларига вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокими лавозимида тасдиқланган шахсларнинг қониқарсиз фаолияти тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентига асосланган ҳулосалар тақдим этиш ташаббус ҳуқуқи берилди. Бундай ташаббус етакчи партия гуруҳлари томонидан қўллаб-қувватланган тақдирда Ўзбекистон Республикаси Президенти бу ташаббуснинг халқ депутатлари Кенгашидаги муҳокамасини тайинлайди ва муҳокама натижаларига мувофиқ қарор қабул қилади” дейилган. Бундан кўринадики, сиёсий партиялар ижровий ҳокимиятнинг барча бўғинларида бир хил ҳуқуқ ва таъсирга эга бўлади. Бу эса улар Бош вазир ва ҳокимлар фаолиятини назорат этиш орқали бутун мамлакат ҳамда муайян ҳудудларни ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва

маданий ривожлантиришда ташаббускор ва таъсирчан кучга айланади демакдир.

Бироқ сиёсий партияларнинг Олий Мажлисдаги фракциялари фаолияти баъзи ҳолларда декларатив моҳиятгагина эга бўлиб қолаётгани ҳам сир эмас. Мамлакат ва ҳудудлар манфаатини ифодаловчи қонун лойиҳалари ташаббуси билан чиқишда фракциялараро жонли ва соғлом баҳслашув, сиёсий ғоя ва ёндашувлар рақобати, афсуски, яққол кўзга ташланмайди. Давлатимиз раҳбари таъкидлаганидек, “Ҳаётий зарур бўлган қонунларни киритиш ташаббуси билан чиқишда ва уларнинг қабул қилинишини тезлаштиришда депутатлар корпусининг сустраси, бу борада етарлича фаоллик кўрсатмаётгани жиддий камчилик ҳисобланади. Кейинги беш йил мобайнида Қонунчилик палатасига тақдим этилган 297 та қонун лойиҳасидан атиги 44 таси депутатлар ташаббуси билан киритилган” (*Испом Каримов. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш — устувор мақсадимиздир. Т., 2010, 13-бет*). Дарҳақиқат, Қонунчилик палатасининг беш йиллик фаолияти таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, ушбу даврда қонун ташаббускорлиги депутат ва фракциялар эмас, балки қонун ижодкорлигига алоқадор бошқа субъектлар томонида бўлган. Депутатлар эса аксар ҳолларда амалдаги қонун ҳужжатларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш билан кифояланиб келган. Шундай экан, “Халқ депутатлари маҳаллий Кенгашларидаги партиялар гуруҳлари фаолиятини жонлантириш, барча бўғиндаги ижро этувчи тузилмаларнинг минтақалар ижтимоий-иқтисодий тараққиётига доир амалий вазифаларни ҳал этишига партияларнинг таъсирини ошириш даркор” (*Ўша манба, 28-бет*).

Юқорида зикр этилган вазифалар амалга оширилиши билан ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи ва ижро этувчи тармоқлари ўртасида мувозанат ва мутаносиблик таъминланади. Бизнингча, шу мақсадда, Ўзбекистоннинг сиёсий ва давлат тузуми барқарор ривожланиб боришига йўналтирилган қонун ижодкорлиги ҳамда ташкилий ишлар ялпи дастурини тузиб чиқиш юзасидан қуйидаги чора-тадбирлар кўрилиши мақсадга мувофиқдир.

Биринчидан, сиёсий партиялар дастурларини янада аниқлаштириш, бир-биридан

фарқ қилиши учун уларга айрим ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш даркор. Бу ўзгартириш ва қўшимчалар, Ўзбекистон Халқ демократик партиясида халқ демократик ғоялари, Адолат социал-демократик партиясида социал-демократик ғоялар, Миллий тикланиш демократик партиясида маънавий ислоҳот ғоялари, Ўзбекистон Либерал-демократик партиясида либерал-демократик ғоялар негизида рўй бериши лозим.

Иккинчидан, сиёсий партиялар ҳимоя қилиб чиқаётган ғоялар юзасидан улар ўртасида ҳалол рақобатни янада кучайтириш зарур. Бунда сиёсий муҳолифат конституциявий меъёрлар доирасида ҳаракат қилиши, ҳар жиҳатдан пухта ишланган дастурий ҳужжатларга эга бўлиши ҳамда ислоҳот ва янгиланишнинг ўзи тақлиф этаётган йўли ҳозирги шароитда энг тўғри ва мақбул йўл эканига жамиятни ишонтира билиши лозим.

Учинчидан, Парламентдаги партия фракциялари қонунчилик ташаббусидан тўлиқ фойдаланишига эришиш учун уларнинг ҳуқуқий маданиятини янада юксалтириш зарур. Бу вазифани партияларнинг сиёсий ўқув марказлари зиммасига юклар мақсадга мувофиқ.

Тўртинчидан, ҳукумат тузилмалари ҳамда давлат ҳокимиятининг марказий ва маҳаллий органлари Олий Мажлисдаги партия фракциялари ва маҳаллий Кенгашлардаги депутатлик гуруҳлари олдида ҳисоб бериши юзасидан ҳуқуқий механизмни яратиш зарур.

Бугун ўзбек халқи бутун орзулари рўёбини эркин фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий демократик давлат билан боғламоқда. Бу янги жамият ва давлатни барпо этишда сиёсий партиялар роли ва таъсири муттасил ортиб бориши шарт, албатта. Ҳар бир сиёсий партия Ватан ва миллат тақдирига масъул тузилма сифатида ҳуқуқий ваколатларидан тўлиқ ва оқилона фойдаланиш малакасини эгаллаб олиши зарур. Улар ҳалол сиёсий рақобат муҳитини шакллантириб, ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва маданий тараққиётни кафолатловчи қонунлар яратишда ташаббускорликни қўлга олиши даркор. Партия фракциялари ва депутатлик гуруҳлари орқали ижро этувчи ҳокимиятнинг барча бўғини фаолияти устидан жамоатчилик назоратини кучайтиришга ҳам аввало ана шу сиёсий уюшмалар масъулдир.

Қўчқор ХОНАЗАРОВ

UMIDLI DUNYO

XX аср яқунланиб, XXI аср бошланганига ҳам ўн йил бўлди. Янги умидбахш асрга тобора чуқур кириб борар эканмиз, ўтган суронли асрни пухта таҳлил этиб, шу асосда келажак режаларини белгилаш файласуфлар зиммасига ҳам катта масъулият юклайди. Бундай таҳлилу режалар ўтган асрдаги илмнамо сафсаталардан кескин фарқ қилиши бегумон. Чунки файласуфлар XX асрнинг сўнги ўн йиллигига келиб истибдод мафкураси тазйику тақиқларидан қутулди ва эркин фикр-мушоҳада юритишга ўтди.

Маълумки, ҳар бир аср ўзича бетакрор, у башариятни янги хулосалар билан бойитади. Аммо биз тарихга кузатиб қўйган XX аср олдинги юзийликлардан фарқли ўлароқ, оламшумул жараён, воқеа ва ҳодисаларга фавқулодда бой бўлди.

Асрлар силсиласида, айниқса, хатарли талотумларда ўзлигини йўқотмаган миллатимиз тарихини пухта ўрганишимиз жуда ҳам муҳимдир. Тарихни билиш масаласига Ўзбекистон Президенти Ислоом Каримов жиддий эътибор қаратиб келади. “Модомики, — деб ёзади давлатимиз раҳбари “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” аса-рида, — ўз тарихини биладиган, ундан руҳий қувват оладиган халқни енгиб бўлмас экан, биз ҳаққоний тарихимизни тиклашимиз, халқимизни, миллатимизни ана шу тарих билан қуроллантиришимиз зарур. Тарих билан қуроллантириш, яна бир бор қуроллантириш зарур”.

Шу жиҳатдан, XX аср бутун инсоният, барча халқлар умумсайёравий бирлик сифатида оёққа туришида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди. Фикримиз исботи учун оддий бир фактни эслайлик: Инсоният Ер думалоқ эканини атиги беш аср муқаддам, яъни XVI асрдагина тан олди, ваҳоланки, бунга қадар ушбу ҳақиқатни ҳимоя қилгани учун буюк олим Жордано Бруно гулханда ёндирилди. Шундан кейинги беш аср Ер курраси ва Инсон қалбини билишга, одамзот шу сайёрани макон тутган ҳар хил тил ва қиёфага эга халқларнинг бирлиги эканини англашга, уларнинг бугуни ва келажак қурол-аслаҳа эмас, аксинча ақл, тафаккур ва мантиқ воситасида ҳал этилиши зарурлигини тушунишга сарфланди.

Тарихий-фалсафий нуқтаи назардан олиб қаралса, инсоният тамаддуни беш минг йил давомида такомиллашиб, сўнги XX асрда бешта оғир имтиҳондан ўтди ва чиндан-да вояга етганини намоён қилди. Оламшумул-тарихий аҳамиятга эга бу беш имтиҳон қуйидагилардан иборат: биринчидан, инсоният фашизмни тор-мор келтирди; иккинчидан, мустамлакачиликка барҳам берди; учинчидан, милитаризм васвасасини бостирди; тўртинчидан, мустабид социализмдан воз кечди; бешинчидан, термоядро қуроли сақланиб қолгани ҳолда жаҳон урушига ва давлатлараро йирик ҳарбий тўқнашувларга йўл қўймаслик чораларини топди.

Фалсафий ибора билан айтганда, инсоният XVI — XX асрлар оралиғида бир сифат ҳолатидан иккинчи сифат ҳолатига ўтди. Бунинг учун у 1516 йил чоп этилган “Утопия” асари тимсолида болалик хаёллари ўзини қандай афсонавий маъволарга етаклаб кетиши мумкинлигини билди, ундан сўнг француз маърифатпарварларининг бекам-кўст жамиятни барпо этиш ҳақидаги режаларини илҳомланиб қабул қилди, XIX аср ўрталаридан бошлаб XX асрнинг иккинчи ярмигача коммунизм ва фашизм ғоялари билан курашиб, ҳаётнинг аччиқ сабоғини олди ва ҳозирги кунда, ажаб эмаски, ҳар бир қадамини ақл чиғирғидан ўтказиб босиш даражасига кўтарилди. Инсоният тадрижидаги бу сифат ўзгаришини ўзида мужассам этувчи умумжаҳон маҳкамаси — Бирлашган Миллатлар Ташкилотига 1945 йили асос солинди.

Биз мазкур сифатий ўзгариш кундалик ҳаётимизда қандай намоён бўлаётганини бугун яққол кўриб, кузатиб турибмиз. Масалан, Иккинчи Жаҳон урушидан сўнг ўтган олтмиш беш йил мобайнида биронта ҳам давлатлараро йирик уруш бўлгани йўқ, Афғонистон, Косово, Яқин Шарқ ва бошқа худудлардаги жузъий ҳарбий тўқнашувлар кенг дунё жамоатчилиги томонидан қораланди ва қораланяпти. Эсга олиб кўринг-а, олтмиш беш йил йирик урушлар бўлмаган давр жаҳон тарихида бормикан ўзи?!

Яна бир фактга эътиборни қаратайлик: Биринчи Жаҳон урушидан Иккинчи Жаҳон урушигача ўтган ўттиз йил ичида ҳарбий ҳаракатлар ҳақида хабар ёри-тиш оммавий ахборот воситалари фаолиятининг асо-сини ташкил қилган. Ваҳоланки, ҳозирги вақтда бунинг акси ўлароқ, асосан бун-ёдорлик ишлари тўғрисида ахборот тарқатилмоқда. Ер юзининг гоҳ у, гоҳ бу нуқтасида рўй бераётган табиий офат-лар бундан мустасно, албатта.

Иккинчи Жаҳон урушидан кейинги олтмиш беш йил давомида, биринчи-дан, бутун дунё мустақил давлатлар оиласига айланди, яъни мустамлака ва қарам мамлакатлар қолмади, иккин-чидан, ўсиш, юксалишга интилаётган бу давлатлар орасида кўплаб шарт-номалар имзоланмоқда, иттифоқлар, бирлашмалар тузилиб, самарали фао-лият кўрсатмоқда. Шуниси диққатга сазоворки, бу халқаро ва минтақавий ташкилотларнинг биронтаси ҳам ўз ол-дига босқинчилик қилиш, чегараларни ўзгартириш, мақсадларга ҳарбий йўл

билан эришиш каби вазифаларни қўймайди. XX аср охири ва XXI аср аввалида одамзот том маънода инсонга муносиб тараққиёт йўлига чиқмоқда, уруш ва вайро-нагарчилик йўлидан воз кечмоқда.

XX ва XXI асрларнинг ўзаро боғлиқлигини ёритар эканмиз, биринчи хулоса шундан иборатки, XX асрдаги мисли кўрилмаган қонли муҳорабаларда инсоният буюк ҳаёт ва тарбия мактабини ўтади. Бу эса XXI аср жаҳон урушларисиз, йирик давлатларнинг қонли тўқнашувларисиз, турли ҳарбий блоklar тузиб, зиддиятларни қурол билан ҳал этишга интилишларсиз аср бўлиши имкониятини очди.

Бундай фикр-мулоҳаза назарий ва амалий асосга эга. Кишилик жамияти, мана беш минг йилдирки, муттасил олий ижтимоий такомил сари бораётгани ҳақиқат. Шундай экан, ҳозир одамзот ҳар қандай мураккаб ва чигал муаммони ақл ва тафаккур кучи билан ҳал этмоғи умуминсоний талаб ва қоидага айланмоқда.

Бу ёндашув XXI асрда инсоният олдида янги истиқболлар очиши ўз-ўзидан аён. Яъни инсоният илк дафъа ўзини ёввойилик олаmidан узил-кесил ажратиб олмоқда, тириклик оламида танҳо ва беқиёс ҳодиса эканини англаб етмоқда. Айна чоқда у мазкур вазият унинг қаршисига янги талаблар, зиммасига эса янги мажбуриятлар юклашини ҳам теран ҳис этмоқда. Бу борада қийинчилик туғдирувчи жиҳат шундаки, мазкур талаб ва мажбуриятлар айнан нималардан иборат, деган саволга ҳали аниқ жавоб топилган эмас. Агар одамзот бу саволга оқилона жавоб топа олса, у мазкур асрда Ер сайёраси ва ҳатто яқин коинотга ижобий таъсир кўрсатувчи кучга айланади, турли экологик офатларнинг, наркобизнес, террорчилик каби мудҳиш иллатларнинг олдини олиш чорасини топади. Булар XX аср ҳозирлаган пойдевор узра янги дунё ва янги муносабатлар биносини тиклаш имкониятларидир.

Мазкур фикр-мулоҳазалар нотўғри ва чалкаш хулосаларга сабаб бўлиши эҳтимоли ҳам мавжуд. Яъни уруш-низолардан холи боқий тинчлик даври бошланади, деб лоқайдликка, беғамликка, бепарволикка берилувчилар кўпайиши мумкин. Ҳолбуки, қурол-яроқлар жаранг-журунги, танк ва самолётлар гулдуриси ўрнини энди давлатлараро, минтақалараро, халқлараро миқёсдаги саммит, конференция, учрашувлардаги мубоҳаса ва муборизалар эгаллаб боради. Вазиятнинг ана шу тахлит шаклан ва мазмунан ўзгаришига муқаррар зарурат деб қараш тўғри бўлади. Чунки бу ўзгариш ҳозирги давр руҳига ҳамнафас ва умуминсоний тараққиёт йўлига монанддир.

Шу ҳақда фикр юритар эканмиз, беихтиёр Ислом Каримовнинг куйидаги сўзлари ёдга тушади "...бугунги замонда мафкура полигонлари ядро полигонларидан ҳам кўпроқ кучга эга". Табиийки, бу сўзлар диққат-эътиборимизни ана шу "мафкура полигон"лари томон тортади. Бу полигонларда ғалаба қозонишнинг асосий қурол ва воситаси тафаккур ва мубоҳаса кўникмалари эканини ҳеч қачон унутмаслик лозим.

Шу нуқтаи назардан, XXI асрда инсониятнинг ўзига хос тарзда "қайта қуролланиши"га шоҳид ва иштирокчи бўламиз, деб айтишга етарли асос бор. Яъни халқлараро, минтақалараро, давлатлараро зиддиятларни бартараф этишда энди рақибни сўз, фикр, мантиқ, далил кучи билан танг қолдириш етакчи ва самарали усулга айланадики, XXI асрда ҳар бир миллат бу борада жиддий бош қотиришга мажбур. Ана шу ҳолат Ўзбекистон халқи олдида ҳам зулфисонайнлик кўникмаси, баҳс маданияти, нотиклик санъати борасида жиддий вазифалар қўяди. Биз халқаро мулоқот тилларини, хусусан, инглиз тилини пухта эгаллашимиз зарур. Дарҳақиқат, инглиз тили энг кенг тарқалган ва энг қулай халқаро мулоқот воситасидир. Иккинчи тил сифатида истифода этувчилар ҳам қўшиб ҳисобланганда ҳозир Ер юзи аҳолисининг қарийб 1 миллиарди инглиз тилида сўзлашади. Халқаро аҳамиятга

молик анжуманлар ҳам аксар шу тилда ўтказилади. Инглиз тили билан бирга рус, хитой, испан, араб, француз каби бошқа нуфузли тилларни пухта эгаллаш лозимлиги ҳам ўз-ўзидан аён.

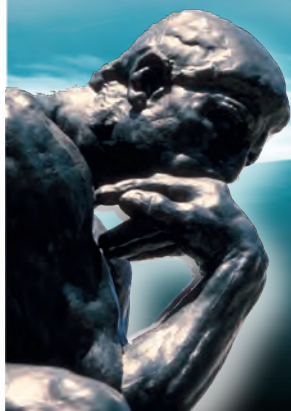
Глобаллашув ва интеграция муносабати билан дунё тобора катта ва кичик халқларнинг ягона оиласига айланиб бормоқда. Бундай шароитда дунёдаги барча тиллар инсониятнинг умумий тафаккури ва маънавияти мулкига айланмоқда. Бу эса шуни англатадики, улардан хоҳлаганингизни ўрганинг ва истифода этинг. Хуллас, тил эгаллаш биринчи даражали масалалардан бўлиб қолган ҳозирги даврда Ўзбекистонда махсус луғатлар нашриёти ташкил қилинса, айна кўнгилдаги иш бўлар эди.

Янги минг йиллик ҳисобини бошлаган инсоният бугун ўзи учун кашф этган ҳақиқатлардан яна бири шуки, глобал муаммоларни ҳал этишнинг энг самарали йўли фан, техника ва технологияни ҳар томонлама ривожлантиришдир. Ҳозирда Ер юзи аҳолисининг тахминан учдан бир қисми очлик, қашшоқлик ва етишмовчилик шароитида яшамоқда. Айна вақтда бошқа учдан бир қисми меъёрдан ортиқча семизлик ва тана ёғ босишидан азоб чекаётир. Чунончи, АҚШ аҳолисининг 57 фоизи семизликдан қийналаётгани ОАВ ҳамда Интернет хабарларидан маълум. Бир-бирига мутлақо зид бундай муаммоларни муҳтожларга хайр-эҳсон қилиш ҳамда соғлом турмуш тарзини тарғиб этиш йўли билангина ҳал этиш қийин кечмоқда. Ваҳоланки, шунга ўхшаш муаммоларни фан, техника ва технология ютуқлари асосида тез суръат билан бартараф этиш мумкинлигини шарқий ва шарқи-жанубий Осиёнинг ўтмишда мустамлака бўлган давлатлари кўрсатиб берди. Ўтган асрнинг иккинчи ярмидаёқ бу давлатларни “Шарқ аждаҳолари”, “Шарқ йўлбарслари” деб атаётган эди.

Инсоният илмий, техник ва технологик салоҳиятини бир оила бўлиб жамласа, бу муаммолар XXI аср ичида тўлиқ ҳал этилиши аён. Бундай яқдилликни эса янги умуминсоний маънавият негизида вужудга келтириш мумкин, холос. Агар Ер юзи аҳолиси бир-бирига хайрихоҳлик асосида бирлашса, унинг ақли ёрдамида биргина Исландияда рўй берган мўъжиза бутун сайёрада ҳам содир бўлса ажаб эмас. Исландияда табиат бино этган иссиқ ва қайноқ сувли гейзерлардан оқилона фойдаланиш туфайли одамлар бу оролни XX аср иккинчи ярмида гўё субтропик ҳудудга айлантирган, мамлакат аҳолиси субтропик неъматлар билан таъминланган эди.

Фаннинг янги соҳалари, айниқса, нанотехнология тармоғи инсоният олдида мислсиз имкониятлар очмоқда. Одамзот ана шу имкониятдан қўл силтаб, ярқисиз эски тушунча ва одатлар қули бўлиб қолавермасдан, ундан унумли фойдаланмоғи лозим. Умид қиламизки, XXI аср инсоният учун айна балоғат палласи ва ижтимоий тараққиётнинг авжи юксалиш даври бўлади. Бу жараёнга мустақил Ўзбекистон халқи ҳам муносиб ҳиссасини қўшиши шубҳасиз, албатта.

Шаҳноза ҚАҲҲОРОВА

FALSAFA — HIKMATDIR

“Фалсафа ўзи нима?” деган савол фақат бугунгина қўйилаётгани йўқ. Фалсафа ижтимоий онг соҳасида ҳикмат, донишмандлик ўлароқ пайдо бўлгандан ҳозирга қадар бу савол қайта ва қайта қўйиб келинган. Тарих яна шундан ҳам далолат берадики, жамиятда инқирозлар авж олган паллаларда бу савол беқиёс долзарблик касб этган. Бироқ дунё файласуфлари яқдил тан олишича, мазкур масала ҳеч қачон XX аср охири — XXI аср бошидагичалик кенг миқёсда ва кескин ҳолда кўндаланг бўлмаган. Чунки шу даврга келиб глобал экологик, иқтисодий, сиёсий, ахлоқий ва бошқа инқирозлар ўта хавфли

тус олди. Икки қутбли дунё “устун”ларидан бўлган собиқ шўролар тузумининг чокчокидан сўкилиши ҳам аслида ҳозирги давр тамаддуни бошдан кечириётган чуқур глобал инқирознинг бир қиррасидир. Цивилизация буҳрони эса энг аввало инсоният маънавий, хусусан, фалсафий дунёкараши таназзулининг оқибати, десак айни ҳақиқат бўлади. Демак, цивилизация буҳронининг туб сабабини, бизнингча, фалсафа инқирозидан қидирмоқ жоиз. Фалсафани қайта идрок этиш жараёни Хуршид Йўлдошев тўғри қайд этганидек, собиқ Иттифоқда XX асрнинг 80-йиллари, Ўзбекистонда эса 90-йиллар қизғин тус ол-

ЎзМУ магистранти Хуршид Йўлдошевнинг “Фалсафа фанми?” сарлавҳали мақоласи (2010 йил 1-сон) “Тафаккур” мухлислари, айниқса, файласуфлар даврасида қизғин муҳокама ва жиддий мунозараларга сабаб бўлди. Муаллифнинг далил ва хулосаларига нисбатан хайрихоҳ ёндашувлар билан бирга муҳолиф қарашлар ҳам кўплигидан қатъи назар, бизнингча, эндигина шаклланиш босқичига қадам қўйган ёш файласуфнинг бу фикрий журъятига тан бермаслик инсофдан бўлмас. Баҳсу мунозаралар эса ҳар бир ижтимоий онг шакли ва, чунончи, фалсафанинг ҳам ўсиб юксалишида асосий омилдир. Зотан, фалсафанинг буюк падари Суқрот бу илмнинг ўзига ҳам Афина кўчаларини пою пиёда кезиб ҳамюртлари билан баҳслар олиб бориш жараёнида асос солмаганмиди?! Ёки унинг беназир шогирди Афлотун ўз асарларини диалог шаклида ёзганида, айни шу фикрлар жангини бутун шиддати ва кескинлиги билан ифода этишни мақсад қилмаганмиди?! Биз куйида “Фалсафа фанми?” мақоласига файласуф олима Шаҳноза Қаҳҳорова муносабатини ёритар эканмиз, ҳақиқатни излаш, ҳақиқатга талпиниш инсонга раво кўрилган барча неъматлар ичида энг олийси эканини яна бир бор эътироф этамиз.

Таҳририят

ган, лекин, таассуфки, қониқарли жавоб топмай узилиб қолган эди. Бунинг сабаби, ҳали фалсафий онгимиз янгича ечимлар таклиф этишга тайёр эмас эди.

Ўзбекистон суверен давлат деб эълон қилиниши билан, биринчидан, халқимиз мустақил миллат сифатида ўзлигини қайта англаши ва унинг давлат билан узвий боғланиши учун зарурий асос сифатида миллий маданиятни қайта тиклаш талаб этилди. Иккинчидан, Ўзбекистоннинг кейинги мустақил ҳаёт йўлини тўғри белгилаб берадиган, глобаллашган жаҳон цивилизацияси билан тенг мулоқот юрита оладиган, миллий ва умуминсоний қадриятлар тизимига мустаҳкам таянадиган янги дунёқараш — янги фалсафий маданиятни шакллантириш лозим эди.

Ҳозиргача Ўзбекистонда масаланинг биринчи шarti муваффақиятли ҳал этилди, дейишга асос бор. Аммо янги фалсафий маданиятни шакллантириш жуда мураккаб масала ва бу жараён кўп вақтни талаб этади. Бизнингча, айна масала уч жиҳат ёки сабабга кўра мураккабдир. Биринчиси, етмиш йил мобайнида сингдириб келинган марксча-ленинча фалсафа ғояларини кишилар онгидан тез ва осон чиқариб ташлаш мумкин эмас. Иккинчиси, бугун умумбашарий маънавият асосида ётган рационал дунёқараш ҳам чуқур инқирозга юз тутган. Учинчиси, Ўзбекистон нафақат янги жамиятни шакллантириш муаммоларига дуч келмоқда, балки бутун цивилизация миқёсида глобал инқироз ва ҳалокатлар шароитига рўбарў бўлмоқда.

Мазкур уч омилни ҳисобга олмай туриб, фалсафа аслида нима, у нега инқирозга учради, бундан буён маънавият қандай дунёқарашга таяниши лозим каби саволларга жавоб топиб бўлмайди. Ана шу уч сабабий омилни ёритишга бағишлаган таҳлилимизни охириги, яъни, учинчидан бошласак.

Цивилизациянинг ялпи инқирозини эътироф этган ва теран тадқиқ қилган олимлар — О.Шпенглер, А.Тойнби, Ф.Фукуяма, С.Хантингтон, П.Сорокин, И.Пригожин, Н.Моисеев, В.Степин фикрларидан келиб чиқсак, бу салбий жараёнлар асосида маънавий қадриятларга бўлган скептик муносабат ётади. Ваҳоланки, бу қадриятлар кейинги асрларда диний дунёқараш ўрнини ишғол этган фалсафий дунёқараш томо-

нидан шакллантирилган. Демак, бугун фалсафа нафақат ана шу маънавий қадриятларни, балки айна чоқда ўз-ўзини ҳам танқидий қайта идрок этмоғи даркор.

Ц и в и л и з а ц и я г л о б а л и н қ и р о з и маънавият ва унинг негизи бўлган дунёқараш таназзулининг оқибати экани шунчаки таъмин эмас, балки илмий асосланган хулосадир (Қаранг: *Степин В. Философия в эпоху перемен // Вестник Московского университета. Серия 7, Философия, 2006, №4*). Бу хулосани тўғри англаш учун, аввало, жамият ўзига хос мураккаб организм эканини тасаввур этиш лозим. Ана шунда ҳар қандай табиий организм сингари бу ижтимоий организмда ҳам унинг барқарорлигини сақлайдиган, олам билан модда ва қувват алмашинувини таъминлайдиган ахборий тузилмалар нақадар зарур вазифа бажариши аён бўлади. Биз мазкур ижтимоий-ахборий тузилмаларни оддийгина қилиб “маънавият” деб атаймиз.

Рус олими В.Степин тизимлар назарияси ва ирсият фани ютуқларини жамиятга ҳам татбиқ этиш асосида биологик тизим ривожидан генлар қандай роль ўйнаса, ижтимоий тизим (айрим жамият ва бутун цивилизация) ривожидан ҳам маънавият шундай роль ўйнайди, деган хулосага келди. Аниқроғи, ижтимоий-ахборий тузилмалар (маънавият) жамиятнинг генетик коди ёки ДНКси сифатида унинг ҳаётини бевосита ташкилловчи, тартибловчи, йўналтирувчи куч ҳисобланади.

Ижтимоий-маънавий қадриятлар тизими эса муайян дунёқараш тури — дин, фалсафа, ёки кейинги асрларни олсак, фан томонидан шакллантирилган “моҳият”, “борлиқ”, “сабабият”, “эркинлик”, “адолат”, “тақдир” каби умумий тушунча ва ғояларда гавдаланади. Фалсафа нуқтаи назаридан, айна шу категориялар оламнинг яхлит манзарасини чизиб беради, маънавиятнинг устун қадриятларини саралай-

ди: қайсилари янги авлодга етказилиб унинг шаклланишига фаол жалб этилиши, қайсилари эса бундай ижтимоий оқимдан четлаштирилиши зарурлигини ҳал этади. Улар, кенг маънода, жамиятнинг катта кўламдаги нобиологик, яъни ижтимоий фаолият соҳаларини — таълим йўналишлари, эътиқод шакллари, фаолият ва муомала меъёрлари ва ҳоказоларни йўналтириб туриш вазифасини адо этади.

Хуллас, ҳозир аниқ кўриниб қолган ялпи дунё инқирозининг бош сабаби маънавий соҳада рўй берган дастлабки йирик ажралишда — унинг бир-биридан кескин фарқ этувчи икки тармоққа бўлиниб кетиб, бу шаҳобчалар мустақил фаолият юрита бошлагани ва кейин бирининг бошқаси устидан ҳукмрон мавқени эгаллаб олганидир. Зикр этилган тармоқлардан биринчиси, ҳозир чуқур инқироз ҳолатидаги техноген цивилизацияни келтириб чиқарган, илмий тафаккургагина таянадиган фан (саентизм) маданияти бўлса, иккинчиси санъат, адабиёт, инсон ҳис-туйғулари, ботиний кечинмаларига асосланган гуманитар (носаентизм) маданиятдир. Ана шу ажралиш натижасида юзага келган мувозанатсизлик ҳолати бугун Ер куррасида содир бўлаётган глобал инқироз ва алғов-далғовларни келтириб чиқарди ва инсоният цивилизациясини унинг тадрижидаги ғоят хатарли бурилиш нуқтасига етаклаб келди.

Юқоридаги таҳлил собиқ Иттифоқ мафкураси фалсафий асос сифатида қабул қилган “Ижтимоий борлиқ — бирламчи, ижтимоий онг (маънавият) — иккиламчи”, деган тезис нотўғри бўлиб чиққани ва бу хулоса социализм тузумининг ҳалокати билан ўз тасдиғини топганини кўрсатиш баробарида ҳозир ушбу шиорга буткул қарама-қарши бўлган “Юксак маънавият — энгилмас куч” тезиси жамият ривожининг асосига қўйилаётгани сабабларини ҳам аниқ тушунтириб беради. Янги тезис, биринчидан, ҳозирги давр фанининг энг илғор хулосаларига мувофиқ келса, иккинчидан, юнон файласуфи Афлотуннинг ғоялар бирламчидир, деган нуқтаи назарига ҳамоҳангдир. Бинобарин, кейинги асрларда нафақат собиқ Иттифоқ, балки бутун дунё, айниқса, Ғарб жамиятларида ҳаёт яккаш фанга таянган фалсафий дунёқараш орқали белгилаб келингани боис ҳозирги давр умумбашарий инқирози афлотунча асл фал-

сафа эмас, балки илмий дунёқараш — “фалсафа фани” таназзули билан боғлиқлигини таъкидлаш зарур.

Энди ҳозирги даврда фалсафий маданиятни шакллантириш билан боғлиқ иккинчи мураккаб жиҳат таҳлилига ўтамиз. Бунда биз фалсафанинг ўзи аслида нималигини аниқлаб олишимиз ва унинг бугунгача босиб ўтган тарихий йўлини кўздан кечириб чиқишимиз зарур. Чунки ижтимоий организмда кечаётган “хасталик”ни ҳам унинг намоён бўлган белгиларини йўқотиш орқали эмас, балки бу аломатларни юзага келтирган сабабларни излаб топиш ва шу асосда муолажа белгилаш орқали даволаш мантиққа мувофиқ. Акс ҳолда касаллик кўп ўтмай қайталаниши ва бедаво дардга айланиши муқаррар.

Антисциентизм оқими намояндалари фикрича, глобал цивилизация инқирози чин маънодаги фалсафанинг эмас, балки “фалсафа фани” номини олган ва кўпдан буён фалсафа ўрнини эгаллаб, маънавиятда ҳукмронлик қилаётган умумий илмий назария — фангагина таянган илмий дунёқараш инқирозидир. Шунга кўра, бугунги кунда фалсафанинг ўзи нима, деган савол билан бирга у фанми ёки фан эмасми, деган савол ҳам туғилиши табиий.

XIX аср ўрталарида француз файласуфи О.Конт асос солган позитивизм оқими “шарофати” билан “фалсафа” номи остида шакланган бу дунёқараш мазмуни ва услубиятига кўра аслида ҳикмат илми бўлган фалсафа эмас, балки унинг фан соҳасидаги “проекция”, яъни сояси бўлмиш илмий назария, умумий фан ёки фалсафа фанидир. Позитивизм илгари сурган асосий ғояга кўра, фан ва “илмий” фалсафа нарса-ҳодисаларнинг туб сабаб ва моҳиятини эмас, улар қандай содир бўлишини, демак, алоҳида феноменларнигина ўрганиш билан шуғулланиши керак.

Бу тафаккур услуги аввалига табиатшунослик фанлари доирасида жадал ривожланиб, секин-аста янги марраларни ҳам забт эта борди, кундалик ҳаётда қулайликлар туғилишига олиб келган илмий-техника кашфиётлари содир бўлди. Тобора юксакроқ нуфузга эга бўлиб борган бу услуб охир-оқибат инсон ва жамият ҳақидаги фанларга ҳам татбиқ этилди. Ғарбда шу муносабат билан фалсафани ҳам

фан талабларига бўйсундириш, яъни фанга айлантириш тамойили юзага келди ва мазкур жараён XX аср охирига қадар тезкор ривожланиб борди. Ушбу ҳодиса билан баб-баравар уни тадқиқ қилиш ҳам давом этди. Бу борада, айниқса, XX аср ўрталарида феноменология оқими асосчиси сифатида танилган немис олими Э.Гуссерлнинг фаолияти диққатга сазовор. Асли математик бўлган Гуссерль фалсафани аниқ фанга айлантириш йўлида узоқ изланганига қарамай, бу ишни уддалай олмагани маълум. Ушбу жараёнда у фалсафа фан доирасига сиғмайдиган буюк маънавий қадрият эканини кашф этди. Гуссерль ҳатто фалсафани фанга айлантириш йўлидаги уринишлар уни аслида инқирозга олиб келганини ҳам айтиб, асл ҳаётий фалсафа эҳтимол келажда туғилажак янги афлотунча метафизика (неометафизика) бўлса ажаб эмас, деб башорат қилди.

Аваллига жамият иқтисодий ҳадал ривожланишига туртки берган, аммо кейин бартараф этиш мушкул глобал инқирозни юзага келтирган, энг ёмони, давлат ва жамият инсондан, инсон эса давлат ва жамиятдан бегоналашувига сабаб бўлган, айниқса, инсон насли илк бешиги — табиатдан тамом ётлашиб, уни секин-аста ҳалок этишига туртки берган ҳамда коинотнинг бошқа пучмоқларига ҳам ҳалокатли таъсирини ёйишга интилаётган техноген илмий дунёқараш, афсуски, ҳамон ўз кучини сақлаб турипти.

XXI аср бошида Ер юзи бўйлаб рўй бераётган алғов-далғовлар ҳукрон маънавият бўлмиш илмий дунёқарашнинг ноқислиги, инсонпарварликка зид беаёв табиатга эғалиги ижтимоий, ахлоқий, иқтисодий ва ҳатто, интеллектуал соҳада ҳам хаос (талотум) қарор топтирганидан далолатдир. Шунга кўра, ҳозиргача шаклланган умумжаҳон цивилизация тури ўз тараққийпарвар ролини йўқотгани, у илгари сурган эркинлик, демократия, инсон ҳуқуқлари каби юксак ғоя ва идеаллар пучга чиққани ва булар эришилган илмий-техника ютуқларини ҳам ниҳоятда қадрсизлантириб юборганини тушуниб етганлар сафи кенгаймоқда. Улар цивилизация инқирозини келтириб чиқарган илмий дунёқарашнинг энг катта илллати деб, инсон ҳаётининг маъномоҳияти ва кадр-қиммати ҳар қачонгидан

пасайиб кетганини кўрсатмоқда. Ваҳоланки, “Инсон, ўзингни англа!” деган даъватга кўра, одам ўзининг, ҳаётининг маъносини билиши илк ва асл фалсафанинг асосий ғояси, бош тамойили эди. Айни шу ғоя ислом ва бошқа динларнинг ҳам бош ғояси экани маълум. Исломда бу ғоя “Ўзини билган — Раббини биллади”, деган ҳадис тимсолида гавдаланади.

Илмий дунёқарашнинг бош қадрияти ва тамойилини эса “Табиатдан неъмат кутиб яшаш керак эмас, аксинча, бу неъматни ундан тортиб олиш лозим”, деган шиор ташкил этди. Шу боисдан, гарчи буржуача прагматизмни кескин танқид остига олганига, маълум бир муддат дунёдаги энг эзилган омма — пролетариат манфаатини ҳимоя қилиб чиққанига ва дунёнинг олтидан бир қисмида ҳукмронлик ўрнатганига қарамай “қизил империя”нинг марксча моддийчи фалсафаси ҳам бу масалага тўғри ечим топа билмади ва оқибатда унинг ижтимоий-сиёсий тузуми кўп яшай олмади.

Ғарб фалсафасида XIX аср охири — XX аср бошида шаклланган экзистенциализм, интуитивизм, “ҳаёт фалсафаси” каби оқимлар фаолиятида кучли намоён бўлган антисциентизм тамойили фан-техника тараққиётигагина асосланган маданиятнинг ноинсонпарвар моҳиятини, фойда кетидан қувишдан иборат манфаатпараст табиатини очиб ташлади. Лекин, таассуфки, бу уринишлар сциентизм қаршилигини барибир енгиб ўта олмади.

Гап шундаки, маънавият, айниқса, инсоний ўзлики, ҳаёт маъносини англаш ёлғиз тафаккурга асосланувчи фан доирасида ечиладиган муаммо эмас. Бироқ ҳозирги давр фанининг синергетика, онтопсихология каби пешқадам соҳаларида мантиққа таянган чизиқли тафаккур чеклангани тан олинди ва айни чоқда ночизиқли тафаккурга ўтиш зарур деган ғоя дадил илгари сурилди. Фан тадрижида неорационализм тамойили юзага келиши билан боғлиқ ушбу ғоялар маънавият такомиллида катта роль ўйнаши ва муҳим аҳамият касб этиши аниқ. Аммо, бизнингча, ночизиқли тафаккур ҳам инсон ички дунёсини билиш мақсадидан ажралиб қолаверар экан, бирёқламалик иллатидан халос бўлиши даргумон.

Тафаккургагина асосланган фандан ўзининг беҳад теранлиги ва кўламдорлиги би-

лан ажралиб турадиган ҳикмат илми — асл фалсафа доирасида эса инсон ҳаётининг маъно-моҳияти унинг комил инсонга айланиши билан боғлиқ масала сифатида теран ечим топган. Гарчи қадимги давр ва ўрта аср файласуфларию авлиёлари бани башарга баркамоллик мақомига эришиш ва ҳаёт маъносини топиш йўлини мудом кўрсатиб келган бўлса-да, бу ўғитлар кейинги даврларда унутилди ва ҳатто илмий дунёқараш масалалари доирасига ҳам киритилмади. Зеро, чин маънода ўзликни билиш ва шу асно Ҳаққа етишиш илмий тафаккур йўли билан эмас, балки фалсафада борлиқ моҳиятига кириб бориш, диннинг мистик қатламида эса ваҳий, илҳом деб аталувчи алоҳида ғайришуурий ҳолатда ноил бўлинадиган энг юксак мартабадир. Шу маънода, қадим юнон донишманди Пифагор фалсафани “донишмандлик ва муҳаббат” деган сўзлар воситасида таърифлаган, Афлотун эса уни “моҳиятга етиш илми” дея тавсифлаб, фалсафанинг баҳс мавзуини борлиқ моҳиятини билиш ташкил этишини таъкидлаган. Эзотеризм (мистик онг) намоянадалари, чунончи, суфийлар ушбу моҳиятни Ҳақ деб атаган, Ҳақни Худо деб билиб, Унга етишиш учун маърифат ва илоҳий ишқни узвий боғлаш лозимлигини кўрсатган. Шу маънода, фалсафанинг пифагорча илк талқини билан суфийларнинг ҳол илми ўзаро тенг қийматлидир.

Юнон фалсафаси аслида нималигини ёритиш учун унинг цивилизация билан бирга қандай ўзгаришларга юз тутганини босқичма-босқич изчил ва чуқур кузатиб чиқиш зарур. Айтиб ўтилганидек, фалсафанинг баҳс мавзуини борлиқнинг туб моҳиятига етиш ташкил этган, бунда “моҳият” деганда, борлиқ ва ноборлиқнинг биринчи сабаби бўлган, унинг пойдевори ҳисобланган бирламчи асос тушуниланган. Чунончи, Афлотун бу борадаги қарашларида борлиқни яратувчи тангри — Демиургдан олдин ҳам бор бўлган, Демиург ва бошқа руҳлар яралиши учун ғоявий намуналарни яратган Футургос — Худони, яъни Худолар Худосини назарда тутган.

Албатта, борлиқ ва ноборлиқнинг асоси бўлган ушбу моҳият — Худони билиш қарийб иложсиз иш, лекин негадир Афлотун фалсафанинг мақсади қилиб айна шу моҳиятни билиш масаласини олгани бежиз

бўлмаса керак. Зеро, башар фарзандлари бўлмиш пайғамбарлар бунга муяссар бўлган, қолаверса, валий зотлар шу йўлдан боришни ҳаётининг бош маъноси қилиб танлаган.

Илмий дунёқараш вакилларига “моҳият” тушунчаси ўрнига Худонинг қўйилиши, одатда, мавҳум ва ноаниқ бўлиб кўринади. Ваҳоланки, ҳозирги илмдаги мавҳумият асл фалсафадагидан ортиқ бўлса ортиқки, асло кам эмас. Масалан, синергетикага “борлиқнинг ўз-ўзидан ташкилланиши” деган тушунча киритилган. Қадимги фалсафа ва динларга кўра эса, борлиқ Худо (Демиург) томонидан яратилади — йўқликдан борлиққа айлантиради. Қадимги фалсафага (Афлотун) кўра, Мутлақ моҳият бўлмиш Футургоснинг фаол жиҳатини ташкил этган Демиург борлиқни вужудга келтиради. Демиург Футургоснинг фаол, иродавий жиҳати эканини ҳисобга олсак, у ҳолда “Борлиқ Худонинг биргина “бўл!”, деган иродаси маҳсули”, деган мазмундаги диний таълимотлар билан Афлотуннинг бу борадаги қарашлари орасида деярли фарқ йўқлиги маълум бўлади. Шунга кўра, Футургос (Худо) иродаси — борлиқни ташкиллантирган онгли куч, деб айтиш мантиққа зид эмас.

Умуман олганда, нафақат юнон фалсафаси, балки эзотерик таълимотларда ҳам Худонинг борлиги тан олинади ҳамда уни билиш сари ушбу мақсадга интилиш инсоният тадрижининг асосий мақсади ва йўли экани таъкидланади. Моҳият тушунчасини ёритишда қадимги фалсафа ва эзотерик таълимотлар билан дин орасида деярли фарқ йўқ, фарқ ушбу моҳият нима деб аталганида, холос.

Дарҳақиқат, XX аср ҳинд эзотерик файласуфи Ауробиндо Гхош бу борадаги ҳинд, юнон ва Европа истилоҳларини назарда тутар экан, “Уни нима деб аташларидан қатъи назар... барибир, барча мавжудотнинг манбаи ва асоси бўлган У бор... У мавжудот эмас, балки мавжудликнинг (соф) ўзидир... У дейилганда барча мавжудот учун биру бор бўлган зарурий борлиқ назарда тутилади”, деб ёзади.

Хуллас, моҳият ёки Худо ҳақидаги ушбу талқин фан тушунчаларидан мавҳумроқ эмас. Аммо борлиқ моҳиятини билишдек юксак мақомга эришиш, бунинг учун асл фалсафадек ниҳоятда мураккаб ҳикмат илмини эгаллаш жуда мушкул эканини-да тан олиш

зарур. Биз кичик бир мақола доирасида бу илми бор маҳобати билан ёрита олмасакда, бироқ юнон фалсафаси моҳиятни билишда “ҳол илми”га таянганини исботловчи талай далиллар борлигини таъкидлай оламиз. Бу ўринда П.Адо, Ж.Маритен, Э.Доддс, Х.Кремер, К.Гайзер, В.Соловьев, С.Булгаков, П.Флоренский, Н.Бердяев, А.Лосев каби файласуф ва тадқиқотчилар асарлари назарда тутилаётир.

Шу тариқа қадимги фалсафанинг баҳс мавзуини моҳиятни билиш, бу фалсафанинг билиш услубини эса “ҳол” ташкил этади, дейиш мумкин. Фақат Ғарб фалсафасида “ҳол” ва у билан боғлиқ жараёнлар юнонча ёки латинча “интуиция”, “экстаз”, “катарсис” каби атама-лар воситасида ёритилган. Шунга асосланиб, қадимги фалсафа генетик манбаига кўра, эзотерик дунёқараш, чунончи, тасаввуф таълимоти билан эгиздир, чунки иккиси ҳам бир илдиздан ўсиб чиққан, деган хулосага келамиз.

Қадимги юнон фалсафасининг тузилиши ҳақида фикр юритар экан, Арасту айни шу экзотик илм, яъни ҳол илмини теология — Худо ёхуд Моҳиятни билиш илми деб атаган ва уни бутун фалсафанинг мағзи, асоси сифатида таърифлаган. Шу ўринда буюк аждодимиз Абу Наср Форобий “Фозил одамлар шаҳри” асарида “Бу илм табиатдан юқори турган илм — метафизика ёки илоҳиёт илми деб юритилади. Бу илм барча илмларнинг ибтидоси ва интиҳосидир. Ундан сўнг бирон нарсани текширишнинг зарурати қолмайди, бу ҳар қандай тадқиқотнинг мақсадидирки, бундай тадқиқот натижасида изланувчи осойишталик ҳолатига келади”, деб айтганини ҳам ёдга олиш фойдадан холи эмас.

Арасту метафизиканинг ўзини ҳам иккига — хусусий ва умумий метафизикага ажратган. Хусусий метафизиканинг баҳс мавзуини “ҳаракатсиз субстанция” ёки “ҳаракатсиз абадий ҳаракатлантувчи” — Худони билиш ташкил этишини уқтирган. Умумий метафизика эса борлиқни ва ундаги нарсаларни энг умумий хусусиятлари ва шаклланиш олий тамойиллари асосида ёритади. Шунинг учун Арасту хусусий метафизикани теология, умумий метафизикани онтология деб номлайди.

XVII-XVIII асрлардан юнон фалсафасининг теология маъносидаги асл ўзаги, яъни

фалсафанинг ўзи тобора назардан четда қолиб, бошқа таркибий қисмлари, аввало, табиат фалсафаси — физика мустақиллик касб этди ва олдинги ўринга чиқди. XX асрга келиб эса ҳатто “метафизика” тушунчаси ҳам, айтайлик, марксизмда теология маъносида эмас, балки диалектикага қарама-қарши билиш услуби маъносида англана бошлади. Таълимот билан услубни бундай ўзаро чалкаштириб юбориш қадимги фалсафанинг асл моҳиятини бузиб талқин этишдаги энг сўнгги чегара бўлди. Афсуски, ҳозирги фалсафий маданиятда ҳам бу чалкашлик сақланиб қолмоқда.

Фалсафанинг билиш усули масаласига келсак, Афлотун ва неоплатонизм, аввало, билим йўналишларини бир-биридан фарқлантирган ва билишга кўп сатҳли жараён сифатида ёндашган. Бу фалсафий таълимотга кўра, билиш икки йўл билан содир бўлади. Биринчиси, юқоридан (Худодан, ғоялар оламидан) қуйига қараб тушиб келадиган йўл бўлиб, бунда умумийликдан хусусийликка, номоддийликдан моддийликка, нафис ва яхлит ҳолатдан зичлашган ва ажралган ҳолатга ўтиш шаклида босқичма-босқич юз бериб, сўнгги босқич — сезгилар воситасида айрим-айрим қабулланишга қадар давом этади. Иккинчиси, аксинча, қуйидан юқорига (Худога, ғоялар оламига) қараб кўтарилиб борадиган йўл бўлиб, бунда билиш моддий оламдаги нарсалар хоссаларининг сезги органлари воситасида айрим-айрим қабулланишидан бошланиб, мантиқий (чизикли) ва диалектик (ночизикли) билиш сатҳлари бўйлаб юксалади ва энг юқори поғонада ялпи умумийлик, туғма ғояларни эслашга қадар бориб етади. Афлотун туғма ғояларни эшлашда олий ҳис-туйғулар, афлотунча (пок) муҳаббат — Эрос ролини алоҳида таъкидлаган. Шунинг учун юнон фалсафасини “донишмандликка муҳаббат” деб эмас, “донишмандлик ва муҳаббат” деб талқин этиш ўринлидир.

Афлотун фалсафанинг билиш усуллари тавсифлар экан, аввало, синкретик кузатишни, сўнгра диалектикани ва ундан ҳам кейин математикани киритган. Унинг фикрича, борлиқнинг яхлит, бутун манзараси синкретик кузатиш ёки интуитив билиш воситасида намоён бўлади. Бунда “синкрет”

бўлакларга бўлинмайдиган билим, "интуиция" эса диққат билан кузатиш маъносини ифодалайди. Борлиқни яхлит (синкретик) билишга мантиқий, шуурий жараёнларни четлаб ўтиб, ғоялар оламига тўғридан-тўғри ғайришуурий кириш, бу оламга қўшилиб, унда эриб кетиш билан эришилади. Шу маънода, қадимги фалсафани тавҳид ёки айният фалсафаси дейиш мумкин. Ғоялар олами эса Моҳият, Ҳикмат ёки Ҳақ деб аталган бепоен уммондир. Шунга кўра, бизнингча, қадимги фалсафани ҳатто Гегель ибораси билан фанларнинг фани ёки суперфан деб атасак ҳам камлик қилади. Гегель даврига келиб, фалсафа "фанларнинг фани" ёки "суперфан" даражасига тушиб қолган эди, десак балки тўғрироқ бўлар.

Афлотун диалектик услубга ҳам жиддий эътибор қаратган. У софистлар асос солган ва Сукрот ривож топтирган диалектикани билиш усули сифатида юқори баҳолаган ва уни диалогларида кенг ва ўринли қўллаган. Афлотун диалектикага зиддиятларни бартараф этиш услуги, деб таъриф берган. Бироқ у "синкретик билиш", яъни ҳол илмига эмас, балки ундан куйироққа, фикрий даражага тегишли услубдир. Аммо зиддиятларни бартараф этиш нуқтаи назаридан диалектика Афлотун учун бошқа барча чизикли-мантиқий услублардан юқори турган. Зеро, афлотунча талқинга кўра, ғоялар олами яхлит ва зиддиятсиздир. Афлотунда диалектикадан кейинги ўринда математика услуги туради. Математика — фалсафа оламига киришнинг энг куйи, бироқ зарурий поғонаси. Афлотун Академияси пештоқиға битилган "Геометриячи бўлмаганларнинг бу ерга кириши таъқиқланади", деган ёзув ҳам шуни тасдиқлайди.

Арасту талқинидаги теология мазмунини қисқача ёритиш билан қадимги фалсафада синкретикбилиш ва диалектик усулнинг ўрнини янада аниқ белгилаш мумкин. Арастунинг уқтиришича, борлиқнинг моҳияти — кўзғалмас асос, ҳаракатсиз ҳаракатлантирувчидир. Бундан ўзгармаслик оламини билиш усули билан ўзгарувчан оламини билиш усули ўзаро фарқ этишини англаш зарурлиги аён бўлади. Шу маънода, интуитив усул диалектика, аналитика ва математикадан юқори туради. Фан XVII-XVIII асрлардан бошлаб дин ва теологиядан

ажралиб кетиши оқибатида фалсафанинг бутун эътибори диалектикага қаратилди, интуиция узоқ вақт назардан четда қолди.

Қадимги фалсафада ўзгарувчан оламини билиш усули бўлган ва Афлотун диалектика деб ном берган ақлий билиш йўли кейинги асрларда нафақат фалсафа, балки фанда ҳам тобора самарали қўлланиб, унинг асосий билиш усулига айланди. Бироқ ўзгармас оламини, бирламчи моҳиятни билиш усули бўлган ва кейинчалик метафизика номини олган интуитив билиш йўли диалектикага қарама-қарши усул сифатида узоқ вақт фалсафа ва фан намояндалари эътирофига сазовор бўлмай келди. XIX аср иккинчи ярмида А.Пуанкаре, Ж.Адамар, Б.Рассел каби йирик фан намояндалари интуициянинг кашфиётчилик ролини исботлаб мақола ва рисолалар битганига қарамай, бу усул барибир илмий доираларда қайсарлик билан қабул қилинмади. "Ақл ижодкор куч эмас, — деган эди хусусан Б.Рассел, — у асосан уйғунлаштирувчи, назорат қилувчи кучдир. Ҳатто мантиқийлик соҳасида ҳам айнан инсайт (мантиқий тафаккур доирасидан ташқарига чиқиш — Ш.Қ.) энг аввал янги билимни кашф этади" (Рассел Б. *Почему я не христианин*. М., "Политиздат", 1987, стр. 45).

Шундай қилиб, илмий дунёқараш ривожланиб бориши билан фалсафа Арасту талқинидан мутлақо узоқлашиб кетди. Асл фалсафа таркибидаги хусусий ва умумий метафизика — теология ва онтология аста-секин назардан қолди ва кейинги ўринда турган "табиат фалсафаси" — физика мустақил бўлиб, фалсафа таркибидан ажралиб чиқди. Арасту баҳс мавзуини ўзгармас моҳият туфайли мавжудлик топган ҳаракатдаги айримликларни билиш, деб белгилаган "табиат фалсафаси"дан эса XVIII асрдан бошлаб ҳозир бизга маълум бўлган барча табиий фан соҳалари ажралиб чиқди ва бу ажралиш эндиликда ҳам давом этмоқда.

Мазкур жараёнлар фалсафанинг баҳс мавзуи ҳам тубдан ўзгаришига сабаб бўлди. Биз билган ҳозирги фалсафа ҳикмат илми бўлмиш қадимги фалсафа эмас, балки унинг буткул ўзгариб кетган бир шакли ва ҳатто бир қолдиғи, холос. Собиқ Иттифоқ даврида фалсафа табиат, жамият ва тафаккур

тараққиётининг энг умумий қонунларини ўрганувчи фан, яъни фалсафа фани деб таърифланди. Шунга мувофиқ, асл фалсафада анча юксак маънавий мавқе тутган кўпгина фан соҳалари прагматик моҳият касб этди. Масалан, Арастуниг замондоши Гиппократ “Табиб бу — файласуф; зотан ҳикмат билан тиббиёт орасида катта фарқ йўқ”, деган эди. Лекин тиббиёт ўзининг ана шу қиёфасини йўқотгани ва оддий фан соҳасига айланганига кўп бўлди.

Асл қиёфасини худди шундай бой берган руҳиятшунослик чет элда ҳикмат илми таркибида бўлганидаги каби инсон ботинида энг теран, соф туйғуларни кашф этиш ва тарбия қилиш мақсадига эмас, бошқаларни манипуляция қилиб, осон фойда топиш йўриқномасига, яъни руҳиятнинг майда бир чайқовчисига айланиб қолгани айна ҳақиқат.

Тўғри, Ғарбда фалсафани илк ва асл ҳолида қайта тиклаш бўйича ҳам муайян ишлар олиб борилмоқда. Масалан, немис файласуфи М.Хайдеггернинг онтологияни қайта тиклаш борасидаги саъй-ҳаракатлари диққатга сазовор. Лекин, афсуски, фан бундай ташаббусларни ҳамон ўз соясида қолдириб келмоқда. Айни чоқда, постноклассик фаннинг ўзида қадимги фалсафанинг кўпгина ҳикматларини қайтадан кашф этиш тамойили рўй бераётганини ҳам кузатиш мумкин.

Чунончи, ҳозирги фан борлиқни ташкиловчи номоддий ва онгли қувват мавжудлиги ҳақидаги фикрни илгари сурмоқда. Бу ўринда “қайноқ” космос ҳақидаги илмий қарашлари билан дунё олимлари назарига тушган физик ва астрофизик Ж.Гамовнинг космос онгли ташкиллангани ҳақидаги концепциясини ёдга олиш мумкин. Бу каби мисоллар ҳозирги давр илмий тафаккурида наинки фанни қадимги фалсафадан кескин ажратиб юборадиган, балки, аксинча, фанни бу фалсафага қайтарадиган туб сифат ўзгариши содир бўлаётгани ҳақидаги хулосага ҳам асос беради.

Фандаги бу сифатий ўзгариш, табиийки, ўз-ўзидан ва бемашаққат содир бўлаётгани йўқ. Бунда, биринчидан, айрим фан намояндаларининг глобал инқирозлар илмий дунё-қарашдаги нуқсонлар билан боғлиқлигини пайқай бошлагани катта роль ўйнамоқда. Лекин улар, айна чоқда, ҳозирги технологиялар

билан глобал инқирозлар, чунончи, экологик бўҳронни бартираф этиб бўлмайди деган хулосага ҳам келмоқда (*Лесков Л. Философия нестабильности // Вестник Московского университета. Серия 7, Философия, 2001, №3, стр. 40-61*). Иккинчидан, бугун фаннинг ўзи ҳам инқирозга юз тутгани ва тараққиёти боши берк кўчага кириб қолгани аён бўлаётир. Ушбу инқироздан чиқиш учун фаннинг кейинги тараққиётини таъминлаб берувчи ва негизини келгусида яратилажак квант-вакуум технологиялари ташкил этувчи янги олтинчи технологик босқичга ўтишининг назарий асосини вужудга келтириш зарур. Бунинг учун эса бугунги фан квант ҳодисаларининг ҳиссий но-реаллиги билан боғлиқ тажрибаларни йўлга қўйиши ва шу асосда янги умумилмий ёндашувни ишлаб чиқиши керак (*Қаранг: Джан Р., Данн Б. Границы реальности. М., 1995*). Агар фан квант ҳодисаларининг реаллигини тан олса, унда қуйидаги икки фараздан бирини танлаши шарт бўлиб қолади:

1. Оннга моддийликдан, янада аниқроғи, бош мия пўстлоғидаги атом-молекуляр нейрофизиологик жараёнлардан ташкил топмайдиган автоном ҳодиса деб қараш.

2. Оламдаги ўзаро боғлиқ икки хил субстанция — моддият ва онгни юзага келтирадиган ва ўсиб, ривожланишини таъминлайдиган фундаментал протоструктура (бирламчи тузилма — **Ш.Қ.**) мавжудлигини тан олиш.

Биринчи фараз оламда қандай нарса-ашё бўлмасин, у атом-молекуляр жараёнлардан айрича мавжуд эмас, деган ўтроқ тасаввурга зид келади. Бу бизни реаллик икки хил қатлам — моддий ва номоддий (онг) ҳодисаларга ажралиши ҳақидаги Декартнинг дуалистик таълимотига қайтаради. Иккинчиси эса, борлиқнинг моддий сифатга эга бўлмаган, яъни номоддий, ягона ва соф умумий асоси, моҳияти мавжудлиги ҳақидаги Афлотун таълимотига юз буришга даъват этади.

Кейинги фараз ҳозирги давр квант-вакуум физикаси кашфиётларига таяниб қиёсий тушуниш ва англаш имконияти мавжудлиги билан ҳам диққатга сазовор. Энг янги физика нуқтаи назарича, квант майдони ёки физик вакуум бу — энг майда зарралар ҳам мавжуд бўлмаган бўшлиқ, яъни ноборлиқдир. Айни чоқда, қувват квантининг флукуациялари

(флуктуация — гўёки ўз-ўзидан, тасодифан содир бўлаётандек туюлувчи ўзгариб қолишлар, масалан, тартибсиз тўлқинланишлар — Ш.Қ.) туфайли вакуум виртуал заррачалар “туман”и билан тўла ҳисобланади. Ҳозирда кўплаб физик ҳодисалар реал физик заррачалар мажмуи билан ана шу виртуал квантлар “тумани” орасидаги ўзаро таъсир орқали изоҳланмоқда. Бундай хулосага келишда А.Гурвичнинг биомайдон мавжудлиги ва у физик майдон билан боғлиқлиги ҳақидаги хулосалари катта аҳамият касб этади. Боз устига, ҳозирги космология ва космос физикасида, хусусан, А.Фридман, Ж.Гамов каби таниқли олимлар назарияларида синергетика ютуқларига таяниб, коинот ҳам гигант квант вакуум қуввати флуктуациясининг Катта Портлаши натижасида келиб чиққан қабиллада фикрлар илгари сурилмоқда. Агар бу назариялар қабул қилинса, у ҳолда борлиқни вужудга келтирган бу гигант вакуумнинг бутун коинот хоссаларини, эволюция қонунлари ва барқарорлик мезонларини белгилаб берган муайян ахборот матрицаси (ғоявий қолип) ҳам мавжуд бўлиши керак, деган хулосага келиниши аниқ. Бошқача айтганда, ушбу вакуумнинг номоддий (ғоявий) шакллантирувчиси (Афлотун “ғоя”, Арасту “шакл-сабаб” деб атаган онгли манба) мавжудлигини тан олиш зарур бўлади.

Бизнингча, квант механикаси, биологик генетика каби замонавий фанлардан воқиф киши ҳар қандай ташкилланиш ўз-ўзидан, тасодифий содир бўлиши мантиққа зид, демак, уларни оқилона тизимловчи бош сабабчи, руҳий куч бор деган хулосага келмаслиги мумкин эмас. Ахир, лой ўз-ўзидан ғишга айланиб қолмаганидек, майда заррачалар ҳам ўз-ўзидан мутаносиб тартибланмаса ва, айниқса, тирик ҳужайралар, инсон эмбриони ўз-ўзидан зарур дастурни амалга оширмаса керак?!

Нафсиламри, ҳозирги фанда юзага келган универсал эволюционизм концепцияси туфайли ғоя (руҳ) ва модда (материя) муносабатига ёндашишда ҳам туб ўзгариш содир бўлаётир. Натижада фаннинг материализмга энг мойил соҳаси — физикада ҳам материализм билан идеализм, фан билан дин, фан билан фалсафани бир-бирига қарама-қарши қўйиш бугун маъносини йўқотгани ҳақида

фикр баён этила бошлади. Масалан, шу соҳа вакили С.Хайтуннинг тан олишича, ҳозирги фанда “материалистик ва номатериалистик қарашлар орасидаги жарлик илгаригичалик чуқур бўлмай қолди” (*Хайтун С. Феномен человека на фоне универсальной эволюции. М., “КомКнига”, 2005, стр. 86-88*).

Фанда содир бўлган бундай ўзгаришлар фалсафада ҳам ўз ифодасини топмоқда. “Ҳар икковини ҳам ўзига қамраб олувчи майдон тушунчасида қувват ва материя бир бутунликни ташкил этувчи ҳодисага айланади... Майдон кучланиши (қувват) — яккаю ягона физик реалликдир. Майдоннинг кичик бир жойида барча йўналишлар бўйлаб кучланиш орта бориб, энг юқори нуқтага етса, ўша ерда электрон, яъни моддий заррача вужудга келади. Демак, материя майдондаги сингулярлик — ундаги зичлашишдан ҳосил бўладиган тугунди” (*Философский энциклопедический словарь. М., “ИНФРА”, 2001, стр. 353*).

Агар биз квант физикаси объекти — майда заррачаларни материя деб олган ҳолда майдон кучланишини мавҳум қувватнинг тасодифий тўлқинланиши эмас, балки руҳий қувват деб қарасак, квант майдонлари соҳасида моддийлик билан руҳийлик орасида деярли фарқ йўқлиги, улар муттасил бир-бирига ўтиб турадиган субстанциялар экани аён бўлади.

Бундан ташқари, мазкур хулосани борлиқни ташкилловчи онгли қувват ёки ирода мавжудлиги ҳақидаги Ж.Гамов концепцияси билан боғласак, у ҳолда нафақат квант физикаси объекти — майда заррачалар, балки бутун оламни ҳам вужудлантирган, коинот сифатида ташкиллаштирган руҳий асос (худо) мавжудлигига доир диний ва эзотерик ғоялар илмий асосланишига ҳам жуда яқин келиб қоламиз. Бу эса фандаги атеизм ва материализм, аслида диндаги мутаассиблик каби, тафаккур фақат бир йўналиш бўйлаб ишлаш одатланишидан бошқа нарса эмаслигини кўрсатади.

Фандаги бир ёқламалик тобора чекина боришида квант вакуум семантикаси бўйича олиб борилаётган ишлар, чунончи, В.Налимов ва Н.Кобзеванинг “мэзон” концепциясига таяниб борлиқда психион (руҳий) вакуум мавжудлиги ҳақида илгари сурилган фаразлар диққатга сазовор (*Батафсилроқ қаранг: Лесков Л. Фундаментальная консематическая*

протоструктура Вселенной // Сознание и физический мир. М., 1997, стр. 84-128).

Ахборот квантининг микро ва макро сатҳлар бўйлаб узатилиш парадокслари Б.Кадомцев томонидан таҳлил этилиши эса интуиция ҳодисасини ҳам шу концепция асосида тушуниш ва тушунтириш имконини бермоқда (*Қаранг: Кадомцев Б.Б. Динамика и информация. М., 1996).*

Ушбу мисоллар бугун фанда содир бўлаётган сифат ўзгариши жуда кенг кўламли экани ва бу ўзгариш фаннинг кейинги ривожига ҳам кучли таъсир кўрсатишидан дарак беради. Лекин ҳозирча бу борада ортодоксал ва ноортодоксал, фалсафий ва илмий, материалистик ва идеалистик, рационалистик ва интуитивистик нуқтаи назарлар орасида муросасиз кураш бормоқда.

Қисқаси, фан инқироз ҳолатидан қутулиш учун икки йўлдан бирини танлаши керак. Биринчиси, эски илмий ёндашув бутун захиравий имкониятини сарфлаб бўлганини очиқ тан олиб, тафаккурга туртки берадиган янги илмий ёндашувни яратишдир. Бу борада фаннинг янгидан-янги соҳа ва соҳачаларга ажралиб боришини бартараф этиб, уни одам ва оламга доир бир бутун, яхлит билим қилиб жамловчи янги ёндашувни излаб топшга ҳаракат қилинмоқда. Иккинчиси, ортодоксал материализм “қора кўзнойнаги”дан халос бўлган, дунёга бошқача назар билан қараётган фан намояндалари йўлидир. Улар фанни инқирозга олиб келган эски йўл, яъни узлуксиз янги ёндашувни топшидан иборат тажриба ва адашишлар йўлидан воз кечиб, фанга таянган мутлақо янги метафизикани — бир вақтлар Э.Гуссерль башорат қилган неометафизикани яратиш йўлини ёқламоқда.

Бизнингча, янги метафизика — кўп асрлик фан тараққиётининг энг асосий ва энг умидбахш мевасидир. Қолган барча жараёнларни эса шу мева етилиши учун талаб этилган шарт-шароит десак ҳақиқатга зид бўлмайди.

Энди, юқоридаги таҳлил ва хулосаларга таяниб, фалсафанинг тарихий йўлини асосий босқичларга ажратиб кўрайлик:

1. Айнийлик фалсафаси ёки ҳикмат илми (фалсафанинг олтин даври — Пифагор, Гераклит, Суқрот, Афлотун, Арасту ва бошқалар) Ушбу фалсафанинг баҳс мавзуи — моҳият

билиш. Инсон ҳаётининг мақсади — ўзлигини англаш. Асосий билиш усули — Моҳият (Ҳақ) билан айнанлашиб (қўшилиб) кетиш, интуиция.

2. Мантиқий тафаккур ва фан юқори мавқени ишғол этган Ғарб мумтоз фалсафаси — рационалистик умумназарий таълимотлар (Бэкон, Декарт, Лейбниц, Кант, Гегель, позитивизм, марксизм). Баҳс мавзуи — моҳиятнинг эмас, мавжудотни (асосан, табиат ва жамиятни) билиш. Инсон ҳаётининг мақсади — табиатни ўзлаштириш, қулай яшаш шароити яратиш. Билиш услуби — асосан диалектика.

3. XX аср ўрталарида юзага келиб, мантиқий тафаккур чекланганини танқид қилиб чиққан иррационализм фалсафаси (“ҳаёт фалсафаси”, экзистенциализм, Фрейддан кейинги руҳиятшунослик, модернизм). Баҳс мавзуи — инсоннинг мантиқ доирасидан четдаги билиш имкониятини ўрганиш. Услуби — Ғарбда унутилиб кетган, бироқ Шарқда сақланиб қолган эзотерик мактаблар услубиятига таянган ҳолда шаклланган интеллектуал интуиция.

4. XX аср охири — XXI аср бошларида шаклланган Ғарб постмодернизми ва неометафизикаси (постмодернизм пессимистик фалсафаси, интеллектуал неометафизика). Услуби — интеллектуал интуиция.

Сўнги давр фалсафа ўз таназзулини аниқ англаб етган ва фан қадимги метафизика билимларини қайта кашф эта бошлаган босқичдир. Мазкур босқич қандай яқун топишини ҳозирча аниқ айтиш қийин. Чунки кучлар нисбати қайси томон фойдасига оғишини олдиндан билиб бўлмайди. Бу босқичда фантехниканинг бежиллов тараққиёти оқибатида ё цивилизация глобал ҳалокатга учрайди, ё олтин давр фалсафаси неометафизика қиёфасида қайта туғилиб, оламда ҳукм сураётган хаосга барҳам беради.

Агар биз кейинги икки босқични бирлаштирсак ва улар тараққиёти ижобий яқун топади, деб умид қилсак, у ҳолда, Гегель айтганидек, Мутлақ ғоя тадрижининг уч босқичи — Тезис (ғоявий куртак ёки уруф), Антитезис (Тезисни инкор этган, унинг зидди бўлган моддий борлиқ) ва Синтез (инсоният тараққиётини умумлаштирган мева, келажак учун янги уруф) босиб ўтилиб, инсоният ялпи эволюциясининг бир цикли тугаб, янгидан олтин даври бошланади, дейиш мумкин.

Хуллас, оддий мантиқий мушоҳада ҳам борлиқни моҳиятан билиш ва ҳар жиҳатдан баркамоллика эришишнинг икки асосий йўналиши ва имконияти борлигини кўрсатмоқда. Биринчиси — фалсафа тилида экзотерик (ташқи) йўл деб аталадиган йўналиш. Бу усулда борлиқни билишга ташқаридан ёндашилади — нарса ва ҳодисалар ҳақида сезги органлари қабул қилган ахборот аста-секин мантиқий билиш сатҳлари бўйлаб ривожланиб, назарий умумлашмалар чиқариш ва қонунлар кашф этишгача, пировардида, борлиқнинг квант вакуум даражасидаги моҳияти сари — пастдан юқори, ташдан ичкари, айримликдан умумийликка қараб борилади. Бу — кундалик кузатишлар, илмий тажрибалар ва мантиқий тафаккурга асосланган, сезгидан ўсиб чиқадиган фан йўли.

Иккинчиси — эзотерик (ички — диққатни ўз ботиний дунёсига, қалбига қаратиш, уни поклаш орқали борлиқнинг моҳиятига етиш) йўли. Тасаввуф таълимотига кўра, бу йўл шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқат босқичларини ортда қолдириб Ҳаққа, Моҳиятга етишишдир. Юқоридан қуйига тушиб келадиган, умумийликдан айримликка ўта борадиган мазкур билим ислом метафизикасида илҳом, ваҳий орқали ҳосил қилинади, деб тавсифланади.

Хуллас, инсонда ҳар икки йўл билан ҳам моҳиятга етишиш имконияти бор. Аммо биринчи йўл жуда узун, шахсдан кўп вақт талаб қилади, у ҳатто бутун умри давомида ҳам мақсадга ета олмаслиги мумкин. Ҳозирда бутун инсониятнинг назарий тафаккури ифодаси бўлган фан кўп асрлик тадрижи сўнггида, XX аср охири — XXI аср бошидаги глобал инқироз таъсирида, ниҳоят, чинакам билимга эришиш имкониятига эга бўлаётир. Демак, бугун ҳар бир қобилиятли ёш юксак ташкил этилган таълим жараёнида бу билимни пухта эгаллаб юксак маънавийатли инсон бўла олади.

Иккинчи йўл эса узоқ вақтни талаб қилмайди, киши умри мобайнида мақсадга етишиши мумкин. Лекин бу йўл кучли ирода ва кўп риёзатни талаб этиш баробарида шахс ҳаёти учун хавфли ҳамдир. Шунинг учун бунда устоз-шогирд анънасига риоя қилиш шарт. Бу йўл нафақат шахс, балки жамият учун ҳам улкан маънавий бойлик бахш этиши мумкин. Зо-

тан, миллий маънавиятимиз тарихида чуқур из қолдирган авлиё боболаримиз иккинчи йўлдан юриш мушкулотини бир қадар енгиллаштириб кетган.

Ҳар бир шахс юксак маънавият соҳиби бўлишига эришиш учун янги фалсафий маданиятни шакллантириш тақозо этилади. Бироқ бужараён мураккаб кечишига сабаб бўлаётган бир неча омил мавжуд. Янги фалсафий маданиятни шакллантиришдаги мураккаблик, юқорида ҳам қайд этиб ўтганимиздек, аввало, собиқ Иттифоқ даврида кишилар онгига синдирилган марксча-ленинча ғоялардан тез ва осон халос бўлиш мумкин эмаслиги билан боғлиқ. Ҳозирча фалсафий маданиятимиз янги метафизика босқичига кўтарилмай, эски “илмий фалсафа” доирасида қолаётганини ҳам кўпроқ шу билан изоҳлаш мумкин.

Бу “қобиқ”ни ёриб чиқиш масъулияти эса бегумон зиёлилар зиммасига тушади. Хўш, зиёлиларнинг янги авлодини етиштиришда фалсафани ўқитишнинг ҳозирги аҳволи қандай? Собиқ Иттифоқ даври ўқув дастурига кўра, фалсафа факультети талабалари учун биргина диалектик материализмдан (тарихий материализм, фалсафа тарихи, этика, эстетика, мантиқ кабилар истисно қилинганда ҳам) 266 соат ҳажмида дарс ўтилган. Ҳозирда эса биз марксча фалсафадан анча кенг доирага чиқишимиз зарур бўлгани ҳолда, афсуски, шунга яраша дарс соатларига эга эмасмиз. Нофалсафий факультетларда ўтилаётган дарслар ҳажми янада кам. Зеро, собиқ Иттифоқ даврида нофалсафий мутахассисларга 120 соат маъруза ва 90 соат амалий машғулот ўтилгани ҳолда, бугун атиги 20 соат маъруза ва 20 соат амалий машғулот режалаштирилган. Ваҳоланки, ўзбек талабалари хорижий мамлакатлар, масалан, Россиянинг мактаб, гимназия ва бошқа ўқув масканларида йўлга қўйилганидек фалсафадан бир оз бўлса-да дарс тинглаб, бу илмга бир қадар тайёр бўлиб келмаган.

Биздаги иш муҳити ҳам, албатта, шунга яраша, яъни рисоладагидек эмас. Масалан, “Фалсафага кириш” курси охирига етмай ва талаба фалсафа нималигини англаб олмай туриб, дарс жадвалига деярли бир вақтда “Онтология” курси киритиб юборилади. Боз устига, “Онтология” курси бўйича маъруза ва

амалий машғулотлар бошқа бир ўқитувчига юклама қилиб берилади. Натижада, фалсафанинг дастлабки ва кейинги бўлимлари орасидаги мазмуний уйғунлик ва боғлиқлик йўқолади. Чунки, бир ўқитувчининг назарий билими, методик савияси бошқасиникидан кескин фарқ қилади. Айтайлик, бир муаллим дастлабки бўлимни янгича ёндашув асосида ўтса, бошқа муаллим кейинги бўлимни эски қолипда ўтади. Оқибатда классик илмий ортодоксализм руҳи фалсафага янгича қараш бўйича саъй-ҳаракатларни ҳам чиппака чиқаради. Шу маънода, Хуршид Йўлдошевнинг олий таълим тизимида ҳамон ўша эски фалсафа ўқитилмоқда, деган фикрида жон бор.

Бундай салбий ҳолнинг юзага келишига, аввало, таълим тизимида фалсафа дарс соатлари қисқартириб юборилаётгани, иш юкламалари эса, аксинча, ортиб бораётгани ҳал қилувчи таъсир кўрсатмоқда. Мазкур вазият ўқитувчининг иш сифатига жиддий зарар етказмоқда, янги фалсафий маданият шаклланишини секинлаштирмоқда. Зеро, дарс юкламасининг кўпчилиги ўқитувчида билим ва малакасини ошириш учун ижодий изланишга етарли вақт қолдирмайди, дарс соатларининг қисқартириб юборилиши эса фалсафани кенг ва чуқур ўқитиш имкониятини йўққа чиқаради. Боз устига, иш ўринларини қисқартириш масаласи кўндаланг бўлганда, кўпинча янги ғоялар билан қуролланган “бетгачопар” муаллимдан кўра эски ғояларга мукка тушган “боодоб” муаллим афзал кўрилиши ҳам бор гап. Бундай шароитда биринчи тоифага мансуб ўқитувчи ҳам бутун вақти, кучи, диққати ва иродасини ижодий изланиш ҳамда шу изланиш натижаларини шогирдларга етказишга эмас, балки ўзи истаса ҳам, истамаса ҳам иш ўрнини ҳимоя қилишга сарфлашига тўғри келади.

Шу жиҳатдан Хуршид Йўлдошевнинг бакалавриятни битириб ва магистратурада ўқиб ҳам “Фалсафа фанми?”, деган саволни қўйиши ва у фандаги баъзи камчиликларни танқид қилиш вазифасини бажаришгагина ярайди, деган қабилда хулоса чиқариши мавжуд шароит мантиқиға ва ҳозирги реал воқеликка мувофиқдир.

Бир ҳақиқатни тан олиш лозимки, бугунги файласуф-талаба — икки ўт орасида. У шўро мафқураси ҳукмронлиги даврида шаклланган “Фалсафа бу — фан” деган ғайриилмий қараш билан “Фалсафа — фандан кўра юксак, чунки у — ҳикмат илми, ҳикматга эса мантиқий тафаккурдан-да юксак бўлган интуиция (ғайришуурий онг, илҳом) орқали эришилади” деган қараш орасида сарсон. Аниқроғи, аксарият талаба ҳамон эски қараш гирдобиди қолиб кетмоқда. Чунки у янги ғояларни қабул қилиши учун на устозлар даврасида ва на ўз мустақил қарашларида зарур шарт-шароитга эга.

Бироқ ҳозир Ер кўррасида ва, айниқса, диёримизда юксак маънавиятни шакллантириш масаласига жиддий эътибор қаратилаётгани, маънавият ҳатто жамиятнинг иқтисодий тузилмаларини белгиловчи асос экани уқтирилаётгани, шу муносабат билан таълимни инсон шаънига муносиб қайта ташкил этиш муаммоси қизгин муҳокама этилаётгани ҳақида яна бир қарра таъкидлаб ўтиш зиён қилмайди.

Асл фалсафа моҳиятини англаб етиш — мураккаб иш. Бунга ҳатто бутун умр ҳам камлик қилиши мумкин. Юксак маънавият негизи бу — фалсафий маданият экани шундан аёнки, инсонлик моҳиятиё ҳаёт маъносини билган зотгина чинакам бахтли ва баркамол инсон бўла олади. Комил инсонлар жамияти эса энг фаровон жамият бўлишига шубҳа йўқ.

Ҳикмат деб аталган уммон соҳилига етишиб, унинг бағрига ўзини отиш ўрнига атиги бир қултум сув ичиб ортга қайтиш жуда ачинарли. Хуршид Йўлдошевнинг фалсафа — фан эмас, у фанни танқид қиладиган фаолият тури, деган хулосаси айни шу маънода ожиз. Чунки бу — фалсафа бўйича мутахассис бўлишга ҳозирланаётган шу биргина талаба эмас, бутун ёшлар, келгуси авлодимиз тақдири билан боғлиқ муаммо. Ҳадемай файласуф-магистр дипломини қўлга оладиган Х.Йўлдошев фалсафа ҳақида шу тор қараш билан чекланиб қолган бўлса, бор-йўғи бир неча ўн соат ҳажмида маъруза тинглайдиган бошқа соҳа талабалари ҳақида нима дейиш мумкин? Олий ўқув юртларида ўқимайдиганлар ҳақида-чи?!

Inson tangulikka keladi asli...

ПОКЛАНИШ

Чарчаб қоляпман кечки соатларда.
Эзиб ёғар ёмғир.

Шамол изгийди.

Сариқ сув сирқиган қамиш бўғотларда
Мусича инлари тўзгийди.

Ўзимдами чарчоқ, табиатдами ё,
Тушунмай ҳам қолдим қўйинг-чи...
Кузги полизларда,

“қайдам” дея гўё

Қўлларини ёяр қўриқчи.

Бошимда чувалиб ўйлар қийналар,
Унутмоқчи бўлган ўйларим.

Дилозор ростгўйлик,

ошкор таъналар,

Нега сизни бир вақт эркин қўймадим?

Айтилмаган ҳақ гап,

Ичга ютган газаб,

Журъатсизлик, қурбсизликларим —

Ҳаммаси оғрийди ярадай қақшаб,

Ҳамон кезаман мен, мана, тун ярим...

Пушаймон ўртади.

Бўзаради уфқ.

Булутлар безовта оқади.

Оқмаса-чи? Ўтмаса? Йўқ,

Чидамасди қалбнинг тоқати.

Ором ваъда қилар дилга йироқлар,

Чарчоқ тарқагандай.

Лекин тонг олис.

Руҳни поклар балки тунги қийноқлар,

Гуноҳкорлик ҳисси, ор-номус.

Келинг, шу шафқатсиз виждон овози

Юрсин бизни тарк этмай ҳаргиз,

Камолот дардида,

доим норози,

Сўнги соатгача,

изма-из.

* * *

Оҳ, баҳор еллари, кўксим совутинг,

Қарзингиз шеър билан узарман.

Чалгитинг сиз мени, алданг, овутинг,

Уни кўрмай қандай тузарман?!

Қизганиб тасвирин чизмаганим чин,

Қандай ўзи, дея сўрарсиз.

Мен ҳушсиз йиқилсам, кўзларимни очинг —

Қорачиқларимда уни кўрарсиз.

ҲАДИК

Ер узра улугвор, сокин руҳ кезар,

Кўзга кўчар нилий осмоннинг ранги.

Бу ором туйғуси шу қадар янги,

Дил ҳатто қандайдир бир ҳадик сезар...

Бирдан нурда чақнаб кумуш танаси,

Самолёт ўтаркан солиб қалдироқ,

Сесканиб, қўрқувдан бир силкинди боғ,

Дув учди дарахтдан қушлар галаси.

Безиллаб қолганмиз руҳий долгалардан,

Совуқ титроқ туйдим вужудимда мен.

Қарасам, нарида қип-қизил замин,

Ер қип-қизил...

қимизак олмалардан!

СОБИРМАН

Ҳаммасига секин эришидим мен,
Муҳаббат ҳам келди ҳаяллаб.
Билим аста ортди, ақл кирди шошмай,
Тажриба ҳам келди амаллаб.

Ҳамма нарса аста-секин келди,
У-бу ишга энди қодирман.
Бардошим бор, ҳамма нарсани мен
Сабр билан кутдим. Собирман.

Энди бу ёғи ҳам шундай бўлаверсин.
Одат бўлиб қолди секин-асталик.
Қарилик ҳам келсин секинроқ,
Шошмай қўяқолсин хасталик.

Ўлим қанча имилласа, майли,
Қанча кутгин деса, ҳозирман.
Бир умр кутишга ўрганган одам
Энди шошармидим? Собирман!

КЎЛАНКА ЙИҒИСИ

Ёдингдами, хаёлларинг тарқоқ,
Қалбинг иситардинг ўтли оҳимда.
Бир-биримиз тушунмай, кезардик узоқ
Ойдин кечалари қумлоқ соҳилда.

Бугун, кеч бўлса ҳам, олибсан қалам
Қандайдир беҳуда, мавҳум умидда.
Ҳа, муҳаббат ўрнин босар фақат алам,
Тақдир бошқа-бошқа, лекин дард битта.

...Яна соҳилдаман, бу гал ҳам ойдин.
Сен-ку тушунмайсан ўзга гамини,
Лекин кўрганмисан титраб ва беун
Қумда кўланканинг йиғлаганини?..

АЯЖОНИМИЗ

Титраб янграр эди уфқлар тонгда,
Гўзал куйлар эди аяжонимиз.
Булутлар тўлганар эди осмонда,
Жажжи юракларда — ҳаяжонимиз.

Куйни қари-қартанг мукка тинглаган,
Бунда ожиз эди ҳар қанақа сўз.

Уруш мўраларди енгсиз қўллардан,
Юпун хирмонлардан — беварака куз.

Аям кўкка қушдай интилар эди,
Этагидан ушлаб дийдирардик биз.
Яшил кўсакларда мўлтирар эди
Чала қолган куйдек болалигимиз.

Булутлар безовта эди осмонда,
Жажжи юракларда — ҳаяжонимиз.
Дадамизни эслаб шундай ҳар тонгда
Мунгли куйлар эди аяжонимиз.

Куй бўлиб учмоқни қиларди орзу
Дадамни бир кўриш қасдида.
Аmmo қанотларин ёзолмасди у,
Чунки биз бор эдик қанот остида.

* * *

Бош эгиб туришинг ҳали кўз олдимда,
Кўз ўнгимда ўша манзара.
Сен кетдинг, дард қолди қалбимда,
Ҳали ҳам зирқираб огрийди яра.

Сен йўқсан, ришталар парканд-парканд,
Оғригидан тунлар сассиз додлайман,
Бир солдат сўзларин ёдлайман:
Йўқ оёғи оғриб қийнарган...

ҚОҒОЗ

Жунжикиб яшадик биз, иним,
Қалбин ушук олдирганлар бор.
Неча йил совуқ қор ёғди бетиним,
Бошимиздан ёғди
қоғоз қор.

Маҳкамадан ёғди, ёғди бошлиқдан,
Бири тўққиз бўлди, тўққизи — тўқсон,
Қоғозинг бўлмаса — сен йўқсан,
Қоғози бор — раҳбар
ёшлиқдан.

Қоғози бор нодон қутилади,
Қоғози йўқ доно тутилади.

Худди туман ичра, инон-ихтиёрсиз,
Юрдим орқасидан қолмай бир қадам.
Троллейбусга чиқди, мен ҳам чиқдим тез,
Гўё эллик йилни ташлаб елкадан.

Қарасам, у менга бераяпти жой:
— Марҳамат, ўтиринг, буважон. —
Бирдан... Қанотларим синди ҳойнаҳой,
Шалвираб ўтирдим бемажол.

Бир дейман: қария, ўзингни ушлагин,
Бир дейман: бу қизиқ, бу жуда қизиқ —
Бир огиз гап билан, тушмагур,
Топган ёшлигимга тортди-ку чизиқ.

Хотира — овунчоқ, гоҳ берар фириб,
Умр эса бир тутам, умр — бир сиқим.
Қаранг, бир эшикдан йигит бўлиб кириб,
Иккинчи эшикдан чол бўлиб чиқдим.

ДЕБОЧА

Ўлимдан сўнг тугайди бари?
Ҳамлет тикилади бош чаногига.
Йўқ, ҳаётнинг ҳамма ечимлари
Ўлимдан сўнг бошланади-да...
Бу дунёга ким келиб кетди,
Кетдими, ё қолдими боқий;
Қолмаса, кимларнинг ўрнин банд этди,
Тузукмиди келмаса ёки;
Илиқ нур қолдими тирик жонларга,
Ёки ёлғиз совуқ шу мармар тахта —
Бари ойдин бўлар энди инсонларга:
Ким асл эди-ю, ким эди сохта.

Инсон мангуликка келади асли,
Умр унга фақат дебоча.
Ўлимдан сўнг бари тугаса,
Унда бошланмаган маъқул эмасми?

Зулфия ҚУРОЛБОЙ қизи

— Хой, ким бу? Мендан бошқа биров борми бу ерда? “Бехрўзман” дейсанми? Бекор айтибсан, менман Бехрўз! “Унда мен кимман?” дейсанми? Мен қаёқдан билай? Бу ер менинг масканим. Куни кеча пешинда олиб келишди мени бу ерга. Сен... Айтганча, исмингни нима дединг? Яна бир қайтар! Овозинг танишдай...

Бехрўз?!

Наҳотки бу сен бўлсанг?! Бу ерда нима қилиб ётибсан?! Ахир сен сувга чўкиб кетган эдинг-ку! “Оғайниларим билан муштлашиб қолганимизда улар мени бехосдан ўлдириб қўйишди, кейин ярим кечаси шу ерга кўмиб кетишди”, дейсанми? Қанақа оғайниларинг? Ахир сенинг энг яқин дўстинг мен бўламан-ку!

“Ишхонадаги оғайниларим билан ўзимизнинг кўлга чўмилгани борувдик!” Э-ҳа, тушундим, тушундим, ичиб ўтириб айтишиб қолгансанлар, кейин уришиб кетгансанлар, улар сени ўлдириб қўйганларидан қўрқиб кетиб, қабристонга олиб келишгану чуқур қазиб, апил-тапил кўмишган... Номардлар, гўрни дурустроқ ҳам қазишмабди-да! Ҳа, тўғри, янги қабр дўппайиб турса, одамлар шубҳаланиб қоларди. Ахир ўша кунлари сендан бошқа ҳеч ким қишлоқдан ғойиб бўлмаган эди-да.

Қизиқ, наҳотки, гўрковлар беҳабар қолишган? Ахир сукунат чўмган масканда тунда қандайдир безовталик бўлгандир? Ўшанда сени кўлга чўкиб кетибди, ўлиги топилмади, деган гапдан бошқа ҳеч нарса эшитмадик.

Буни қара, наҳотки энди битта қабрда ётсак? “Бир сиқимгина суякларим қолган, сенга оғирлигим тушмайди,” дейсанми? Ҳа, ахир неча йил ўтди. Зах ўтиб кетгандир роса? Кечадан буён кимдир тинмай инграётган эди, сен экансан-да. Ёмғир ҳам эзиб юборди. Шамолни айтмайсанми яна! Икки кундан буён ёмғирни бошлаб келган шамол қутиргандан қутирди. У вақтда мен ҳали ҳаёт эдим. Икки кечаю кундуз увидлаган овоз тинмади. Шамол қувиб юрган

KO‘LANKA

Ҳикоя

булутларнинг кўпчиган “қорни” Ойқортовнинг нақд киндигига текканидан кейингина шаррос ёмғир қуйди. Ўзиям роса шиддат билан ёғди. Тарновлардан кўпириб кетган сув шовуллаб оқар, кўқдан тинмай жала қуяр, қўлмакларда “чучвара” қайнар, ҳаммаёқни ғарқ қилгудай тўлиб-тошган сув ерга сингиб улгурмасди. Кейин эса сел бостириб келди. Мени, афтидан, сел оқизиб кетди. Анчадан буён бетоб эдим-да. Аммо сен билан битта қабрда учрашамиз, деб ўйламаган эдим. Нима, тақдир ҳазилими бу? “Бу бежиз эмас,” дейсанми? Нега ахир?!

“Мендан кейин нималар бўлди?” Сўраб нима қиласан? Энди ҳаммаси ўтмишга айланган бўлса... “Ўтмишда сир-синоат кўп бўлади, келажак эса ҳаммага маълум...” Ҳа, ҳаётлигингда ҳам шу гапни кўп такрорлардинг. Бўпти, ҳадеб ижикилайверманг, ҳаммасини бир бошдан гапириб бераман. Бу воқеа шундай бўлган эди...

* * *

Уфқ каптар қони сачрагандай қизғиш тус олган, тонг ёришиб келаётган палла эди. Ҳали чарақлаб улгурмаган қуёш нурлари бутунлай тарқаб кетмаган қоронғилик қаърини ёритишга уринарди.

Кунчиқарга қараган айвон устунига суянганча ёришиб келаётган уфққа тикилиб ўтирарканман, тўсатдан пайдо бўлган самовий йўл бўйлаб узоқлашиб кетаётган шарпангни кўриб қолдим. Нимадир юз берганини англашга улгурмасимдан, чарақлаб кетган нурафшон ёғду сенинг шакл-шамойилингни нигоҳларимдан яширди...

Ўша субҳисодиқда ишга кетаётиб кўча эшик олдида турган Дилдорадан кеча эрталаб уйдан чиқиб кетганча қайтиб келмаганингни эшитдим. Унга эр-как киши иш билан юради-да, қабилидаги гаплар билан тасалли бериб ўтиб кетаверган бўлсам-да, негадир кўнглим ғаш тортиб қолди. Ишхонада ҳам шу ғашлик тарқамади. Кечкурун эса “Беҳрўз қўлга чўкиб кетганмиш!” деган мишмиш эшитдим.

Бу хабарга бир ишониб, бир ишонмай, уйингга йўл олдим.

Ўшанда Уни бир кўрсанг эди!

Сочлари паришон ёйилган, юзлари тимдаланган, ёқавайрон бир аҳволда ер муштлаб йиғларди.

Икки аёл икки қўлидан ушлаб, суяб турар, агар ўз майлига қўйиб беришганида, У ўзини ерга отиб, майиб-мажруҳ қилиши ҳеч гап эмас эди.

— Сабрли бўлинг, Дилдора, — дедим секин ёнига бориб. — Ҳали ҳеч нарса аниқ эмас-ку.

Аммо у мени кўрмади, кўрса ҳам танимади...

Бир ҳафтадан кейин ҳам жасад йўқ, лекин биз аза очдик. Чунки ғаввослар қанча изламасин, ўлигинг топилмади.

Дилдора қора кийди.

Бошдан-оёқ қоп-қора кийим.

Юзи қордай оқарган.

Мижжаларида ёш қалқиб турарди.

Бундай бўлади деб ким ўйлабди. Ўлим қутилмаганда келади деганлари шу экан-да.

Нима бўлганда ҳам ўлганга қийин, тириклар бир кунини кўраверади, дейишади. Бироқ тирикларга ҳам осон бўлмас экан. Кўнгилдаги оғирликларни айтаман-да. Худди ўлимнинг менга айбдордай, анча вақт галаги аҳволда юрдим. Дилдоранинг ҳам кўзига кўринмадим. Фақат белгили кунлари унинг ҳузурига бориб, барча оғирликларга тайёр эканимни, ортиқча заҳмат чекмаслигини айттардим.

Дилдора бўлса ҳамон ўзига кела олмасди. Яхши ҳамки, ўғлинг бор. Бечора аёл эртадан-кечгача шу бола билан ўзини овутади, қачон қарасам, қучоғидан қўймайди.

Кунлар ўтди.

Хотиним билан бир йил яшамасдан ажрашганимни билардинг, сабабини ҳам тусмоллардинг, чамамда; Муҳайёни ҳам яхши танирдинг, бир-икки марта жикллашиб қолганимизда унинг тарафини олиб менга насиҳат қилган эдинг; “Муҳайёга ўхшаганини икки дунёда ҳам топиб бўлсан энди!” деган эдинг у туғунини кўтариб кетиб қолган кунни менга. “Сизни тушунишга ҳаракат қилдим, лекин уддасидан чиқолмадим, яхшиси, кетақолай...” деган эди Муҳайё жўнаш олдидан. Ҳа, у ҳақиқатан ҳам яхши аёл эди, қолаверса, ўша вақтда ҳаммадан кўра шу аёл — Муҳайё мени кўпроқ тушунган бўлса эҳтимол, негаки севиб, севилмаган, муҳаббатдан баҳраманд бўлмаган кишиларда ўзгаларнинг муҳаббатини ҳис қилиш кучли бўлади деб ўйлайман, қолганларига менинг ўжар кўнглим сабабчи. Нима қилай, фақат бир аёлгагина тикилган, ҳаётнинг жамики қувончларини фақат унинг сиймосида кўрган эркакнинг ҳаёти ҳаёт эмас, заҳар-заққумнинг ўзи бўларкан. Сенинг вафотингдан кейин мен ҳам ёлғизликда сўшпайиб, ўзимни қўярга жой топмай юрган бўлсам ҳам, ҳамдард бўлишни истаб Дилдоранинг ҳузурига бормадим. Унга қанчалар оғир эканини ҳис қилардим-да.

Кунларнинг бирида уни кўчада учратиб қолдим. Нигоҳлари ғамгин, лекин аввалгидай қаддини кериб виқор билан кетиб бораётгир.

Анча вақт ортидан қараб турдим.

Юрагимда яна алланималар ғимирлаётган, унут ҳислар безовта қилаётган бўлса-да, ўзимни кўрмаганга олиб, ичкарига кириб кетдим. Хувиллаб ётган хонам деворидаги соатга боқдим. Соат капгирлари икки томонга тарвақайлаганча тинмай чиқилайди. “Вақт ҳамма нарсага бурнини сукаверади, охирда ҳаммаси унутилади ва ўзгаради”, деган фикрни хаёлимдан ўтказдим соат милларига тикилиб туриб.

Ҳа, мен вақт ўтишини кутардим.

Шунинг учун ҳам неча замонлардан буён сарсон бўлган туйгуларим ичимда галаён қилаётган бўлса-да, Дилдора билан кўришиб қолганимизда ўзимни вазмин тутардим. Кун келиб ҳаммаси ўзгаришига ишонардим; тўғри, дунёдаги нарсалар тартибини ўзгартириб бўлмайди, аммо инсон ўзгаришга мойил, айниқса, аёл зоти шароитга боғлиқ ҳолда ўзгаришга, мослашишга мажбур, чунки шароит айнан шунини талаб қилади. Қолаверса, хотиралар ҳар қанча жон ўртагувчи бўлмасин, аста-секин хира тортади. Фақат бу дарҳол юз бермайди.

Шу боис хонам деворидаги соатга бот-бот тикилганча пайт пойлардим.

Кўп ўтмай унга совчи келаётганини эшитдим. Куёвликка номзодлардан бири ҳатто мендан ўртага тушишни илтимос қилса де! Тавба, дунёда бева эркак ҳам кўп экан-да!

Ўша кунни қандай қилиб унинг ҳузурига борганимни билмай қолдим.

— Бирор ёрдам керак бўлса менга тортинмасдан айтаверинг, — дедим ўзимни шунчаки ҳолидан хабар олиш учун келгандай тугиб.

— Хўп, — деди Дилдора, кейин ерга қараганча миқ этмай ўтираверди.

Бир маҳал қарасам, елкалари силкиняпти...

Жуда ноқулай аҳволда қолдим. Ахир бунақада одам юраги сиқилиб ўлиб қолиши ҳеч гап эмас.

— Хўп, мен борақолай бўлмаса, — дедим аста ўрнимдан қўзғалиб.

Дилдора унсиз бош ирғади.

“У мени ўзига яқин олганида эшигининг турумани бузаётган совчилар ҳақида гапирган бўларди, — деб ўйладим чиқиб кетарканман. — Бундан чиқди, ҳамон менга бефарқ экан-да...”

Бироқ, мантиқан ўйлаганда, совчиларнинг шашти шундай бўлса, у қачондир ким биландир турмуш қуришга розилик бериб юбориши турган гап. Мен яна оғзимни очиб қолавераманми бир вақтлардагидай?!

Юрагимни аламли қизганиш, изтиробли рашк қамради. Эвоҳ, бу туйғу алазамонлардан буён юрагимни ўртаб, асабларимни қақшатиб келади. Аммо мен чидашга уринардим. Ва бунинг уддасидан чиқардим ҳам.

Лекин энди бунақаси ярамайди!

Шошилиш керакка ўхшайди.

Чин сўзим, дўстим, сенинг ўлимингда заррача айбим йўқ, бироқ Дилдора сени танлаганидан кейин, унинг ишқида қуйиб юрган вақтларим сенга ўлим тилаганим рост. Сен бўлмаганингда Дилдора мени танлашига ишонардим-да.

Тунни бир азобда ўтказдим.

Эрталаб яна унинг ҳузурига йўл олдим.

Эшик олдида эски дўстларимиздан бирини учратиб, юрагим яна ғаш тортди.

— Кўнгила сўрагани кирувдим, — деди дўстимиз мен билан қўла бериб кўришганча, сирғалиб ёнимдан ўтиб кетаркан.

Ортидан қараб қолдим.

Қизиқ!

Остонада Дилдорага дуч келдим.

Нигоҳлари ғамгин, аммо ҳамон виқорли.

Бир вақтлар менга унинг мағрурлиги ёқарди, лекин энди негадир ғашимга тегди.

— Иброҳим кептими? — деб юбордим беихтиёр.

Дилдора бир лаҳзалик сукутдан кейин жавоб берди:

— Ҳа, эрим ўлганидан буён мендан ҳол сўровчилар кўпайиб қолди!

Кейин жилмайди.

Киноя ва виқор билан жилмайди.

Тушундим.

Бирдан таъбим хиралиги олов теккан шамдай эриб кетди. Нима бўлганда ҳам йилт этган табассум унинг қайғули юзини бир лаҳзага бўлса-да ёритиб ўтганидан енгил тортдим.

— Буни қаранг, — дедим бир оздан кейин хижолатга тушиб, — мен ҳам сиздан ҳол сўрагани келаётувдим. Ишга кетиш олдидан.

— Мендан хавотир олаверманг, аҳволим яхши, — деди Дилдора киноясиз оҳангда, аммо ўзига ишонган ҳолда. — Қолаверса, ўғлим бор, бутунлай ёлғиз эмасман.

Шу гапдан сўнг индамай кетсам бўларди, лекин чидаб туrolмадим.

— Хавотир олмай бўларканми? Эшитишимча, кун-кунора совчи келиб турганмиш.

— Эрсиз аёл кўприк бўлади, — деди Дилдора аста.
Кейин бурилиб ичкарига кириб кетди.
Остонада қанча турганимни билмайман.
Ичкаридан Дилдоранинг чуқур хўрсинганини эшитдим. Кейин қадам саслари: шип-шип, шип-шип...

Бирдан қадам саслари эшитилмай қолди.
Юрагим хавотирли увишганча дераза олдига бориб, ичкарига мўраладим.
Дилдора деворга тақаб қўйилган каравотда ухлаётган болакайнинг ёнида тиз чўкканча, унинг юз-кўзларини силарди.

Юрагимни яна аламли қизганиш, изтиробли рашк эза бошлади. Хоҳ ишон, хоҳ ишонма, ўша тобда болакай кўзимга шунчалик ёмон кўриндики, агар у бўлмаганида Дилдора аллақачон меники бўларди, деган ўй кечди хаёлимдан. Ана шунда кўзимга дунёдаги энг маъсум аёл бўлиб кўринадиган бу жувоннинг қалбини бир уринишдаёқ забт этган бўлардим.

Томоқ қириб қўйдим.
Дилдора чўчиб бошини бурди.
— Ҳали ҳам шу ердамисиз?
— Ҳа...

Дилдора бир-бир босганча дераза ёнига келди.

Бир неча сония бир-биримизга тикилиб қолдик. Унинг бутун жозибаси кўзларида ва бўса учун яратилгандек пуштиранг лабларида эди. Мен ундан кўз узолмай қолдим. Бир маҳал Дилдоранинг киприклари титрай бошлади.

— Дилдора, биламан, ҳозир сизга осонмас, лекин, бу аҳволда... ўзингизни олдириб қўясиз.

Дилдора кафтларини юзига босди.
— Йиғламанг... Яна йиғласангиз...
— Йиғлаётганим йўқ... Қуёш нури...
— Дилдора, сиз билан очикчасига гаплашиб олмоқчиман. Агар рози бўлсангиз...

— Йўқ! — деб бирдан кескин жавоб қилди Дилдора.
— Нега? — дедим оғриниб. Ўша вақтда дунё кўзларимга қоронғи бўлиб кетди.
— Яхши эмас... Ахир Бехрўз дўстингиз эди!
— Лекин энди у йўқ, йўқ, тушуняпсизми? Ҳаёт эса давом этади, — дедим ичкарига бир назар ташлаб қўйиб.

Кутилмаганда Дилдора бутунлай бошқа оҳангда жавоб берди:
— Ўғлимга ёмон кўз билан қараманг, илтимос.

Ғалати бўлиб кетдим.

Назаримда, бу аёл хаёлимдан ўтган гапни бемалол ўқий оларди...

Дилдора дераза олдидан узоқлашди.

Ич-ичимдан аллақандай тошқин кўтарилди.

Нима бўпти Бехрўз дўстим бўлса? Нафсиламрини айтганда, Бехрўз уйланмасидан аввал Дилдорани мен яхши кўришимни биларди, лекин у ҳеч нарсадан истиҳола қилмади-ку! Мен уни деб умримнинг энг қимматли йилларини елга совуриб, тунлари болиш қучиб ўтяпман. Ҳатто бир мушфиқ аёлга шафқатсизлик қилишгача етдим! Энди Бехрўз йўқ... Агар ўғли ҳам бўлмаганда!

— Самандар ака, сиздан бунга қутмаган эдим, кетинг, — деган овоз эшитилди ичкаридан. — Агар яна бир марта шу ҳақда оғиз очсангиз!..

Дилдоранинг сўзлари юрагимни тешиб ўтди.

Нима, севиш менга мумкин эмасми? Нега Дилдора хафа бўлди? Мен одам боласи орзу қилиши ва етишишни исташи мумкин бўлган нарсадан ортиқ бирор нимани тиламаган эдим.

“Энди ўзи чорламаса, остонасига қадам босмайман!” дея аҳд қилдим.

* * *

Бироқ тоқатим икки кунга етди, холос. Учинчи куни эрталаб яна унинг эшиги олдида пайдо бўлдим.

— Самандар ака! — дея қичқириб юборди Дилдора менга кўзи тушган заҳоти.

Нимадир юз берганини англадим. Отилиб ичкарига кирдим.

Каравотда Дилдоранинг ягона овунчоғи — сенинг ўғлинг иситмадан алангаи оташ бўлиб ётарди.

“Келганим яхши бўлган экан...”

— Ярим кечаси бирдан иситмаси кўтарилиб кетди, — деди йиғлаб Дилдора.

— Шундан буён алаҳлаб ётибди. Дори кор қилмаяпти.

— Дўхтир чақирдингизми?

— Ҳа, ҳозир келиб кетди.

— Нима деди?

— Шамоллаган бўлса керак, дейди. Мана, укол-дори ёзиб берди...

— Касалхонага олиб бориш керак, менимча, — дедим боланинг аҳволига разм солиб. — Оддий шамоллашга ўхшамаяпти.

Дилдора дарҳол отланди.

Мен болани кўтариб олдим.

Касалхонага бордик.

Афсус...

Бир ҳафтадан кейин касалхонадан Дилдора ёлғиз қайтди. Бола терлама деган дардга чалинган экан. Дўхтирлар сақлаб қола олмади.

— Нега бундай бўлди? Нега?! — дея Дилдора зор-зор қақшаб йиғларди. — Нега бундай бўлди? Ахир терлама алақачон йўқолиб кетган экан-ку!

Унга таскин беришдан ожиз эдим.

Аммо нимадир дейиш керак...

— Худонинг хоҳиши шу экан, — дедим секин.

Шунда Дилдора чақмоқ ургандай қалқиб кетди. Кўзлари чақчайиб, қорачиқлари отилиб чиққудай бўлиб менга каради.

— Худонинг ишими? Шу — Худонинг ишими? — дея шивирлади у телбаларча. — Йўқ, бу Худонинг ишимас. Худо сизга қараганда инсофлироқ экан! У мендан ўзим истаган нарсаларни дариғ тутмади, аммо сиз... умр бўйи мени таъқиб этишдан чарчамадингиз! Сиз уларнинг ўлишини истадингиз! Сиз кўрқинчли одамсиз! Мен сиздан кўрқаман...

Ҳа, у — ҳақ. Мен уни севиб қолганимдан буён худди жайроннинг изига тушган сайёддек таъқиб этиб келаман. Кўздан қочирмайман сира. Аммо бу айб ёки хато эмасдир?

Чурқ этмай хонани тарк этдим.

Жазаваси тутган аёлга гап уқтириб бўлармиди?

Роппа-роса икки ой ундан хабар олмадим.

Қаттиқ ранжиган эдим. Бироқ биламанки, ҳеч нарса, ҳар қандай хафагарчилик унинг қиёфасини кўз олдимдан нари суролмайди.

Тунларни девордаги соат милларига тикилиб ўтказардим: чиқ-чиқ-чиқ...

Бир оқшом кўчадан келаётган шовқин-суронни эшитиб, сарпойчан уйдан отилиб чиқдим. Чамамда, шовқин Дилдоранинг уйидан келаётган эди.

Ички сезгим алдамаганига етиб борганимда амин бўлдим.

— Иброҳим деганлари уйига бостириб кирибди, — деди қўшни аёллардан бири мени ўзига яқин олиб. — Ўзи анчадан бери шу ёққа зир қатнаб юрувди. Энди эрсиз аёл бўлганидан кейин ит ҳам, бит ҳам... Тавба, эркакларга ҳам ҳайронман, битта хотинга мунча пашшахўрда бўлишмаса! Иброҳимнинг биппа-бинойи хотини бор-а!

Қўшни аёлнинг гапини охиригача эшитмадим. Ичкарига кирдим. Хаёлимда Дилдора хун бўлиб йиғлаб ўтиргандай.

Йўқ, у мени бутунлай хотиржам қарши олди.

— Хавотир олманг, ҳеч нарса бўлгани йўқ!

Дилдора шундай деди-да, тескари қаради.

Бу унинг мени тинч қўй, дегани эди. Аммо мен жойимдан жилмадим. Дилдорадан хафа эдим ҳамон. Аммо айнаи дамда уни бу аҳволда ташлаб қўя олмасдим. Ахир унга қанчалар оғир! Остонасига зир қатнаётган эркакларнинг худо урган бадбашарасини бўлса-да танламаса, аҳволи бундан бешбаттар бўлишини фаҳмлардим, лекин унга буни қандай тушунтираман?

Нима бўлса бўлар, деган фикрда индамай бориб бўш стуллардан бирига ўтирдим. “Энди бу ердан ҳайдасангиз ҳам кетмайман, Дилдора хоним!”

— Сиз! Ҳали ҳам шу ердамисиз? — деди у бир маҳал ортига ўтирилиб.

— Худди шундай, — дедим атай сурлик билан.

Дилдора афсуслангандай бош чайқади.

— Энди сизни ҳайдаб чиқараман шекилли.

— Қўлингиздан келса, марҳамат! — дедим унинг кўзларига тик боқиб.

Дилдора сесканиб тушди. Безовталиқ билан ён-верига қараб қўйди. Аммо тилидан учган сўзлар юрагимга ўқдай қадалди.

— Мендан умидвор бўлманг, Самандар ака. Хавотир ҳам олманг. Лозим топган куним бирортасига турмушга чиқарман.

— Лозим топмасангиз-чи?

— Бошга тушганини кўраверасиз!

— Дилдора! — Ўрнимдан ирғиб туриб унинг пойига тиз чўқдим. — Сизни бахтли қиламан. Илтимос...

— Йўқ! — дея сўзимни шарт кесди у. — Фақат сизга эмас!

Бирдан миямга қон тепди.

— Нега?! Нега энди фақат мен эмас?!

Дилдора ўзини четга тортди.

— Сабабини ўзингиз биласиз! Энди кетинг! — деди тескари қараб.

— Кетмайман! Ҳайдасангиз ҳам кетмайман! Етар шунча вақт кутганим... Етар шунча йил қийналганларим... Агар билсангиз, ўша Бехрўз ҳам, бошқалар ҳам мен чеккан изтиробларнинг лоақал учқунини ҳам...

Шунда Дилдора ялт этиб ўтирилди ва бир зум менга тикилиб қолди. Шундоқ — жаҳлсиз, хотиржам.

— Уялмасангиз, ихтиёрингиз, — деди у кейин.

Иссиғим чиқиб кетди.

Дилдора ёнгинамдан ўтиб, ташқарига чиқди.

Ҳилпиряётган этагининг эпкинини ҳис қилдим.

Тиз чўккан кўйи анча турдим.

Ташқаридан Дилдоранинг ким биландир телефонда гаплашаётганини эшитдим.

Яна миям қизий бошлади.

Ўрнимдан ирғиб турдим у ташқарига отиддим.

Дилдора айвон устунига суянганча телефонда гаплашарди.

— Телефонни бер бу ёққа! — дея бориб кўлидан телефонни тортиб олдим.

Дилдоранинг юзи оқариб кетди.

— Бу нима қилиқ? Нега сенсирайсиз?! — деди у бир оздан кейин овози ўзгариб.

— Бу шундай қилиқки, — дедим сўзларни тишларим орасидан ситиб чиқариб.

— Бундан кейин телефонда ҳам, кўчада ҳам бирор киши билан гаплашмайсиз!

Дилдора қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Мендан кўзларини узмай кулди, кулаверди.

У менинг устимдан кулаётган эди.

Қоним қайнаб кетди. Йўқ, унга қўл кўтармадим. Уни даст кўтардим у ичкарига олиб кирдим.

Бечора шошиб қолганидан дод солишга ҳам улгурмади...

* * *

Шу кеча биз эр-хотин бўлдик. Эрталаб мен унга бир оғиз айтмасдан муллани бошлаб келдим.

Дилдора айюҳаннос кўтармади.

У жим бўлиб қолган эди, холос.

Мулла никоҳ ўқиб, тақдиримизни боғлаб кетди. Лекин... қани энди унинг кўзларига тик қарай олсам!..

У ўзини шундай тутардики, беихтиёр ўзимни йўқотиб қўярдим. Назаримда, кечаги воқеадан аввал — орзу-хаёлларимда у менга жуда яқиндай эди. Мана, никоҳ ўқилди, энди бир оиламиз, аммо шундагина у мендан қанчалар йироқ эканини ҳис қилдим. Бундан юрагим қоқ ёрилиб кетгудай бўларди. Ўзимни чалғитиш учун иш билан овунардим. Эркаксиз уйда эркакча ишлар қалашиб қоларкан...

Кунларнинг бирида у менга зимдан тикилиб турганини ҳис қилдим. Аммо унга қарамадим. Юрагим бетламади.

Кейин тоғорани олиб кир ювишга тутинди.

Ҳаммаси сенинг кийимларинг эди.

Дилдора ҳар бир кўйлагингни авайлаб, силаб-силаб, кейин дорга илаётганини кўрганимда ич-ичимдан жизғанагим чиқиб кетди. Бу нимаси, сенга бўлган муҳаббати ва садоқатининг ялови сифатида кийимларингни намоийшкорона ёйиб қўйдими? Бир оздан кейин у рашқимни кўзгаш учун атай қиялпти, деган фикр аччиқ тутун бурқсиётган қалбимга таскин берди.

— Мен... бир ерга ўтиб келаман, — деди у бир маҳал ёнимга келиб.

— Тез қайтасанми? — дедим ишимдан бош кўтармай.

У жавоб бермади.

Жаҳлим чиқди.

Унинг кўчага чиқиш учун рухсат сўраганидан дилхиралигим ёзилгандай бўлган эди, аммо индамагани алам қилди.

Жаҳл қилишга ҳаққим бор, деб ўйладим. Ахир... қўл текканидан кейин аёлга эгалик қилиш ибтидоси бошланади.

Дилдора чиқиб кетди.
Кўлим ишга борма қолди.
У икки соатлардан кейин қайтиб келди. Кўзлари қизарган...
Унинг ё қўлга, ёки қабристонга, боласининг бошига бориб келганини пайқадим. Балки иккисига ҳам боргандир?
Ичим ачишди. Унга оғир эди. Унинг бахтиёр бўлиши учун ҳамма нарсага тайёр эдим. Аммо бу телба ва ўжар хотин бунни ҳис қилмасди ёки ҳис қилса-да ён бергиси келмасди.
Аламимни ҳам, жаҳлимни ҳам ичга ютдим.
— Чой ичасанми? — деб сўрадим ортидан ичкарига кириб.
Дилдора бош чайқади.
— Юр, шаҳарни айланиб келамиз, — дедим яна.
Дилдора шундай нигоҳ ташладик, беихтиёр нафасим ичимга тушиб кетди.
Вақт ўтиши керак, вақт!
Нажот истаб хона ичидан соат қидирдим. Ҳа, мана у. Эвоҳ, девордаги соат миллари бир-бирининг устига мингашганча тош қотиб турарди! Назаримда, бу ерда соат ва дақиқалар бирлашиб кетган — вақт ўлган эди...
Даҳлизга чиқдим.
Эшик очиқ қолди.
Бир оздан кейин Дилдора қўлларини кўксига чалиштирганча хонада юра бошлади.
Ўйлай кетдим: наҳотки, бу аёл тақдирга тан бера олмаса? Ахир ўлган ўлди, энди ҳеч нарса, қирқ йиллик мотам ҳам, хонанишинлик ҳам ўлган одамни тирилтириб бермайди-ку! Энди унинг хотираларини эрига боғлаб турган ўғли ҳам йўқ...
Чидаб туролмадим. Ахир бундай яшаш — азоб!
— Нега? Нега бунча ўзингниям, мениям қийнайсан?! — дедим унинг қаршисига чиқиб. — Мен нотўғри иш қилдимми? Айт, нотўғри қилдимми?!
Унга шундай вазоҳатда тикилдимки, жоним ҳиқилдоғимда тургандай.
Дилдора сесканиб ўзини ортга ташлади, кейин негадир бирдан қаҳри кўзиб, яна бир қадам олдинга юрди.
— Ҳа, сиз нотўғри иш қилдингиз! — деди дона-дона қилиб, кўзларимга тикилганча. — Сиз вазиятдан фойдаландингиз!
— Тўғри ишлар нотўғри вақтларда юз беради, билмасанг, билиб қўй! — дедим шартта.
Дилдора ҳам бўш келмади.
— Сизга ўхшаганлар ҳар қандай қилғилиқни оқлашга асос топади.
Беихтиёр нигоҳларимни олиб қочдим, нима дейишни билмай қолдим.
— Мендан бир оғиз сўрамасдан никоҳ ўқитдингиз, — деди Дилдора. — Энди эр-хотинмиз, нима бўлгандаям. Мендан нималардир талаб қилаётганингизни пайқаб турибман. Майли, хотинлик бурчини бажараман, аммо мендан бошқа ҳеч нарса талаб қила олмайсиз. Бунга ҳаққингиз йўқ!
Дилдора шарт-шарт гапирди-да, жой солишга киришди.
Мен бир лаҳза унинг хатти-ҳаракатларини қузатиб турдим. Кейин индамай ташқарига чиқиб кетдим.
Менга унинг нафратдан қимтилган лаблари керак эмас!
Ховлида узоқ кезиб юрдим.
Дилдоранинг қалбига кириш учун йўл ахтардим. Аммо қанча ўйламайин, бу

қалб мен учун тақа-тақ берқдай туюлаверди. Ваҳоланки, беш-олти йил илгари мен бутунлай бошқача ўйлардим. Учрашиб қолганимизда унинг табассум ҳады қилишлари, астагина қўл сиқиб қўйишлари, ўқиш учун китоб сўрашлари менга пешвоз чиққан муҳаббатнинг ўзгинаси эди. Энди ўйласам, булар шунчаки... навозишнинг оддий кўринишларига ўхшайди. Мен нодон бўлсам... неча замонлардан буён хаёлан унинг қалб ойнасига назар ташлаб, унда ўзимни кўргандек бўлардим.

“Бехўрўзинг ўлимидан кейин унинг қалби муҳрланиб қолганми, нима бало? — деган аламли ўй кечди хаёлимдан. — Наҳотки бир одамни унутиш шунчалар қийин бўлса? Ана, у ҳам бедор. Уй ичида бориб-келяпти. Нимани ўйлайди бунча? Ахир бунақада жинни бўлиб қолиш ҳеч гапмас. Наҳотки бу аёлнинг қалбидаги тилсимга йўл топиш менга насиб этмаса?”

Бир-бир босиб деразага яқин келдим.

Парда сурилган, ой нури ичкарига пояндоз бўлиб тўшалган, у ана шу пояндоз устидан қўлларини кўксига чалиштирганча бир неча марта у ёқдан бу ёққа ўтди. Лекин менинг кузатиб турганимни пайқамасди. Бу хонадонга кириб келганимдан буён ҳар кун жони адоқсиз азоб-уқубатга гирифтордай, шу зайл бетоқатланар, бир ерда тинч туролмас эди у.

Юрагим сиқилди.

Бадбин истакларим бир-бир амалга ошди, энди сен ҳам, ўғлинг ҳам йўқ бу оламда, мана, мен севган, ишқида кўйиб адо бўлган аёл қаршимда турибди, аммо... бахт ҳам йўқ!

Бу азоблар қачон тугаркан? Наҳотки ўла-ўлгунча унинг менга “насиб этган” заъфарон чеҳрасига тикилиб, ўзимни унинг олдида айбдор санаб ўтсам?

Йўқ, интиҳосиз нарсанинг ўзи йўқ бу дунёда. Ахир бир кун келиб бу қийноқлар тугар. Майли, ҳозирча шундай бўлақолсин. Кун келиб, юракни сиқувчи ортиқча хунобгарчилик, қайғу, нафрат, янги кунга кулиб қарай олмаслик ҳисси — буларнинг бари-бари умр заволи эканини англаб етади бу аёл ва шундан кейингина ўй-хаёлини фойдасиз диққатбозликдан, кин-адоватдан халос этади, ана шундан кейингина биз тугал бахтга эришамиз.

Ниҳоят у ухлаб қолди.

Мен унинг диванга ўтириб бошини орқага ташлаганини, кўзларини юмганини кўриб турардим.

Чироқнинг мисранг ёғдуси унинг ихчам ияги ва бўйнига тушиб турарди. У ютинди шекилли, томоғи билинар-билинмас қимирлади.

Шунда яна бир ҳақиқатни тан олдим: майли, у мени тушунмаса ҳам розиман, майли, мени севмасин, жаҳли чиққанда зарда қилсин, бақирсин-чақирсин, нафратлансин — бахтли бўлиш учун ўзимнинг, ёлғиз ўзимнинг муҳаббатим етиб ортади, муҳими ҳам шу.

Шу кеча мен кўнглимни тубсиз бир жарлиқдан олиб ўтдим. Энди майда-чуйда нарсаларга аҳамият бермайман, Дилдора ёнимда бўлса бас, жимгина яшайвераман, деган қарорга келдим.

Бироқ шугина ҳам менга насиб қилмади.

— Ажрашайлик, — деди Дилдора кунларнинг бирида кўзларимга тик қараганча. — Мен бундай яшай олмайман...

— Мен эсам яшайвераман, — дедим бепарво оҳангда.

— Ичингиздаги оловга атала пишади-ку... Яшайверармиш! — деб кесатди Дилдора.

— Сенга шундай туюлаётгандир, — дедим жим турмаслик учун.
— Майнавозчилик қилманг, илтимос, — деди Дилдора бир маҳал ёлворувчи оҳангда. — Нега ўзингизни бунча қийнайсиз? Биламан, бир вақтлар мени севгансиз, лекин мен...
— Бўлди, бас қил, — дедим овозимни кўтариб. Ўзимни ҳарчанд вазмин тутишга уринмайин, негадир ич-ичимдан совуқ ҳовур кўтарила бошлади.
— Бас қилмайман, — деди Дилдора ҳам шартта. — Сизга гўладай совуқ хотиннинг нима кераги бор?!
— Ишинг бўлмасин!
— Сизга фарқи йўқми?
Шу бир оғиз гап косанинг тошиб чиқишига сабаб бўлди.
— Бу билан нима демоқчисан?! — дедим унинг ёқасига ёпишиб. — Нима демоқчисан?! Индамаган сайин ҳаддингдан ошиб кетяпсан жа!
— Ёқамдан кўлингизни олинг, — деди Дилдора паст, аммо қатъий оҳангда.
— Олмайман, керак бўлса ҳозир...
— Кўлингиздан нима келарди?! Деразадан улоқтирасизми? Улоқтиринг! Улоқтиринг, нега қараб турибсиз?! Ёки мени кетиб қолади деб кўрқяпсизми? Кўрқоқ, ваҳ-ҳа-ҳа! Кўрқоқ!
Билмадим, унинг юзига қандай тарсаки туширдим, ҳали ҳам эслай олмайман.
Бир марта эмас, қайта-қайта тарсаки туширдим. Ҳар тарсаки тушганда Дилдора орқага қалқиб кетар, мувозанатини тута олмай гандираклар, аммо миқ этмас эди. Кўзим қонга тўлганидан ўзимни бошқара олмас, нималар қилаётганимни билмасдим.
— Улоқтир эмиш! Сенга шу керакми?! Мана, бўлмаса!
Уни даст кўтардим у деразадан пастга ташладим.
— Во-ой!.. — деган овоз эшитилди ва бирдан олам сув қуйгандай жимжит бўлиб қолди...

* * *

Кейин ўзимни диванга ташладим.
Орадан бир, икки соат ўтди ҳамки, Дилдорадан дарак бўлмади. Мен унинг ичкарига киришини кутардим.
Бир маҳал юрагим тез-тез ура бошлади.
Ўрнимдан турасолиб, ташқарига югурдим.
Пастда, дераза остида Дилдора ётарди.
— Дилдор... Кўзингни оч, Дилдор...
Аммо у кўзини очмади.
Кўтариб уйга олиб кирдим.
Юзига совуқ сув сепдим, елпидим, ишқилиб, хаёлимга нима келса шуни қилдим, ахир довдираб қолган эдим-да.
Бироқ Дилдора ҳушига келмади.
Эрталаб дўхтир чақирдим.
— Комага тушиб қолган шекилли, — деди дўхтир уни кўздан кечириб бўлгач.
— Касалхонага олиб бориш керак.
— Комага тушиб қолган, дейсизми? — дедим ишонмасдан. — Нега комага тушади?
— Ўзингиз айтдингиз-ку, кечаси деразадан ташлавордим деб! — дея захарханда қилди дўхтир.

— Бўлиши мумкинмас! Ахир деразанинг баландлиги бир метр ҳам чиқмайди...

— Бўлинг тез, машина топинг!

Мен туш кўраётгандай эдим. Мана, ҳозир уйғонаману ҳаммаси тугайди, лекин уйғониш бунчалик қийин... нега уйғонмаяпман?

Дилдорани касалхонанинг аҳволи оғир беморлар ётадиган бўлимига жойлаштиришди. Шундан кейингина аҳвол жиддийлигини пайқадим.

Мен туш кўрмаётган эдим.

— Уйғон, уйғонақол, илтимос, — дея унинг юзини силардим. — Уйғонақол, илтимос. Майли, сен айтганча бўлсин, мен билан яшашни истамас экансан, майли, ажрашамиз. Фақат уйғонсанг бас!

Кунлар ўта бошлади.

Ниҳоят, етгинчи куни у кўзларини очди.

Бир неча сония маъносиз, бақрайган кўзларини менга тикиб турди-да, кейин яна чирт юмди.

Менга шунинг ўзи кифоя эди. Шу кичкина бахтнинг ўзи кифоя эди.

— Дўхтир, у ҳушига келди! — дея қичқириб юбордим.

Бир зумда дўхтир ва ҳамширалар уни ўраб олишди.

Мени эса йўлакка чиқариб юборишди.

“Наҳотки мен ўзимга жуда кўп нарса сўраб юборган бўлсам? — деб ўйлардим йўлакда турганча. — Балки барча кўргуликлар очкўзлигим сабабли юз бергандир? Ахир мен бахтга ташна эдим. Мендан бошқа ҳамма бахтлидай туюларди. Бир аёлни севдим, уни бахтли қилишни истадим, лекин... Бутун ҳаётим гўдак вақтимда қийнала-қийнала ташлаган дастлабки қадамларимдек серташвиш ўтди. Лекин энди кўряпманки, ўзимни бахтли ҳис қилишим учун унинг кўзларини очгани кифоя экан...”

— Бу ёққа қаранг, — деди ҳамшира эшикни қия очиб.

Ичкарига кирдим.

— Бу аёл хотинингизми? — деб сўради врач.

— Ҳа... Кўнгилсизлик юз бермасдан олдин шундай эди, лекин энди...

— Гаплашиб кўринг.

Мен каравотга яқин бордим.

— Дилдора...

Шифтга тикилиб ётган Дилдоранинг қорачиқлари қимирлади, аммо менга қарамади.

— Дилдора, яхши бўлиб қолдингми?

Дилдора жавоб бермади.

Врач мени яна палатадан чиқариб юборди.

Ҳақиқий фожиадан эртаси куни хабардор бўлдим.

— У хотирасини йўқотган, бутунги кунни буткул унутган, — деди дўхтир менга.

Етмиш икки томирим зириллаб кетди.

— Нега? Нега хотирасини йўқотади? Арзимаган зарб...

— Сиз учун арзимаган зарб бўлиши мумкин, — деди дўхтир ачитиб. — Хуллас, унга эътиборли бўлинг. Қолганини кейин гаплашамиз.

Дўхтир чиқиб кетди.

Турган еримда Дилдорага разм солдим.

Бу вақтда у ухлаб ётарди. Юзида аллақандай оғриқдан азоб чекаётгандай асабий ифода қотган, мен суйган кўллар мен суйган кўкраклар устида бемажол ётарди.

- Дилдор... — дедим юрак ютиб.
Дилдоранинг киприклари титраб кетди.
Кейин оҳиста кўзларини очди.
— Сиз?! — деди у аста.
— Ҳа, мен, эрингман, — дедим унинг ёноғидан ўпиш учун эгиларканман.
— Бехрўз...
Ток ургандай қалқиб кетдим.
— Нима бўлди? — деб сўради Дилдора.
— Ҳеч нарса... тинчлик...
— Нега унда юзимдан ўпмаяпсиз? Табрикламаяпсиз! Ахир биз ўғил кўрдик!
— Дилдора бошини хиёл кўтариб ёноғини тутди.
Мен уни ўпиб қўйдим.
Лекин жуда ғалати тарзда.
— Хурсанд эмасмисиз? — Дилдора қўли билан юзимни силади.
— Хурсандман...
— Бизни қачон уйга олиб кетасиз?
— Қачон истасанг, шунда.
— Ҳозироқ уйга кетайлик. Бу ерда гўё минг йилдан буён ётгандай жуда сиқилиб кетдим.
Дилдора ўрнидан турди.
— Мен ҳозир... — дедим дўхтирни чақиришга тараддуланиб.
— Ие, болам қани?!
Дилдора олазарақ бўлиб ён-верига аланглай бошлади.
Бирдан миям тезлик билан ишлай бошлади.
— Ҳозир, бирпас кутиб тур, — дедим.
Нима қилиш кераклигини чамалаб хонадан чиқдим.
Дўхтир билан гаплашиб, туғруқхонага ташлаб кетилган боалардан бирини фарзандликка олишга қарор қилдим.
Бир ҳафтадан кейин Дилдора билан болани уйга олиб келдим. Ўзимнинг уйимга. Менинг уйимда, менинг соатим ҳамон чиқиллаб турарди.
Аммо энди уйимда Самандар бўлиб эмас, Бехрўз бўлиб яшай бошладим. Бу бир оз малол келарди, албатта. “Бу вақтинчалик ҳол, ҳадемай хотираси тикланади, — деб ўзимга таскин берардим. — Кейин ҳаммаси яна изга тушиб кетади. Хотираси қайтганидан кейин у нималар бўлганини билади, мендан хафа бўлиши мумкин, лекин энди ташлаб кетмайди, ахир ўртамизда бола бор!”
Дилдора болани эмиза бошлади.
Мен ҳайратда эдим.
— Нега сариқ кўйлагингизни киймай кўйдингиз? — деб сўради Дилдора бир куни дабдурустдан.
Шошиб қолдим.
— Сариқ кўйлак?
— Ҳа, сариқ кўйлак.
— Билмадим... ўзи тополмай юрувдим, шунга ҳайрон бўлиб... сендан сўрамоқчи эдим...
— Мен бола билан андармон бўлиб, жуда чарчаяпман...
— Майли, вақтим бўлганда ўзим топиб оларман бирор бурчақдан.
Эртаси куни ишдан қайтишда сенинг уйингга кириб, жавондан кийимларингни оддим... Пайпоқларинг ҳам қолмади.

— Қачондан бери ширгуруч ейдиган бўлиб қолдингиз? — деб сўради Дилдора бир кеч овқатланаётганимизда. — Ширгуруч есам, ичим ўтиб қолади, деб юрардингиз-ку! — Дилдора кулиб юборди. Самимий кулди.

Унинг юзи бахтиёрликдан гул-гул яшнаб турар, кўзлари ўт бўлиб ёнарди.

— Шунақами?.. — дея олдим зўрға. Кейин бирдан жим бўлиб қолдим.

— Мен касалхонадалик вақтимда бориға қаноат қилган бўлсангиз керак, бечорагинам...

Дилдора ўрнидан туриб ёнимға келди.

Бармоқлари сочларимни ўйнай бошлади.

Ё тангрим!

— Агар ширгуруч егингиз келган бўлса, яна пишириб бераман, — дея шивирлади у қулоғимға, сочлари ёноғимни қитиқлади, атиргул хиди димоғимға урилди.

Мен адоий тамом бўлдим.

— Йўқ, ширгуруч емайман, ичим ўтиб қолади...

Шундай қилиб, мен сенға эврилдим, дўстим.

Сени “ўзлаштириш” қийин эмасди. Ахир дўстим эдинг, феълингни яхши билардим. Бу ролға шунчалик киришиб кетдимки, оқибатда ўзимдан, ўзлимдан айрилдим...

Аммо шундан кейин ҳаётим нурға йўғрилди.

Фақат қўрқинчли бир хавотир юрагимни аҳён-аҳёнда тирнаб кўярди. Умр бўйи у фақат менғагина насиб этишини, фақат менинг хоҳиш-иродамға бўйсунини, бўса учун яралган лаблари мени эҳтиросли бўсаларға кўмиб ташлашини истаб яшаган эдим, мана, орзум амалға ошди, аммо ўзим... оҳанрабо ўзига тортган нинадай бўшлиқ қаърида осилиб қолдим... Майли, ҳар не бўлганда ҳам, энди унинг хотираси ўзига қайтмасин! Жиллақурса, менинг куним битгунча...

Ихлос билан тилаган эканманми, сўнги тилагим ҳам амалға ошди. Мен Бехрўз бўлиб қабрга кирдим...

Сен эса иккинчи марта ўлдинг.

Эҳтимол, бир қабрга тушганимизнинг сабаби ҳам шудир?.. Ахир биз бир одаммиз!

Гулбаҳор САИДФАНИ

Кo'nglimni gul bargiga sharh etay...

* * *

Мунгайиб қарайди дарахтлар,
Шивирлар елларнинг измида.
Кечанинг кўзлари чарақлар —
Тикилар чироқлар изимдан.

Сен юрган йўлларда бедармон
Ҳасратим ётади саргайиб.
Тонг отар ва руҳсиз кетарман
Борлиққа тумандек тарқалиб.

Кетарман, хаёллар қаърида
Биллурий тонглар-ла сирлашиб.
Хазонлар олами ҳақида
Бир ҳазин куй қолар эргашиб...

* * *

Кўй, мени алдама, гуноҳкор юрак,
Менинг ҳисларимни қонга ювасан.
Менга керак ахир, рост сўзинг керак,
Айт, кимни севасан, кимни севасан?

Афсунгар шамолга очаман багир,
Ишқ деган нолани айтади тентак.
Дилгинам ёлғиздир, дилгинам сагир,
Ўзимни овутиб сўйлайман эртак.

Фарҳунда лаҳзалар умримни ютар.
Мен бахтни тангридан оламан қарзга.
Телба қўшиқларим кимнидир кутар,
Ишқ эса сарсари, ақлдан озган...

ШОИР

Қўлингизда яна андоза,
Юрагимга кўрасиз қўйиб.
О, каттадир менинг юрагим,
Ортигини ташлайсиз ўйиб.

Кичраймайди лекин юрагим,
Чамангизга тўғри келмайди.
Фигонингиз фалакка чиқар:
“Нега энди у эгилмайди?!”

Қўлларимни боғламанг ахир,
Пеш қилмангиз юз минглаб қонун,
Дардларимга арзимас улар,
Арзимаиди майдагап очун!

О, дўстларим, нолиманг мендан,
Пешонамда шу битта тақдир —
Менда не айб, менда не гуноҳ
Қолипларга сизмасам, ахир?

* * *

Орзу эди борлигим, армонни ўрганмишам,
Борму анга тоқатим — ҳижронни ўрганмишам.

Барбод бўлур оҳима дунёи дун қасри ҳам,
Ободмен-у, бул замон вайронни ўрганмишам.

Таржимаи ҳолими ёзмоққа на эҳтиёж —
Мажнунмен-у, ҳолима ҳайронни ўрганмишам.

Кўнглимни гул баргига қуш тилида шарҳ этай,
Бергай фириб жонима — инсонни ўрганмишам.

Эй Гулбаҳор, жон ила жонон Ҳабибинг эди,
Ҳижрон тунни жонима эҳсонни ўрганмишам.

НАММА GAP — QANDAY YOZISHDA

Драматург
Шароф БОШБЕКОВ билан
суҳбат

— Шароф ака, ўзингизга маълум, драматургиянинг юзага келиши анча қадим замонларга бориб тақалади. Бир вақтлар кўча-кўйда, очиқ осмон остидаги амфитеатрларда фаолият кўрсатган томоша санъати муттасил ривожланишда бўлди. Антик даврларда Софокл, Эврипид сингари машҳур ижодкорлар тамал тошини қўйган, Карло Гольдони, Шекспир, Мольер ва бошқа даҳо драматурглар изчил давом эттирган ушбу адабий тур янги анъаналар билан бойиб борди. Кейинчалик Антон Чехов, Бернард Шоу, Южин О’Нил каби навбатдаги авлод вакиллари уни янги йўналишлар, шакл ва ифода усуллари билан бойитди.

Бугун драматургиядаги ранг-барангликни кўриб кўз қамашади: авангард театри, абсурд театри, биргина қаҳрамон ижросига асосланган монолог театри... Назаримда, бундай хилма-хилликнинг замирида ўзига хос қонуният мавжуд. Чунки ҳар бир даврнинг драматургия зиммасига қўядиган ўзига яраша талаблари бўлади. Қадимги юнон донишманди Арасту “Драманинг ўзи ҳаракат, чунки у ҳаракат қилувчи шахсларни акс эттиради”, деган эди. Демак, вақт ўтган сари театрнинг ўзи ҳам ўзгариб бориши табиий ҳол. Бинобарин, санаб ўтилганлардан бошқа ўтмишда яна юзлаб драматурглар яшаб ижод қилган бўлса-да, тарихда айнан шуларнинг номи қолди. Бу кузатишдан драматурглик ҳам инсон табиатида бўладиган туғма истеъдод экан-да, деган хулосага келиш мумкинми?

— Қизиқ бир ҳол: ёш шоир бўлиши мумкин, ёш ёзувчи бўлиши мумкин, лекин ёш драматург бўлмайди. Сабаби, ўсмирликда ҳаммамизнинг “шоир” давримиз бўлган, кўшни партада ўтирадиган қизга шеърлар ёзганмиз. Ундан кейин аста-секин “ёзувчилик” даврига ўтилади. Мен, масалан, бўлажак умр йўлдошимга қулоч-қулоч ишқий мактублар ёзганим эсимда. Прозадан нимаси кам? Бироқ дунёда ҳеч ким, ҳеч қачон кўшни партада ўтирадиган қизга пьеса ёзиб узатмаган. Гапнинг индаллоси шуки, ижодкор узоқ йиллар адабиётнинг бирон бир турида фаолият юритиб, нашриёт ва таҳририятларда обдон қоғоз чангини ютиб, ҳам бадиий, ҳам ҳаётий тажрибаси ошгандан кейингина драматургияга қўл уради. Унгача ёш ҳам бир жойга бориб қолади. “Ёш драматург бўлмайди” дейишимнинг сабаби шу.

Драматургияга ҳар ким ҳар хил кириб келади. Масалан, Машраб Бобоев талай йиллар театрда адабий эмақдош бўлиб ишлаган. Ҳар бир асар муҳокамасини хатлаштириб бориш (протоколлаштириш) Машраб аканинг бевосита вазифасига кирган. Баённома ёзиш техникаси ҳаммага маълум: аввал сўзга чиққан одамнинг исм-шарифи, кейин нима дегани ёзилади. Ҳозир қандай билмадим-у, у кезлар асар муҳокамаси жуда қизғин кечиб, охири уруш-жанжалга айланиб кетар эди. Ана характерлар, ана сюжет, ана интрига, ана конфликт, пичингу киноялар... Тап-тайёр пьеса! Протокол ёза-ёза драматург бўлганман, дерди раҳматли Машраб ака.

— Негадир сиз бу саволга ўзгача оҳангда жавоб бердингиз. Агар ҳаммаям Машраб акага ўхшаб протокол ёзиб драматург бўлиб кетаверганида, ҳозир бу борада муаммо бўлмасди...

Театр ижодкорлари луғатида “аншлағ” деган ёқимли ибора бор. Кассаларда чипта талаш бўлиб, томошабин ёпирилиб кирадиган, йиллаб саҳнадан тушмай ўйналадиган спектаклларга ана шундай таъриф берилади. Янги пьеса ёзган драматурги ҳам, уни саҳнага олиб чиқишга бел боғлаган режиссёр ҳам асарнинг аншлағ бўлишини истайди. Лекин амалда бу ҳаммагаям насиб этавермайди. Вақтида Сиз ҳам драматург сифатида “аншлағ”нинг мазасини татиб кўргансиз. Сизнинг “Темир хотин” номли “жиддий комедия”нгиз собиқ Иттифоқ даврида бирваракайига ўнлаб театрларда муваффақият билан намойиш этилган.

Ҳозир ҳам театрларимизда аншлағ бўлаётган спектакллар йўқ эмас. Лекин, очиги, улардан кўнгли тўлмайди кишининг. Аксарияти майда-чуйда маиший мавзуларга бағишланган, ижтимоий юки енгил. Бир гал “томошабоп” асарлари билан театрларимизни гуркиратиб юрган бир акахонимизнинг янги ижод маҳсулини ўқиб кўрдим. Бўш бир асар. Муаллифга фикрларимни айтдим. Биласизми, у нима деди: “Мен томошабиннинг “қитиғи”ни топиб олганман — унинг диди ва қизиқишларини ҳисобга олиб ёзаман. Кўрасиз, сиз бўш деб айтаётган мана шу пьеса ҳадемай театрда аншлағ бўлади!”. Чиндан ҳам, кўп ўтмай нуфузли театрлардан бирида саҳналаштирилган ана шу комедия роса машхур бўлиб кетди.

Қизиғи, томошабиннинг тафаккурига хитоб қиладиган, бадиият талабларига мос, жиддийроқ мавзулардаги саҳна асарлари айтарли муваффақият қозонмаяпти. Улар дарровгина саҳнадан тушиб кетяпти. Бу ҳол кишини ўйлантириб қўяди. Ўтган вақт ичида томошабиннинг диди, савияси, маънавий эҳтиёжлари шунчалик ўзгариб кетдики ёки жиддий асарлар унинг кўнелига йўл тополмаяптимики?..

Ўзингиз нима деб ўйлайсиз, “Темир хотин” ўзбекнинг дардини кўрсатган, ўша давр талабларига мос замонабоп асарлиги билан шуҳрат қозонганмики ёки азбаройи пухта ёзилган қизиқарли бадиий асар сифатидами?

— Адабиёт тарихидан маълумки, баъзи асарлар муаллифига чексиз шон-шуҳрат, баъзилари эса кулфат олиб келади. Бунга Абдулла Қодирий ижоди яққол мисол бўла олади. “Темир хотин” ҳақида гап борар экан, асар ёзилган даврда қандай ижтимоий-сий муҳит ҳукм сурганига эътибор қилиш лозим. Кўз олдингизга келтиринг, 1988 йил. Шўро империяси жон талвасасида, “ана кетди, мана кетди” бўлиб ётган чоғлар. Ҳамма ўзи билан ўзи овора. Шу ур-йиқит — тўполонда қанақадир драматургнинг қанақадир пьесаси билан кимнинг иши бор дейсиз... Агар сал эртароқ ёки сал кечроқ ёзилганида, асарнинг тақдири бошқача бўлиши турган гап эди. Албатта, “Темир хотин”да менинг ҳам хизматим бордир, аммо даврнинг “хизмати” салмоқлироқ деб ўйлайман.

— Сир эмас, ҳозир драматургларнинг ҳам қалам ортидан дурустгина пул топишига имкон бор. Бу ёқда театрларда томошабоп пьесаларга эҳтиёж катта — би-

рорта қизиқроқ (бу ўринда асарнинг бадиий савиясини назарда тутмайман) комедия ёзсангиз, “оёғини ерга тегизмай” сахнага олиб чиқилади. У ёқда эса сон-саноксиз киностудиялар кассабоп сценарийларга чанқоқ. Хуллас, сал-пал драматургиянинг хавосини олган одам мўмайгина пул, улгуржи обрў топиши ҳеч гап эмас. Аллақачон ана шундай “чаққон драматург”лар тоифаси ҳам шаклланиб улгурди. Оқибатда театрлар репертуарининг “тоши енгиллашиб”, киноларнинг савияси тушиб кетяпти. Сизнингча, бундай ҳолатларнинг олдини олиш учун нима қилиш керак?

— Театрларимиз репертуарининг майдалашиб, бачканалашиб кетаётгани — “айсбергнинг учи” холос. Ҳамма бало шундаки, театрда “Бу пьесани ким қабул қилди?” деган савол берилганда, “мен” деб бир қадам олдинга чиқадиган мард йўқ. Театрни битта одам бошқариши керак. Ўшанда мафқурани назорат қиладиган раҳбар ташкилотларга ҳам қулай бўлади. Ҳаммаси учун жавоб берадиган “мард” аниқ-да. Собиқ Иттифоқ даврида шундай театрлар бўлган, мутахассислар орасида, театрнинг ўз номи бўлса-да, ана ўша “мард”ларнинг исм-шарифи билан аталган: “Товстаногов театри”, “Марк Захаров театри”, “Любимов театри” ва ҳоказо. Бутун жамоа битта одамга бўйсунди ва театрда нимаики содир бўлса, ўша одам жавоб беради. Театрнинг қандай бўлиши ўша “мард”нинг ижодий салоҳияти, дунёқараши, диди, хуллас, қандай шахс эканига боғлиқ. Театр чатоқ аҳволга тушиб қолдими, дарров ўша “мард”ни янги сизга алмаштириш керак. Бизда-чи? Учи-қуйруғи йўқ, ҳеч ким ҳеч нимага жавоб бермайди. Чунки шўролардан мерос қолган “худсовет” деган бедаво нарса бор. Ўзбекчаси “бадиий кенгаш” бўлади. У ерда нимани кенгашади? Ахир, биродарлар, кўплашиб, маслаҳатлашиб тўй қилса бўлади, лекин ижод қилиб бўлмайди! Ўзимиз ҳам болалар ухлагандан кейин, эшик-тешикни бекитиб олиб ёзамиз-ку асарни! Биров тепамизда маслаҳат бериб, йўл-йўриқ кўрсатиб турмайди-ку! Бадиий кенгаш — “Бу асарни ким қабул қилди?” дейилганда, “Мен эмас, анави” деб бир-бирини бармоғи билан кўрсатадиган жой! Ҳеч ким масъулиятни бўйнига олгиси келмайди. Баъзи бадиий кенгаш аъзоларининг ўзлари ҳайъат йиғилишларини “маслаҳат оши” дейишида маълум маъно бўлса не ажаб...

Авиацияда конструкторлар кўп бўлади: биттаси самолётнинг шассисига жавобгар, биттаси моторига, яна бири салонига, бошқаси электроника тизимига ва ҳоказо. Лекин ҳаммаси битта Бош конструкторга бўйсунди. Айтгани — айтган, дегани — деган. Юқори ташкилотларга ҳам у жавоб беради. Кўряписизми, ҳаммасини битта одам ҳал қиляпти. Акс ҳолда самолёт учмайди! Бизнинг театр ва кино деб аталмиш “самолётимиз”да ўша Бош конструктор йўқ. Шунинг учун ҳам “самолётимиз” ерда судралиб юрибди.

Мен гоҳо, “цензура”ни тиклаш керакмикан, деб ўйлаб қоламан. Чунки бугун кунимиз юзлаб, минглаб кичкина “цензорча”ларга қолди. Ҳамма ўзидан кўрқади, амал курсисидан ажраб қолишдан кўрқади. Кўрқоқлик — буюк куч. Уни ҳар қандай талант, ҳар қандай иқтидор ҳам енголмайди. Аслида улар нимадан кўрқишини ўзлари ҳам билмайди. Ҳар эҳтимолга қарши... кўрқишади. Ҳар қандай ташаббус, ҳар қандай интилиш ўша “цензорча”ларга урилиб, чилпарчин бўляпти. Оқибатда минг йиллардан бери яшаб келаётган, бутун бошли жанрлар — сатира, памфлет, трагедия бугунга келиб драматургиямиздан бутунлай мосуво бўлди. Саҳна ва экранларимизни бачкана маиший комедиялару йиғлоқи мелодрамалар босиб кетди.

Ваҳоланки, цензор бўлиб хизмат қиладиган одам давлат манфаатини кўзлайдиган, озми-кўпми ижодни тушунадиган киши бўлади. “Анув гап бошқачароқ оҳангда айтилибди”, “Бу сўзни мундай ҳаракат қилатуриб айтиш керак”, деб мижғовланиб ўтирмайди: ё “ҳа”, ё “йўқ” — бирйўла асарнинг тақдирини ҳал этиб кўя қолади. Ижодкорларга шуниси қулай.

Иккинчидан, уни соф ижодий маънода “алдаш” мумкин. Масалан, Чингиз Айтматов “Манкурт ҳақидаги ривоят”и билан даҳшатли совет цензурасига яхшигина чап бергани кўпчиликка маълум. Акс ҳолда, ўша даврда бунақа гапларни айтиб бўлмасди. Цензорлар ҳам одам, истеъдод билан “алдаса”, улар ҳам “алдовга юради”. Ҳатто ўзларининг ҳам “алдангиси” келади. Ҳамма гап — қандай ёзишда.

Хаёлимга гоҳо шундай хаёллар келади-ю, кейин беихтиёр алҳазар дейман. Ҳар нима бўлганда ҳам, бугун ижодкорнинг куни шу “цензорча”ларга қолибдими, энди уларни четга суриш йўлини қидириш керак.

Мана, Сиз нега мавзулар майдалашиб кетяпти, деб сўраган эдингиз...

— *Сиз кино ва театр соҳасида баравар “жавлон ураётган” кам сонли адиблардан бирусиз. Қолаверса, вақтида сериалларга ҳам сценарийлар ёзгансиз. Бугун телеканалларда намойиш қилинаётган сериалларга муносабатингиз қандай?*

— Бугун телевидениемизни корейс ва турк сериаллари босиб кетди. Гоҳида ўйлаб қоламан, бизнинг сериалларимизни ҳам Корея ё Туркияда кўрсатишаётганмикан? Акс ҳолда, футбол тили билан айтган-да, “битта дарвозага ўйин” бўлиб қолади-ку. Мустақиллигимизга салкам йигирма йил бўляпти, энди биз ҳам ўз қадримизни билишимиз керак. Савия жиҳатидан, техник имкониятлар жиҳатидан ўзбек сериаллари хориж сериалларидан ортиқ бўлса ортиқки, кам жойи йўқ. Шавкат Жунайдуллаев, Баҳодир Аҳмедов, Санжар Бобоев, Замира Бегимқулова каби режиссёрлар ишлаган сериаллар чет элларга чиқса ҳам уялтириб қўймайдиган асарлар. Фақат корейс ёки турк киночиларида “цензорча”лар йўқ, ҳаракат доираси кенгроқ.

Яна бир гап. Матбуот ва теледастурларда “миллий кино”, “миллий сериал” деган иборалар ишлатиляпти. Нима, турк киноси ё корейс киноси миллий эмасми? Ҳинд киноси, япон киноси, француз киноси ҳам миллий. Бусиз иложи йўқ. Агар биз бирон соҳада жаҳон миқёсига чиқмоқчи бўлсак, “ўзбек пахтаси”, “ўзбек футболли”, “ўзбек киноси”, “ўзбек сериали”, “ўзбек мармари”, “ўзбек пилласи” деган ибораларни кўп ишлатишимиз керак. Аввало ўзимизга, кейин бутун дунёга “ўзбек” деган сўзнинг қадри-қиммати, унинг кимлигини бор бўй-басти билан билдириб қўяйлик.

— *Ҳозир жамиятимизда замонавий қаҳрамонларга эҳтиёж катта. Ижобий жиҳатлари билан кўпчиликка ибрат бўладиган кишилар ҳақида кўпроқ ёзиш кераклиги ижодкорларга уқтириляпти. Бу даъватга жавобан ёзилган асарлар ҳам йўқ эмас. Лекин, очиги, уларнинг аксариятидан кўнгул тўлмайди: сунъий, ясама воқеа-ҳодисалар асосига қурилган, томошабинни тўлқинлантиролмайдди. Энг ёмони — замонавий қаҳрамон сифатида тақдим этилаётган бу образлар асарнинг бошидаёқ битта қолипга солинган бўлади, ҳар қандай қусур ва камчиликлардан холи, ҳеч қачон адашмайди, хатога йўл қўймайдди. Шу боис бундай асарлар кўзланган натижани бермаяпти.*

— Ўйлашимча, ижобий қаҳрамон масаласи ёзувчилар олдида турган энг долзарб вазифалардан бири. Болалигимизда Павлик Морозов, ёшлигимизда Павел Корчагин, ўзимизнинг Абдулла Набиевга ўхшаган барчамиз эргашадиган, тушуниб-тушунмай тақлид қиладиган, ўхшашга интиладиган қаҳрамонларимиз бўларди. Ҳозир замон бошқа, давр бошқа. Энди бугунга мос, ёшларга ўрнатилган бўладиган, ота-оналар ҳавас қилиб чақалоқларига исмини қўядиган қаҳрамонлар керак. Шундай қаҳрамонлар яратиляпти ҳам. Лекин уларни турли ташкилотларда ўтирган “цензорча”лар у ёғини “арралаб”, бу ёғини “рандалаб” сип-силлиқ қилиб қўйяпти.. “Ижобий қаҳрамон бундай бўлмайди”, “Мана шу гапини олиб ташлаш керак”, “Анови хатти-ҳаракат ижобий қаҳрамонга ярашмайди”, “Бу сўздан эҳтиёт бўлиш керак”, деган йўл-йўриқлардан кулоқлар қоматга келади. Оқибатда, ижобий қаҳрамон деган ибора қўштирноқ ичига кириб кетяпти. Бугунги экрандаги ё саҳнадаги “ижобий қаҳрамон” шунақа одобли, шунақа билимдон, шунақа маданиятли, шунақа яхши ва шунақа ширинки... бўғиб ўлдириб қўйингиз келади! Улар одам эмас, робот ё компьютер! Ёшларимиз шуларга эргашсинми? Шуларга ҳавас қилсинми? Аксарият ҳолларда уларнинг одамлигини “цензорча”лар қайчилаб ташлаган бўлади... Муаллифдан сўраб ҳам ўтирмайди.

Келинг, майда-чуйда гаплардан юқори туриб, масалага чуқурроқ кириб борайлик. Қарияларимиз “Алпомишдай ўғил берсин” деб дуо қилишади. Бу Алпомиш образининг халқимиз шуурига, қон-қонига сингиб кетганидан далолат. “Алпомиш”дан тахминан

беш юз йил кейин Навоий ҳазратларининг “Фарҳод ва Ширин” достони дунёга келди. Фарҳод деганда кишининг кўз ўнгида эл-юрт ташвиши билан яшайдиган, алпкелбат, мард йигит қиёфаси гавдаланади. Навоий ҳаётлигидаёқ бу қаҳрамон халқ дилидан жой олди ва “Фарҳод”, “Ширин” исмли чақалоқлар йиғиси оламни тутди. Тахминан беш юз йил ўтиб Абдулла Қодирийнинг Отабек ва Кумуши миллат дилини забт этди. Ана, ижобий қаҳрамон! Эътибор бердингизми, бундай бадиий мўъжиза беш юз йилда бир марта содир бўлаётир. Лекин бизнинг беш юз йил кутишга вақтимиз йўқ. Тўғри, улар даҳо ижодкорлар. Бизнинг даҳоликка даъвомиз йўқ, лекин уларга интилишимиз керак. Ижобий қаҳрамон яратишда алпомишу барчинлар, фарҳоду ширинлар, отабеғу кумушлар ижодкорларга йўлчи юлдуз бўлиб хизмат қилмоғи лозим.

— *Бир вақтлар Сизнинг “Эшик қоққан ким бўлди?” деган пьесалар тўпламингиз чоп этилган, унда кўпчиликнинг эътиборига тушган сара асарларингиз жамланган эди. Ушандан бери бирорта китоб чиқармадингиз. Кинога мўлжаллаб ёзган адабий сценарийларингизни нега тўплам қилмаяпсиз? Ёки уларни ҳақиқий адабиёт талабларига жавоб бермайди деб ҳисоблайсизми?*

Мен бу саволни бекорга бераётганим йўқ. Чунки кейинги чоғларда бадиий савияси етук пьесалар ва киноқиссалардан иборат тўпламлар жуда кам нашр қилиняпти. Аксинча, ҳали на театр ва на кинода бирор нимани қойиллатиб қўйган айрим қаламкашлар аллақандай нашриётларда кетма-кет пьесаю сценарийлар тўпламини чоп эттириб ётибди.

Афсуски, сўнги кезларда бундай ҳолатлар кўп учраяпти. Бу эса драматургиянинг адабий тур сифатидаги қадр ва мавқеига путур етказяпти. Умуман, бугунги замонавий драматургия истеъдодли ижодкорларнинг сусткашлигию истеъдодсизларнинг сермахсуллигидан бирдай жабр чекаётганга ўхшайди.

— Очиги, китоб чиқаришга унча ҳам ишқибоз эмасман. Пьесаларим саҳналаштирилиб, спектакль бўлса, сценарийларим суратга олинди, фильм бўлса — менинг “китоб”им шу-да. Сценарий ёки пьеса кичикроқ қиссадай гап. Китоб менга асарларим ҳар жойда сочилиб ётмаслиги учунгина керак. Йигирма беш йилча муқаддам пьесаларим китоб бўлиб чиққан. Энди навбат — сценарийларга. Китобнинг номи ҳақида кўп ўйладим. Ичидаги бирон сценарийнинг номини қўйсаммикан, деган фикрга ҳам бордим. Унда нашриёт учун ҳам, ўқувчи учун ҳам навбатдаги оддий китобдан фарқи бўлмайди бунинг. Йўқ, дедим ўзимга-ўзим, дунёда китоб деган нарса пайдо бўлгандан бери ҳеч замонда, ҳеч қаерда бунақа ном қўйилган бўлмасин. Пештахтадаги элликта китоб ичида ажралиб турсин! Ўқувчи харид қилишга пули бўлмаса ҳам, ҳечқурса кўлига олиб варақлаб кўрсин! Ниҳоят, шундай ном топилди! Энг зўр асаримга (албатта, менинг наздимда) сўнги нуқта қўйганимда ҳам бунақа севинмаганман. “Қабул қилинмаган асарлар”! Бу номдаги китоб дунёнинг яна қай ерида бор? Тўғри, Россиянинг қайсидир нашриётида чиққан “Неопубликованные рассказы” деган китобга кўзим тушгани бор. Лекин, у бошқа нарса — “Эълон қилинмаган ҳикоялар”. Бу бошқа — “Қабул қилинмаган асарлар”. Китобнинг бундай номланишига қандай асос бор? Тўпламга киритилган олти-та сценарийдан бирортаси “Ўзбеккино”га маъқул келмаган. Нима бўпти, бир ташкилотга ёқмаса, бошқасига маъқул келиши мумкин. Ахир, биз эркин жамият қурмоқчимиз!

Саксоничи йиллардаги “Гулистон” журналини эсланг. Ёзувчи акаларимиз бошқа таҳририятлар бирор сабабга кўра қабул қилмаган ҳикоя, қиссаларини шу журналга олиб келарди. Тез орада ижодкор зиёлилар орасида журналнинг нуфузи ошиб, катта обрў-эътиборга сазовор бўлиб кетди.

Кимгаки фалон номли китоб чиқаряпман десам, кўзларида ҳайрат аралаш фахрланишни кўраман. Таниш-билишлар орасида “Шароф “Қабул қилинмаган асарлар” номли китоб чиқараётган эмиш” деган гап тарқалиб кетди. Режиссёрлар, операторлар, актёрлар, бастакорлар, рассомлар — ҳамма “Қабул қилинмаган асарлар”ни кутяпти. Бироқ, нашриётга бу ном маъқул бўлмади. Тўғриси, китоб чиқаришдан яна бир бор

хафсалам совиди. Шундан кейин ўзимга ўзим сўз бердим, бу гал бўлмаса кейинги сафар шу номдаги китобни албатта чиқараман! Худойим соғлиқ бериб турса, ҳали кў-ўп қабул қилинмайдиган нарсалар ёзаман...

— *Ҳар бир миллатнинг ўзига хослигини белгилайдиган хусусиятлари мавжуд. Тил, маданият, урф-одатлар дегандай... Лекин ҳозирги глобаллашув замонида бу борада ҳам баъзи муаммолар пайдо бўляпти. Айниқса, кино, телевидение, интернет, эстрада санъати орқали ҳаётимизга турли хил бегона тушунчалар, зарарли иллатлар кириб келяпти. Уларга қарши курашиш ижодкорларнинг ҳам бурчи саналади. Лекин бугун кино экранларида ва театр сахналарида азалий қадриятларимиз, бой тарихимиз, халқимизнинг бетакрор миллий маданиятини тўлақонли акс эттирадиган асарлар унчалик кўзга ташланмаяпти...*

— Тўғриси, мен энди мустақил бўлдик, киномиз Москванинг қош-қовоғига қарашдан кутулди, энди экранларимизни буюк алломаларимиз — Хоразмий, Фарғоний, Нақшбандий, Бухорий, Зангиота ва бошқалар ҳақидаги фильмлар босиб кетса керак, деб ўйлаган эдим. Билмадим, бу буюк зотлар киномиз мутассаддиларини нимаси билан хафа қилди экан, аразлаган кўринади — улар ҳақида кейинги йигирма йил мобайнида биронта ҳам кино ишланмади. Яхшиям, Иккинчи жаҳон урушидан кейин Комил Ёрматов “Навоий”, турғунлик йилларининг авж палласида Шухрат Аббосов “Беруний”, Элёр Эшмухамедов ибн Сино ҳақидаги “Даҳонинг ёшлиги”, Латиф Файзиев “Улуғбек юлдузи” фильмларини ишлаб қолган экан — “Ота-бобонг ким?” деб сўраса, мақтанишга яраб турибди...

Яқинда Москва телеканали орқали украин киночилари ишлаган Хоразмий ҳақидаги ўн дақиқалик ҳужжатли фильмни кўрдим. Кўрдим-у, буюк ватандошимизнинг жаҳон фанига қўшган улкан ҳиссасини эшитиб, кўзимда ёш билан ўзбеклигимдан фахрланиб, айна чоқда киночи сифатида ўзбеклигимдан уялиб кетдим...

— *Гарчи сиз “хонанишин” ёзувчи бўлсангиз-да, бугун юртимизда ижодкорларга катта эътибор қаратилаётганидан хабарингиз бор. Мана, яқинда Президентимизнинг махсус қарори билан Ёзувчилар уюшмаси ҳузурида “Ижод” фонди ташкил этилди. Унинг асосий мақсади ёзувчи-шоирларнинг фаол ижод қилиши учун қулайлик яратиш, уларни моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлашдан иборат. Ана шундай бир шароитда ижодкорнинг масъулияти, мавқеи қандай бўлиши керак деб ўйлайсиз?*

— Бундан бир неча йил муқаддам ўзбек киносини ривожлантириш ва унинг моддий-техник базасини такомиллаштириш мақсадида Президентимизнинг фармони ва Вазирлар Маҳкамасининг қарори чиққан эди. Мана энди “Ижод” фонди ташкил этилиб, ижодкор зиёлиларга барча шароит яратиладиган кунлар ҳам яқинлашиб қолди.

Мен хурсандман, аммо “Сен бўлмасанг пишармиди помидорлар, партиям” қабилида ҳамду санолар ўқишга йўроқман. Бир ҳаётий воқеани айтиб бера қоламан. Отамиз Иккинчи жаҳон уруши қатнашчиси эдилар. Байрамларда, айниқса, Хотира кунларида кўкрагини тўлдириб орден-медаллар тақилган костюмларини кийиб чиқардилар. Бир сафар қўшнимиз ярим ҳазил, ярим чин қилиб “Ўҳ-ҳў, Бошбек ака, орденларингиз мунча кўп! Битта-яримтасини беринг, биз ҳам тақиб олиб, кеккайиб юрайлик” деганида, отамиз шундай жавоб қилган эканлар: “Э-э, Меливой укам, бу орденни тақиб учун тагида ёниб турадиган оташ юрак бўлиши керак! Бўлмаса, орден жонивор костюмининг тугмасидан фарқ қилмай қолади. Сенинг манави ердаги “самовар”инг ўчиб қолган”, деб унинг кўкрагини кўрсатган эканлар.

Санъат ва адабиётни ривожлантириш, ижодкор зиёлиларга қулай шароит яратиш йўлида қатор-қатор фармонлар, қарорлар чиқиб турибди. Энди ҳамма гап ўзимизда қолган. Шундай шаротда ҳам ҳеч нарса қилолмасак, демак “самовар”имиз ўчиб қолган экан-да...

Ғафур ШЕРМУҲАММАД суҳбатлашди.

HAYOT SAN'ATKORI

*“Қани эди, барча одамларнинг
ғам-ғуссаси меники бўлса...”*

Сирри САҚАТИЙ

Ҳамма халқнинг ўзига хос адабиёти бор. Аммо миллий адабиётни дунё бадиий тафаккури мақомига олиб чиққан миллатлар унча кўп эмас. XIX асрга келиб рус шоир ва адиблари жаҳон адабиётининг олдинги сафларидан жой эгаллай бошлади. Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Тургенев, Толстой, Достоевский... Буларнинг ҳар бири миллат ва адабиёт деб яшаган издош, сафдош, ҳаммаслак даҳолардир. Адабиёт ва санъат ўша даврда хор-зорликдан дили ғам-ғуссага тўлиб кетган рус халқи ҳимоясига ярайдиган даражада кучга эга эди. Эркин фикр, ҳақ сўз ифодаси энди ваҳима туғдирмас, кўрқув, риё ижод аҳли учун иснод ҳисобланадиган очик кунлар бошланган, ҳақсиз-ҳуқуқсиз яшашдан тўйган, бефарқликка кўниккан одамлар қалбига адабиётдан ойдин бир нур оқиб келар эди. Бу дунёга нимага келиб, не мақсадда яшаб, қандай аҳволда ўлиб кетаётганини ҳам идрок қилмай кўйган халойиқ онгида тубдан янгиланиш кузатиларди.

Рус халқининг ўзини танишини тезлаштирган санъаткорлардан бири Антон Павлович Чехов эди. Айтайлик, Чехов нигоҳида “бутун Россия — қандайдир мумсик, дангаса, мешчан одамлар мамлакати” ўлароқ кўринган бўлса, бунинг сира ажабланарли жойи йўқ. Ижтимоий, ахлоқий, маданий ва маърифий таназзулга йўлиққан мамлакатининг аҳволини бошқалардан кўра у теранроқ англаган. Унга чин дилдан куйиниб, эл бошига ёғилган бири биридан машъум кулфату ҳасратларга ўзича чора излаган. Юртига, элига муҳаббати — энг аввало, Чеховнинг улар ҳақида ёлғон гапирмагани, бир жумла бўлсин, ёлғон ёзмаганида. Шунинг учун унинг “панжасига панжа урмоқ” ниҳоятда қийин!

Ҳаётга ҳаёт кўзи билан қарагил! Воқеликдан топмаган нарсангни мавҳумот дунёсидан ахтарма! Одамни ҳайвондан фарқлашда ҳеч адашма! Ана шунда асл моҳиятга етмоғинг мумкин. Моҳият эса сен ўйлагандан кўра

беҳад чуқур ва мураккаб. Нима бўлмасин, инсонни маънодан маҳрум этма! Атрофинг маънисиз кимсаларга нечоғлиқ тўлиб-тошмасин, етук Шахс орзусини бой берма! Майда одам уруғи урчиб кетдими — дахлсиз ҳақиқат қолмайди, ҳамма нарса парчаланари...

Чехов асарларини, хусусан, ҳикояларини ўқиганда, айнан бўлмаса ҳамки, ана шунга яқин ва ўхшаш овозлар баралла эшитилиб туради. Дарвоқе, адабиёт майдонига эндигина кириб келаётганидаёқ Антоша Чехонте дафъатан “Мен ҳаётни ёзаман!” деган. Сўнгги нафасигача аҳдига содиқ қолган Чехов реализмининг ўзига хослиги ҳам, қандайдир алоҳида куч-қувватга эгалиги ҳам ана шунда.

Антон Павлович Чехов 1860 йил, яъни бундан бир ярим аср муқаддам Таганрог шаҳрида савдогар оиласида дунёга келган. Дастлаб шу шаҳардаги гимназияда таҳсил олиб, сўнг Москва университетининг тиббиёт факультетини тугаллаган. Ҳаётни билиш, айниқса, қишлоқ одамлари турмушини миридан сиригача ўрганишда врачлик касби унга қўл келган. Фақат вужуд хасталиқларигагина эмас, қанчадан-қанча маънавий-ахлоқий касалликларга ҳам у адашмай “ташхис” қўйган. Рус адабиёти ўз тарихида бундай сезгир, билагон “табиб — ташхисчи”ни кўрмаган десак, ғалат бўлмас. Чеховнинг илк асарлари “Осколки”, “Стрекоза” журналларида босилади. “Мельпомен эртаклари”, “Олақуроқ” номли тўпламлари эса унинг истеъдодига қизиқишни кучайтириб юборади. Мактубларидан бирида у “Мен узун воқеалар ҳақида қисқа ёзишни биламан”, деган эди. “Чиновникнинг ўлими”, “Хамелеон”, “Унтер Пришибеев”, “Семиз ва ориқ” ва бошқа ўнлаб “чертса жаранглаб турган “кафтдеккина” (А.Қаҳҳор) ҳикояларида Чехов айнан ихчам шаклда қандай ёзиш ва жонли характер яратиш санъатини намойиш эта олган.

Чехов тажрибаларини адабиётдаги янги ҳодиса сифатида таърифлаган адиблар кўп. Улардан ҳеч қайсиси Лев Толстой қадар топиб айтолмаган: “Чехов — прозадаги Пушкин”. Бошқа бир ўринда у Чеховни на Тургенев, на Достоевский, на ўзига (Толстойга) қиёслаб бўлмаслигини таъкидларкан, “Чехов — ҳақиқий санъаткор: уни бир неча маротаба тақрор ўқиш мумкин”, дейди. Чинакам санъат асари шундай бўлади. Кўп ижодкорларнинг ёзгани ҳатто бир бора ўқишга ҳам ярамайди. Нима учун? Ада-

биёт — ёзиш, тинимсиз ёзавериш “дастгоҳи” эмас. Адабиёт — образ орқали кўнгил оламини очиш, руҳни сўзлатиш санъати.

“Нимани кўрсанг, нимани қалбан ҳаққоний ва самимий ҳис қилсанг, шуни ёзиш керак, — дейди Чехов. — Мендан гоҳо у ёки бу ҳикоянгизда нима дейишни кўзлагансиз, деб сўрашади. Бунақа саволларга мен жавоб бермайман. Менинг вазифам — ёзиш... Жонли, ҳаётий образлар фикрни шакллантиради, фикр ўзи эса ҳеч вақт образ яратмайди”. Чеховнинг ҳар бир асарида фикр образдан туғилади. Образнинг туб асоси эса — ҳаёт ва ҳақиқат.

Анча йиллар муқаддам “Ҳасрат” ҳикоясини ўқиганимда кўнгилга “Одам ҳам шунчалик ночор, шу қадар абгор бўладими?” деган савол санчилган эди. Иона Потаповнинг қаҳратон қиш кечасидаги аҳволини ўйласам, ҳозир ҳам ғалати бўлиб кетаман. Ҳасратингни айтсанг-у, эшитувчи топилмаса, ғам-ғусса ё мусибатингни атроф-муҳитдагилар бир чақага ҳам арзитмаса — қанақа жамият бўлди бу? Иона Потапов деганимиз яккаю ягона ўғлидан ажралган бир извошчи. Бошига тушган кулфатни извошига чиққанларга айтиб, юрагини бўшатмоқчи. Бироқ у шунчалик нодон, маҳдудки, ўғлининг нима касалдан ўлганини ҳам билмайди. Ақли етгани — “Худонинг хоҳиши-да” демоқ, вассалом. Боласининг ўлими сабабини билмаганидек, бошқалар уни ҳурмат-эътиборга лойиқ кўрмаслигига сабаб нима эканини ҳам Иона хаёлига келтиролмайди.

Бошда унга раҳмингиз келади, ғарибу нотагонлигига ачинасиз. Ҳикоядаги воқеа ва муносабатларни мушоҳададан ўтказиш бошлагач, фикр қандайдир тескарига қараб оғишини сезасиз. Дарҳақиқат, кимга нима гап айтишни ҳам билмайдиган, дуч келганга дардини дастурхон қилиб, мазахга ҳам, устидан кулишларга ҳам “ҳи-ҳи” деяверадиган кимсанинг ўзи ким? Унинг аҳволига нега ачиниш керак? Шу саволлар устида бош қотираркансиз, Ионанинг ғурури, ор-номуси, қадр-қиймати аллақачон лаҳадга тикилгани, ўғил вафоти бунга бир “эслатма”лигига амин бўласиз. Иона — ношуд, ночор, ташландиқ, Иона — бадбахт, кулфатзада... Буларнинг бари тўғри. Лекин унинг ботинидаги одамлик жавҳари қани? Одам сифатида у суянадиган маъни қаёнда?

Извошчида булар йўқ, эҳтимол азалдан бўлмагани учун ҳам у шу ҳолга тушгандир.

Аҳволини англаб, ўзига ўзи ёрдам беролмайдиган тирик махлуққа шафқат қўлини чўздинг нима-ю, чўзмадинг нима — барибир у камситилиш, эзилишга маҳкум. Адиб дилини тилка-пора қилган исмсиз ҳасрат — ана шу! Ҳикоя тағқатламида қанчадан-қанча ионаларнинг тақдири, фожиаси яшириниб ётганига шу боис ҳам шубҳа қилмайсиз. Бундай асар ёзиш нақадар қийинлигини ўйлаб, “Ҳа, бу — Чеховда...” дейсиз.

Август оқшомларидан бири. Ҳаво салқин. Ҳаммаёқ зах. “Ёшгина дуб дарахти” остида бир ўлик ётибди. Унинг қошида икки мужик “навбатчилик” қиялпти. Бири — мўйлови энди сабза урган ўспирин, иккинчиси — эчкисоқол, ориққина чол. Исми, иши, яшаш шароитини айтмасангиз, бу мужикнинг ҳам ақл-фаросати Ионаникидан фарқланмайди. Тутуриқсиз гап-сўзларига тоқат қилолмаган ўспирин унга мана бундай дейди: “Миянгни мундоғ кўзғатиб кўр, Сёма!.. Бирон яхши гап эшитсанг, маънисини топишга урин, мияннга жойлаб ол, қайта-қайта ўйлаб кўр... Мабодо тушунмасанг, мияни ишлатиб, бош қотириб астойдил уринсанг — топасан, гапнинг маъзини чақасан... Ақл деган нарсани ўзингки ҳаракат қилиб топмасанг, дунёдан бенишон, шу тентаклигингча ўтиб кетасан...”

Ҳикоянинг номи — “Жонсиз тана”. Лекин ўқувчини “жонли тана”, яъни Сёманинг марҳумдан нима фарқи бор деган савол ўйлатади... Албатта, одам ўз-ўзидан беақллик, гумроҳлик ботқоғига ботмайди. Чехов бунда, хусусан, қашшоқлик ҳодисасига урғу беради.

“Агар муҳтожлик, қочиб қутулиб бўлмайдиган даҳшатли қашшоқлик бўлмаса, бу дунёда турмуш нечоғлик гўзал бўларди” (“Мужиклар”). Умуман олганда, бу — ҳақ гап. Ҳаётда хору зорлик, тенгсизлик, ғам-андуҳ аксарият қашшоқликдан юзага келади. Қашшоқлик, камбағаллик ҳукм сурган жойда одам ва одамийликнинг эмас, пулу бойликнинг қадри осмонга кўтарилиб, фақир у фуқарога турмуш дўзахга айланади. Аммо ақл-идрок, меҳнат-машаққат билан бу “дўзах”дан қутулиш мумкин. Моддий муҳтожликка маънавий ночорлик қўшилиб, кейингиси олдингисини эргаштирса ва кучайтирса-чи? Инсон шунчалик тубанлашадими, ҳатто хайвон ҳам унинг кунига дод дейди. Ўша кезларда расмиятчилик, инсонга бепарво муносабатда бўлиш рус халқини қуршаб олган

бадбахтликларнинг бош асосларидан бирига айланган эди. Хусусан, давлат ва ҳокимият идораларида хизмат қиладиган амалдорлар худди шу “асос”нинг жонли тамсилчилари эди. Ана шунақа ҳолат, аянчли манзаралардан ҳам адабиёт нигоҳини четга бурмаслиги, қайси бир шаклда бўлмасин, уларга муносабат кўрсатиши лозим. Шунда ҳаққоний битилган мўъжазгина асар ҳам ўқувчи қалбида тубанликка қарши бир дунё таассурот уйғотиши ҳеч гап эмас.

Чехов яратган турли мавқе ва нуфуздаги чиновнику чиновникчалар образи салтанат ва халқ танасига канадай ёпишиш оқибатларини кенг муҳокама қилишга ундайди. Ўша кимсалар дунёқараши ва дилидаги майдалик, қувлик, бачканаликларни Чехов шу қадар маҳорат билан фош этадики, улардан айримларини одам демоққа ҳам тил айланмайди.

Ҳуқуқсизликда кун ўтказиб — ҳуқуқсизлигини, қулликда яшаб — қуллигини, йўқсиллик қаърига тушиб, хору зорлик сабабларини англаёлмаган халқнинг елкасига миниб олиш қийин эмас. Қийини — миллион-миллион одамни тобеллик, мазлумлик қўникмасидан қутқазиб. Чунки бу машъум ҳолат инсон ботинида томир отади. Шунинг учун зоҳирий душманлик ва зулмга нисбатан инсоннинг ўзи ўзига раво кўрадиган (албатта ғайришуурий тарзда) нодонлик ва мутелик минг бора хавфлироқ. Одам боласи ўзни билишга интилмаса, тамом — ўқиш дейсизми, фикрлаш ё меҳнат қилиш дейсизми, ҳамма-ҳаммаси ўткинчи майлларга таянади, холос. Бундай ҳолатда инсондан ҳар нимани талаб қилиш мумкиндир, ёлғиз бир нарса — маънода собитликни қутиб бўлмайди. Бағоят мураккаб, зиддиятли шу ҳақиқат Чеховнинг кўпгина ҳикояларида бадий талқин қилинган. Шулардан бири — “Қайлик”. Ҳикоя бош қаҳрамони Надя — ёзувчи орзусидаги образ.

Ёшликнинг орзу-истаклари ўзгача бўлади. Надя ҳам ўн олти ёшида эрга тегишни “зўр эҳтирос билан орзу қилиб”, йигирма уч ёшида олий маълумотли филолог, аммо бекорчи Андрей Андреич деган бир гапдон йигитга унаштирилади. Қиз ва йигит бир-бирига ёққан, албатта. Аҳду паймон қилиниб, тўй муддати ҳам белгиланади. Надя кутган хотиржамлик, хурсандлик ўрнини ғашлик, маҳзунлик эгаллай бошлайди. Негаки, бу хаёлпараст қиз сира ўзгармайдигандек туюлган яқранг ҳаёт, атрофдаги одамлар тўғрисида, ўзи билиб-

билмай, мустақил фикрлашга киришган. Тўй яқинлаганда Москвадан меҳмонликка келган Александр Тимофеевич, “содда қилиб айтганда Саша” деган йигит билан бўлган мулоқотлар Надянинг кўнглидаги фикр учунларини гўё алангалатиб юборади. Қиз беихтиёр кўп нарсадан маъно излашга тушади. Қарангки, доим “ўз онасини ажойиб, тенги йўқ аёл деб ўйлаган Надя, энди қанча ўйламасин, унинг содда, оддий ва бахтсиз бир аёл эканини билмай келганига” ҳайрон қолади. Шунингдек, қайлигининг севги нари турсин, оддий ҳурматга ҳам арзимаслигини англаб етади. Хуллас, эрк, шоду хуррам яшашга имкон берадиган янги бир ҳаёт орзуси билан у шахрини тарк этиб, Петербургда жўнайди. Чехов замонида бундай мушоҳадачи кишиларга жамият телбага қарагандай қараб, жиннидан қочгандай улардан ўзини четга тортган. “Олтинчи палата”даги шўрлик дўхтир Андрей Ефимичнинг ўзи ҳақидаги эътирофларини бир эсланг. “Мен зарарли ишга хизмат қилмоқдаман, — дейди у, — ва ўзим алдаётган одамлардан ойлик олмоқдаман, мен виждонсизман...” Виждоннинг оғзига латта тикилган жамиятда бундай гап бомба портлашидан ҳам ёмон эшитилади. Ҳолбуки, “виждонсизман” дейиш ўзига эмас, одамнинг ўзига берилган баҳо. Демак, исён хавфи — виждонда...

Чехов ижодининг ўзига хослиги ҳақида сўзланганда, ҳаётдан одамга эмас, балки одамдан воқеликка ўтилганини инобатга олиш лозим. “Ҳаёт нега бундай?” Бу саволга жавоб беришдан олдин адиб “Нега одам бундай?” деган саволга жавоб ахтаради. “Нарса — ўзида” дейилганидек, асосий бахтсизлик, ғам-ғуссаларни Чехов одамнинг ўзидан, банданинг бандага ўтказган зулмидан қидиради. Инсон ўзи маънан мажруҳ, зерикарли бўлгач, ҳаёт нечун қувончли кечсин? Инсондаги бемаънилик — турмушдаги барча мусибат, азобу алам ва ҳақсизликларнинг тамали. Зеро, сийрати маъно-моҳиятдан йироқ инсон — ҳайвони нотиқа, яъни сўзлагувчи ҳайвондир. Турли табақага мансуб шунақа кимсалар аҳвол-руҳиясини тасвирларкан, ёзувчи уларни очиқ айбламайди, ҳақиқий аҳволни билмасликни, унга молдай кўникишни қоралайди.

Чехов ҳикояларининг маъно-мантисини бири-бирига улаб, яхлит ғоявий манзара юзага келтирилса, ижтимоий, сиёсий, маданий, ахлоқий-

маънавий муносабатлари чок-чокидан титилиб, руҳан хасталанган жафокаш Русия “Олтинчи палата”дан фарқланмай қолади. Кимни кузатманг, ё онг, ё хулқ-атвор, ё мафкура, ёки саъй-ҳаракатида бир иллат, бир тубанликни кўрасиз. Зиёли — авомдан, олим — золимдан, диндор амалдорларидан баттар. Ақл-идрок разолатга чўкиб, эркин фикр қувғинга учраб, одам ўзлигини бой берганда жамият қандай бузуқликлар гирдобиди қолишини Чехов шафқатсизлик билан тасвирлаганки, бундан норозилик қаҳр, гоҳо дарғазабликка кўтарилади. Чехов эса “ойни этак билан ёпиб бўлмас”лигини ҳар сатрида исботлаб боради.

Жиноятчилар ҳаётидан роман ёзадиган бир ёзувчи полиция изқуваридан “сиз мени муттаҳам ва дайди одамлар маконига олиб боринг”, “қотилларнинг бир неча тоифаси билан таништиринг”, “яширинча иш тутадиган фоҳишахонага ҳам кириб чиқсак”, деб илтимос қилади. Бунга изқувар “жоним билан”, “буниси ҳам мумкин”, дея жавоб қайтаради. “Шундан кейин ёзувчи ўзини қалбаки пул ясовчилар, ўғрилар, товламачилар, қўшмачилар...” билан учраштиришни сўрайди. Бунга ҳам “хўп бўлади...”, “истаганингизча топилади...” деган жавоб олади. “Яна бир илтимос, — дейди ёзувчи. — Мен романимда боягиларга қарама-қарши икки-уч яхши инсон образини бермоқчиман. Шунинг учун сиздан ўтиниб сўрайман, менга икки-уч яхши, соф виждонли одамни ҳам кўрсатсангиз...”

Полиция изқуварини, “соф виждонли одам” ибораси сергак торттириб юборади. Нафаси ичига тушиб, бир зум хаёлга берилди ва “ҳм... — дея ғулдираб, — яхши, қидириб кўрамиз!” дейди. Бор гап шу. “Анқонинг уруғи” деб номланган бу лавҳада неча китобнинг мазмуни мужассамланганини, менимча, ҳар ким ҳам айтиб беролмаса керак. Бундан ташқари, соф виждонли, ростгўй кишиларни қидирув нима натижа берарди — бу ҳам мубҳам. Ростликка, покликка даъвогарлар ҳар қадамда учраган. Аммо...

“Зерикарли воқеа” ҳикоясининг асосий қаҳрамони машҳур профессор, баобрў советник Николай Степанович “Менинг олимпик номимда ҳеч қандай доғ йўқ... Бу ном — мусаффо ном”, дея керилиб юради. Умр шоми ёвуқлашганда профессор ҳеч кутмаган аччиқ ҳақиқат юзага чиқади — билсаки, у бесамар

илмга умрини қурбон этиб, майдалашиб кетган даққи бир кимса экан. Мана, ўзини талантли, меҳнатсевар, тарбия кўрган, камтарин, ҳалол деб юрган бир олимнинг ички қиёфаси!

Чехов тип яратишда тенгсиз санъаткорлардан. Асарларидаги “мўминлиги туфайли шахсини йўқотган”, “ўта кўнгилчанлиги сабабли кучсиз ва характерсиз бўлиб қолган”, “майдагап, ожиз бир киши” каби қайд ва таъкидлардан ҳам типик қиёфалар кўзга кўрина бошлайди.

“Енгилтак” ҳикоясидаги Ольга Ивановна чиндан ҳам енгилтак, ҳавойи. Адиб сўзлари билан айтганда, “арзимаган ҳавасга учиб, бутун вужудини ёпишқоқ, ифлос бир нарсага булғанган” доғули хотин. Аммо ён-атрофдагиларда у жозибали, ақли ва истеъдодли аёл ўлароқ таассурот уйғотади. Ашула айтиб, рояль чалиб, расм чизар, ҳайкал ясар экан, бу ишларни Ольгахон боплаб бажаради. Ҳикоя аввалида ёзувчи мафтункор бу жувон “таланти”нинг бир хусусиятини алоҳида таъкидлайди: “Бирон кишининг салдонғи чиқса борми, тамом, Ольга Ивановна у билан дарҳол танишарди, бир кундаёқ дўстлашарди ва уйга таклиф қиларди. Ҳар бир янги таниш топган куни унга чинакам байрам эди. У машҳур одамларни илоҳийлаштирар, улар билан фахрланар ва уларни ҳар кун кечаси тушида кўриб чиқар эди”.

Машҳур кишиларга ошуфталик барча замонларда бўлган. Бироқ шахсий ғараз, манфат юзасидан ўлиб-тирилиб “улуғ киши”га тарма-

шиш, “коса кўзанинг лабига” тегар-тегмас эса ундан воз кечишдек юзсизлик ҳеч қачон ўтган асрдагичалик удумга айланмаган бўлса керак. Бора-бора айб ҳам саналмай қолган бу хулқий хасталик хусусида фикр юритсангиз, Чеховнинг ҳис-туйғу тадқиқотчиси сифатида қанчалик йироқларни кўра билганига қойил қоласиз.

Характер яратиш дегани нима ўзи? Жўнгина қилиб айтганда, одамда маъно борми, йўқми — аввало, ана шуни топиш. Қолгани ўз-ўзидан ўнгиланиб кетаверади. Чунки одам чинакам фикр ҳаётига эришмас экан, икки дунёда ҳам маъно соҳиби бўлолмайди. Чеховнинг ҳикоя, қисса, драмаларидан келиб чиқадиган катта бир хулоса — ана шу! “Чайка”даги ёзувчи Тригориннинг ўзи тўғрисидаги мулоҳазалари ёдингиздами? Аркадинанинг мақташларига жавобан у “Менинг иродам йўқ... ҳеч қачон менда шахсий ирода бўлган эмас. Бўш, ланж, ҳамиша бўйсунувчи одамман...”, дейди. Ёзувчими, олимми, оддий зиёлими — Чехов улардан худди шундай очиқликни талаб қилган. Талаб баробарида ўзи ўрнак ҳам кўрсатган. Адиб яшаган замонда ҳаётига макр-ҳийла кўшилмаган, ижодига сохта кўтаринкилик аралашмаган иккита санъаткор бўлса, бири — Чехов. Битта бўлса, у ҳам Чехов.

Қалбининг қайси бир бурчакларида ҳатто Толстойда ҳам улуғлик ҳавоси сезилади. Толстойдек шахсият соҳиби учун бу айб ҳам саналмас. Лекин Чеховнинг табиати барибири

Чехов актёрлар давраида

бошқача. Унинг шахси ҳаёт тупроғида илдири отган азамат дарахт кабидирки, ҳар шохи, бутоғи, ҳар япроғидан ҳаёт товуши, нақадар зерикарли бўлмасин, тириклик садоси эшитилади. Толстой бобо “Чехов — ҳаёт санъаткори” деганда тўла ҳақдир.

Адабиёт ва санъатга кўнғил боғлаган киши, шак-шубҳасиз, Чеховни яхши кўради. У ўз шахсига эътиборни жалб этмайдиган, яъни имкони етгани қадар “мен”ини яширадиган ёзувчилардан. Шунга қарамасдан, асарларини ўқиб, чуқурроқ англаганингиз сари айнан адиб шахсига қизиқишингиз кучаяди. Бу бетақрор Шахс рус халқи ва адабиётининг бебаҳо бойлигидир.

Она шахри Таганрогда камбағалларнинг фарзандлари учун мактаб очиши, касалхона ва муҳташам кутубхона қуриб бериши унинг жамиятда чинакам жавонмард бўлганини тасдиқлайдиган далиллардир. Чеховдаги ботиний маданият, тилвадил бирлиги, мушоҳададаги тинчлик, туғма камтарлик ва хокисорлик, уят ва ҳаё ҳиссининг баландлиги — буларни санаб санамоғига, айтиб адоғига етиб бўлмайди. Чехов дунёдан ахтарганини сийратидан топган, аммо топганини бирор бандга сездирмаган. Унинг камсуқум, камгап, тортинчоқлиги шундан бўлиши керак. Бошидан кечирган қийинчилик, бахтсизлик ва омадсизликлар Чеховни сабр одами, ҳамма нарсага тик қарай оладиган кучли ирода соҳиби эканини кўрсатади. Чунки у ҳис-туйғуларни бир “марказ”га жамлаш, иродани кемиргувчи майл ва тушунчалар билан ҳеч муроса қилмасликнинг уддасидан чиқа олган. Чеховда манфаатпараст, сердаъво, майда “мен”чаларнинг йўқлиги ва у ўзини тўла-тўқис ижодга бағишлай олганининг асосий сабабларидан бири ҳам ана шу.

Бу дунёда ҳар ким ўз йўлини топиши ва шу йўлдан юриши, ҳар бир юрак ўзининг нуридани мунаввар бўлиши керак — шунда ҳаёт бойийди, кўркамлашади, яшаш роҳатга тўлиб боради. Чеховнинг орзуси ва идеали шу эди. Унингча, одамларни омадли ва омадсизларга ажратиш — инсон табиатидаги тор ва юзаки қараш бўлиб, инсоний моҳиятни теран тушунишга тўсқинлик қилади. Зоҳиран иши юришган ва омадли кўринган кимсалар Чехов ҳикояларида муваффақият, омад “тўн”ларининг четга улоқтирилишини ҳатто сезмайдилар ҳам.

Инсон ички дунёсини ёритишда қанчалик илгарилармасин, бадий ижод, истеъдод, ёзувчилик меҳнати тўғрисида сўзлашни у мутлақо ёқтирмаган. “Мен ёзувчиманми? Нимага ёзишим керак? Ижодкорнинг бош вазифаси нимадан иборат?” деган саволлар унга тинчлик бермаган. Унинг адабиётга қараши мутлақо холис, тамасиз бўлган. Шундан у ютган, нима ёзса — чўчимай, бировга ёқиш ёки ёқмаслигини ўйламай ёзган.

“Мунофиқлик, бефаҳмлиқ, ўзбошимчалик ёлғиз савдогарлар хонадони ва жамоаларида ҳукм сураётгани йўқ, — дейди Чехов, — уларни мен илм-фанда, адабиёт ва ёшлар орасида қуриб турибман...”. Булардан кўз юмган жойи борми унинг? Бўлганида, илм ва адабиёт аҳлидан бири уни — динсиз, бошқаси — ғоясиз, яна бири истеъдодсиз дея таҳқирламаган бўларди...

Дунё танқидчилиги ва адабиётшунослигида ишлатилган “изм”-“изм”лар мабодо бир жойга йиғилса, адабиёт ҳаётига хавф соладиган баҳайбат бир уюм пайдо бўлиши ҳеч гап эмас. Тўғри, илм тили, маълум бир маънода, истилоҳ, турғун ибора экани шубҳасиз. Айни чоқда термин билан фикрлаш, қолиплашган қуп-қуруқ мулоҳазаларни илгари суриш адабиёт ёки ўқувчига фойда етказишига ишониш ҳам қийин. Рус файласуфи Л.Шестов “Гўзаллик ҳақида сўзлаш — энг бўлмағур иш: аввало гўзалликни яратиш керак. Ҳанузгача ҳеч бир эстетик назария санъаткор фикр-туйғуси қаёққа йўналади ва ижодий фаолиятининг чегараси қаердалигини аниқ белгилай олгани йўқ”, дейди.

Ҳақиқатан ҳам шундай. Қийинни — қийин, мураккабни — мураккаб демаса, илм аҳли орасида ҳаёлига келганини вайсайдиганлар кўпайса кўпаядики, камаймайди. Сўзни, туйғуни ҳис қилмаган олим — гўзаллик ва адабиётнинг ғаними. Ҳис қилиш — ўқиш, ўрганиш билан эришиладиган малака эмас, у ҳам бир истеъдод. Бўлмаса, ўша файласуф, мутафаккир Шестовнинг ўзи Чеховни “Инсоний умид қотили” деб айблармиди?!

Рус адиблари орасида ҳаёт чоғларида қаттиқ танқидга учраганлардан бири ҳам Чехов. Скабичевский деган танқидчи ҳатто “Чехов ичкилик ичиб-ичиб бир деворнинг тагида ўлиб кетади”, дея “башорат” ҳам қилган экан. Қизиғи шундаки, танқид ва танқидчилик

дейилганда Чехов фақат шу гапни эслаган: “Ҳикояларим ҳақидаги танқидларни йигирма беш йилдан буён ўқийман, лекин бирор фойдали йўл-йўриқни эслаёлмайман, бирор яхши маслаҳат эшитганим йўқ. Фақат бир вақтлар Скабичевский айтган гап менга таъсир қилган: у мени маст ҳолда девор тагида ўлиб қолади, деган”.

Китобхоннинг ўзи тиллони мисдан фарқлай олса-ку, муаммо йўқ — яхши китоб ўқувчисини топиб, яроқсизни четга сурилаверади. Таассуфки, истеъдодли ижодкор кўп бўлмаганидек, истеъдодли ўқувчи ҳам кам. Адабий танқид кўпинча шу “бўшлиқ”ни забт этиб, ҳақиқий ижодкорни бемалол камситиб, истеъдодсиз ва ўртамиёначиларни кўкларга кўтараверган. Бадиий ижод сир-асроридан беҳабар, адабиётни ҳис қилишга ожиз китобхон нима қилади? Ҳар бир номдор олимнинг мақтовига ҳам, танқидига ҳам лаққа тушади. Лекин ўзини ўзи камситганини, юрак қони билан битилган китобни ҳузур қилиб ўқимаслик фикр ҳаёти учун қандай йўқотиш эканини тушунмасдан, кўркўрона ишонади. Чеховхонликда ҳам ўтмишда шундай бўлган. Қанча ўқувчи ўшанда “Чеховнинг пьесалари — бўш жойдаги фожиалар”, деган фикрни қабул қилган бўлса, демак, уларнинг ҳаммаси чалғиган. “Олчазор”, “Ваня тоға”, “Чайка”, “Уч опа-сингил” — булар ҳозир дунё театрлари нигоҳини ўзига қаратиб турган асарлардандир. Шунини таъкидлаш жоизки, Чехов ижодига совуқ ва бирёқлама муносабат шўро тузуми даврида ҳам, аниқроғи, то Сталин вафотига қадар сезилиб-сезилмай давом этган. Унинг китобларига қизиқиш, меросини илмий тадқиқ қилиш ва нашр этиш ишларида кейинчалик юксалиш бошланиб кетди. Чеховшунослик рус адабиётшунослигининг энг жўшқин тармоғи сифатида эътибор қозонгани адабиёт ва илм аҳлига бугун яхши маълум.

Чехов ва ўзбек адабиёти масаласига келсак, бу алоҳида ва мароқли бир мавзу. Чехов адабий меросини ўқиб-ўзлаштириш, турли жанрлардаги ижод намуналарини таржима қилишда юртимизда қувонарли ишлар амалга оширилган. Ўтган асрнинг қирқинчи йилларида улуғ адибимиз Абдулла Қаҳҳор “Ҳозир бизда чеховчилик бошланаётир”, деган эди. Ушбу ҳаракатнинг бошида Абдулла Қаҳҳор турганидек, кейинроқ Чехов “Танланган асарлар”и уч жилдлиги нашрига ҳам унинг ўзи бош-қош

бўлган. Чеховнинг “муборак кўзойнаги”ни тақиб, нигоҳини ўз халқи ўтмишига қаратган ёзувчи ҳам Абдулла Қаҳҳор эди. Ўзбек ижодкорларидан кўпчилигини Чехов асарлари қизиқтиргани шубҳасиз. Лекин гап шундаки, икки-уч ёзувчини истисно демаса, сўнги қарийб ярим аср мобайнида ўзбек қалам аҳлидан ҳеч ким Чехов санъатхонасининг ичкарасига кириб боргани йўқ. Қаҳҳор бошланган ижодий ташаббус қунт ила давом этганда эди, кўп ёзувчилар ҳеч бўлмаганда, кучқувватини “ўтин ёриш”га сарфламас, қандай ёзиш ҳунарини пухта эгалламаса ҳамки, нимани ёзмасликни билиш савиясига кўтарилар эди. Бу, албатта, шахсий бир фикр...

Чехов шахси ва ижодиёти ҳақида ўйлаганда, бир ривоят эсга келаверади. Эски Хитой подшоларидан бири туш кўриб, эртаси вазирига “Мамлакатдаги ҳамма зўр мусаввирларга етказинг, менга Ой гардишини кесиб ўтган бир қуш сувратини чизиб берсин. Кўрик ўтказиб, ғолибга мукофот берамиз”, дебди. Ҳукмдор фармойиши бажарилиб, кўрик вақти ҳам белгиланибди. Расмлар саройга йиғилгач, шоҳ уларни бирин-бирин назардан ўтказибди. Қарангки, биронтаси ҳам унга ёқмабди. “Кўрикка қатнашмаган мусаввир қолдимиз?” деб сўрабди у вазири аъзамдан. Суриштирилса, биргина мусаввир қолган экан. Уни шоҳ ҳузурига олиб келиш буюрилибди. “Нега топшириқни бажармадинг?” дебди шоҳ. “Олампахоҳ, — деган экан ўшанда мусаввир, — сиз айтган манзарани чизишга мен кўп уриндим. Бироқ ҳар қанча жад қилмай, тунда Ой гардишини кесиб ўтадиган қушни аниқ тасаввур этолмадим...” “Менга худди шу гап керак эди. Қолгани ўзимга маълум. Бор, шу йўлингдан оғишма...” дебди шоҳ. Айнан шундай маслак ва эътиқод билан адабиётга хизмат қилган ёзувчиларнинг пешволаридан бири, ҳеч шубҳасиз, Чехов эди. Чехов санъатига ишонч — ҳақиқий адабиётнинг куч-қуввати ва истиқболига ишонч билан баробар. Ҳозирги вақтда асарлари дунёда энг кўп ўқилаётган санъаткорлар саналганда, Чеховнинг номи ҳам албатта тилга олинади. Овруполик бир адиб “Чехов мен билан бир умр мулоқотда бўлади”, деган экан.

Бу буюк рус адибининг китобларини бир маротаба мириқиб ўқиган киши, истасин-истамасин, “Мен Чеховга яна қайтаман...”, демоғи муқаррар.

Зиёда ҒАФҒОРОВА

“...YARATTI CHUNKI HAQ AYNI MUHABBATDIN”

Алишер Навоийнинг наът ғазалларини ўрганишга киришишдан олдин шоир шеърятда Муҳаммад пайғамбар тасвири ҳақида ялпи тасаввурга эга бўлиш зарур. Шунинг учун даставвал бу борадаги умумий масалаларга аниқлик киритиб ўтишни маъқул топдик.

Шундай муҳим масалалардан бири — наътларнинг оят ва ҳадислар билан боғлиқлигидир. Чунки Навоийдек буюк исломшунос зот Муҳаммад пайғамбар ҳақидаги талқинларда оят ва ҳадисга суяниши табиий эди.

Маълумки, илоҳий китобларда пайғамбарлар, уларнинг қавмлари, Оллоҳ элчиларига эргашиб нажот топганлар ёки аксинча, уларга қарши бориб ҳалокатга учраганлар ҳақида кўплаб воқеа-ҳодисалар келтирилади. Шунингдек, илоҳий китобларда хитоб, асосан, расулга қаратилади. Аммо, олимлар ҳисоб-китобига кўра, Қуръони каримда олдинги илоҳий китоблар анъанасидан фарқли ўлароқ, ислом раҳнамоси Муҳаммад алайҳиссалом исмлари фақат тўрт марта (3-сура, 144-оят; 33-сура, 40-оят; 47-сура, 2-оят; 48-сура, 29-оят) зикр этилган, Аҳмад исми эса бор-йўғи бир маротаба (61-сура, 6-оят) тилга олинган.

У замонларда араб қабилалари ўртасида ҳар бир кишининг бир неча исми ёки лақаби, куняси ёки тахаллуси бўлиши расм эди. Бу одат кейинроқ ислом оламида ҳам кенг ёйилди. Масалан, Алишер — улуғ ўзбек шоирининг асл исми, Навоий ва Фоний — унинг тахаллуси, Низомиддин эса — куняси бўлган.

Пайғамбаримизни ҳам у зотга ваҳий кела бошлаган давргача ҳалол савдогар бўлгани ва одамлар ҳақиқа хиёнат қилмагани учун Амин лақаби билан аташган. Шунингдек, Абулқосим (Қосимнинг отаси) лақаби ҳам у зотга араблар урф-одати бўйича қўйилган исмлардан эди. Бу масалада Муҳаммад алайҳиссаломнинг қуйидаги ҳадиси машҳур: “Менинг (илгариги умматлар яхши биладиган) беш исмим бор. Мен Муҳаммад ва Аҳмадман, мен ал-Моҳийман, (яъни) Оллоҳ таоло менинг воситам била куфрни махв этар, мен ал-Ҳоширман, яъни (қиёмат куни биринчи бўлиб) оёққа турганимда одамлар менинг қадамларимдан тирилур ва мен ал-Оқибман (яъни пайғамбарларнинг энг сўнггисиман)” (Имом ал-Бухорий. Ал-Жомийъ ас-саҳиҳ. 4 жилдлик, 2-жилд, Т., “Қомуслар бош таҳририяти”. 1997, 469-бет). Қуръони

каримда ҳам Муҳаммад пайғамбар турли исмлар билан тилга олинган.

Бу зотга саҳобалари ҳаётлик чоғларида бевосита исмларини айтиб эмас, балки расулulloҳ дея мурожаат қилган. Ҳадис ро-вийлари ҳам иснод қисмидан кейин ҳадис мат-нини “Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи васал-лам бундай деганлар” ёки “Набий саллаллоҳу алайҳи васаллам шундай деб айтганлар” дея бошлайди. Бу ислом оламнинг ўз расули-га бўлган чексиз ҳурмат-эътибори, меҳр-муҳаббати нишонси эди. Ана шу гўзал анъа-на ҳозиргача сақланиб қолган, адабиётимизда ҳам ўз инъикосини топган.

Расул билан набий сўзи ўзаро ҳар қанча маънодош бўлса ҳам, орасида нозик маъно фарқланиши мавжуд. Ўзбек тилида асли фор-сий бўлган пайғамбар сўзи кўпинча умумий маънода унисини ҳам, бунисини ҳам ифода-лаб келверади. Аслида, пайғамбар — кўпроқ расул сўзига яқин. Чунки пайғом — хабар, бар (бурдан феълнинг буйруқ майлидаги шакли) — келтириш маъносини англатади.

Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф набий ва расул орасидаги фарқ масаласига аниқлик киритиб, жумладан, бундай ёзади:

“1. Аллоҳ кимга осмондан хабар берса-ю, ўша хабарни бошқаларга етказишни амр қилса, ўша одам набий ва расулдир. Аммо бошқаларга етказишни амр қилмаса, у набий-дир, расул эмас.

Хулоса шуки, расул ўзига келган пайғамбарликни ўзгаларга етказишга амр қилинган, набий эса бунга амр қилинмаган.

2. Расул умумий бўлиб, фаришталардан ҳам, башардан ҳам бўлаверади. Аллоҳ таоло Қуръонда: “Албатта, у ҳурматли Расулнинг га-пидир” (*Тасвир сураси, 19-оят*) деганда ҳам, Жаброил алайҳиссаломни ирода қилган. “Ра-сулларимиз уларни вафот эттирди” (*Аъроф сураси, 37-оят*) деганда ҳам, фаришталарни ирода қилган.

3. Расул янги шариат билан келади. Набий янги шариат билан келмайди. Балки олдинги шариатга амал қилади ва ўзгаларни ҳам унга амал қилишга чақиради” (*Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ҳадис ва ҳаёт. Анбиё-лар қиссаси. 20-жуз. Т., “Шарқ”, 2008, 9-бет*).

Қизиқ бир қиёс келтирайлик. Навоий ғазалларида Исо Масихнинг исми икки юз-дан кўпроқ маротаба зикр этилган. Аммо

Муҳаммад расулulloҳнинг исмлари жуда кам, аниқроғи, 2600 та ўзбекча ғазалда фақат бир бор, яъни “Бадойиъ ул-васат”нинг 393-ғазалида учрайди, холос. Мана, ўша байт:

Борму ул икки ўрулгон гесуйи анбар

шамим,

Ё этак солмиш Муҳаммадда ёзилган икки

“мим”.

Шоир қитъаларида ҳам уч марта Муҳаммад номи тилга олинади. Тасаввур тўлиқ бўлиши учун шу уч қитъа матнини тўлиқ келтираемиз.

Биринчи қитъа:

Муҳаммадни Тенгри таоло айна муҳаббатдин яратқонга далоил тузмак ва шавоҳид кўргузмак

Муҳаммадни яратти чунки Ҳақ айна

муҳаббатдин,

Киши вазнин мувофиқ, чунки даъвий

этса содиқдур.

Бурунги икки ҳарфи ҳар бирининг доғи

бир келди,

Талаффуз ҳолатида улки собиқ, йўқса

лоҳиқдур.

Учинчи икки ҳарфи бирла тўртунчи

ики ҳарфи

Тааммул айлаган махраж ҳам, англарким,

мувофиқдур.

Иккинчи қитъа:

Шоҳи Ғозий била наввобини анбиё сараф-рози била асҳобиға ташбиҳ қилибдур

Бизинг шоҳ ул сифатким, бори шаҳлардин

эрур мумтоз,

Эрур нойиблари ҳам буйла, яъни давлат

арбои.

Ўзи шаҳлар аро хайли нубуватда

Муҳаммаддек

Ва лекин беклар анинг оллида пайғамбар

асҳоби.

Учинчи қитъа:

Ҳазрат рисолатнинг мўъжизнамой бар-моғи таърифидаким, қамар шақийда яди бай-зо кўргузди

Муҳаммади арабий бармоғи ишорат ила

Сипеҳр хонида Ой курсин ул сифат осон.

Ики ойирдики, бир нонни нони ичра Халил,

Анингдек икки ушатмоқ эмастурур осон.

Муҳаммад пайғамбар исмларининг бун-дай кам зикр этилишини шоир ижодиға

айнан Қуръоннинг ўзига хос таъсири деб ҳисоблаш жоиз.

Умуман, Навоийда номни ҳадеб тақор-лайвермаслик ақидаси бор. Буни “Ғаройиб ус-сиғар” девонининг 484-ғазалида ёр ҳақида сўзлай туриб айтган:

*Оти онинг ҳар киши оғзига мазкур
ўлмасун, —*

мисрасидан ҳам билиб олса бўлади.

Энг муҳими, Навоий шеърлятида Муҳаммад пайғамбар сиймоси нафақат саҳиҳ дин асосчиси, балки комиллик тимсоли бўлган ҳазрати инсон қиёфасида ҳам гавдаланади.

Суфийлар ақидасига мувофиқ, олам яралишида нури Муҳаммадий ёки ҳақиқати Муҳаммадия асос қилиб олинган. Улар бунга “Аввалу мо халақаллоху таоло кона нури” (“Оллоҳ таоло яратган илк нарса — менинг нуриmdir”) (*Муҳаммад бин Исҳоқ бин Муҳаммад бин Юсуф Садриддин Қунавий. Латойиф ул-аълум фий ишорати аҳл ул-илҳом. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти Қўлёзмалар хазинаси. 455 рақамли қўлёзма, 18-варақ*) ҳадисини далил қилиб келтиради.

Тангри таоло барча пайғамбарларга мўъжизалар ато этган. Бунда одамларни Ҳақ йўлига ҳидоят қилиш мақсади кўзда тутилган. Моҳият нуқтаи назаридан, хотам ул-анбиё ҳисобланмиш Муҳаммад алайҳиссаломнинг мўъжизалар кўрсатиши қайсидир маънода унинг юсак камолоти ва тенгсиз салоҳиятини намоён этади. Қолаверса, бу зотнинг мартаба ва даҳоси бошқа ўзидан олдин юборилган набилардан ғоят баланд туради. “Бошқа пайғамбарларга улкан мўъжиза бўлиб хизмат қилган ҳодисалар Муҳаммад алайҳиссалом учун оддий бир иш эди. Деярли ҳамма пайғамбарларга берилган мўъжизаларга ўхшаш ишлар Муҳаммад алайҳиссалом ҳаётларида ҳам бўлиб ўтган. Бу ҳақдаги хабарлар ҳадис китобларида бор. Лекин бу нарсалар тақорланавериб, оддий бир ҳолатга айланиб қолганидан катта шовшув қилинмасди” (*Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Нубувват ва рисолат китоби. Т., “Мовароуннаҳр”, 2006, 176-бет*).

Навоий ҳам шеърларида Муҳаммад алайҳиссаломни бошқа пайғамбарлар би-

лан қиёслайди ва унинг нубувват хайлида мислсиз эканини таъкидлайди. Жумладан, гўзал қиёфаси билан машҳур бўлган Юсуф пайғамбар ҳақида “Қисас ул-анбиё”да ушбу ҳадис келтирилган: “Одам алайҳиссаломнинг ҳуснини иккига бўлдилар: ярмини Юсуф алайҳиссаломга бердилар, қолган ярмини эса олам халқига улашдилар” (*Қисас ул-анбиё. Душанбе, “Адиб”, 1983, саҳ. 135*). Аммо шундай мислсиз гўзаллик соҳиби бўлган Юсуф алайҳиссалом ҳам малоҳатда Муҳаммад алайҳиссаломга тенг келолмайди. Чунки Юсуфнинг гўзаллиги Одам алайҳиссалом жаннатда бўлганида Оллоҳ таоло томонидан берилган ҳусннинг даврлар оша зоҳир бўлган бир кўриниши, хос-лан. Навоий ёзади:

*Юсуф эрмас чун малоҳатда жамолинеға
шабиҳ,
Хуснунегга ани малиҳ ўлмағай этсам
ташбиҳ,
Одам асрорининг ижмолини қилди
тафсил,
Мундин эркинки дединг: “Ал-валаду сирри
абиҳ”.*

“Ал-валаду сирри абиҳ” ҳадисини келтиришдан мақсад — Юсуф алайҳиссалом ҳусни Одам Ато ҳуснининг “тафсили” эканига урғу бериш. Шу билан бирга, бу ерда дастлаб яралган инсон ҳам моҳиятан ўз отаси бўлмиш Муҳаммад алайҳиссаломга ўхшаш эканига нозик ишора қилиш ҳам бор. Биринчи байтда Юсуф алайҳиссаломнинг ҳусни малоҳат бобида хотам ул-анбиё жамолига тенглашолмаслиги ҳақида сўз юритилади. Аслида ушбу қиёс ҳам саҳиҳ ҳадис негизда шаклланган. Хабарда келтирилишича, Ойша разияллоҳи анҳо бир куни Расулulloҳдан “Хусн бобида ким гўзалроқ — Сизми ёки Юсуф алайҳиссалом?” деб сўрайдилар. Пайғамбаримиз бу саволга “Биродарим Юсуф мендан гўзалроқдир, аммо

мен у кишидан малоҳатлироқман. Зероки у кишининг ҳусни оламга фитна солди, аммо мен барча оламларга раҳмат қилиб юборилганман”, деб жавоб берадилар (*Носируддин Бурҳонуддин Рабғузӣ. Қисаси Рабғузӣ. Биринчи китоб. Т., “Ёзувчи”, 1990, 124-бет*).

Шу маънони Навоий бошқа бир ғазалида қуйидагича назмга солган:

*Эйки Юсуф бирла сўрмишсен ҳабибим
хуснидин,
Ул сабиҳ ўлди латофат ичра, аммо бу
малиҳ.*

Муҳаммад алайҳиссалом “Наҳл” сурасининг 10-, 16-, “Нажм” сурасининг 1-, “Раҳмон” сурасининг 6-, “Ториқ” сурасининг 3- ва “Қиёмат” сурасининг 4-оятларида “нажм” (юлдуз) сифати билан келтирилган. “Саҳиҳи Бухорий”нинг “Расулulloҳ саллалллоҳу алайҳи васалламнинг сифатлари хусусида”ги бобида хотам ул-анбиёнинг сиймолари тўғрисида қуйидаги ҳадис мавжуд: “Абу Исҳоқ: “Бародан “Расулulloҳ саллалллоҳи алайҳи васалламнинг юзлари қилич каби (жилвали, порлоқ) эрдими?” деб сўрашди. Шунда Баро: “Йўқ, балки Оймонанд эрди”, деб жавоб бердилар”, дейдилар” (*Имом ал-Бухорий. Ал-Жомий ас-саҳиҳ. 4 жилдлик, 4-жилд, Т., “Қомуслар Бош таҳририяти”, 1997, 472-бет*). Навоий наътлар ёзганда шу талқинларга суянади. Қуйидаги байтда шоир салаф пайғамбарлар ҳамда хотам ул-анбиёнинг илоҳий саодатга эришувини қиёслашда Ой ва юлдуз таносибидан маҳорат билан фойдаланган. Нужум илмида, киши толейнинг саъд (омадли) ёки наҳс (тескари) келишини аниқлаш Ойнинг қайси осмон буржида қарор топганига боғлиқ деб қаралган. Агар бошқа набийлар осмонида бахт юлдуз каби порлаган бўлса, дейди шоир, хотам ул-анбиё барча пайғамбар ва башарият оламининг бахт-саодат юлдузи ҳисобланади:

*Нубувват авжида қўп толеъ ўлди ахтари
саъд,
Бир сен Ойдек эмас эрди ахтари масъуд.*

Ислом тарихидан маълумки, сўнгги пайғамбарнинг шариатини қабул этмаган Макка мушриклари ундан мўъжиза талаб қилади. Бунга доир ҳадис бор: “...Шунда ул зот Ойни иккига бўлиб кўрсатдилар, ҳатто, одамлар Ҳироъ тоғини Ойнинг икки бўлаги орасида

кўришди” (*Имом ал-Бухорий. Ал-Жомий ас-саҳиҳ. 4 жилдлик, 2-жилд, Т., “Қомуслар Бош таҳририяти”, 1997, 562-бет*). Ушбу ҳодисани Навоий наът ғазалларида ўзига хос маҳорат билан тасвирлаган.

Исо алайҳиссалом билан Муҳаммад Мустафонинг ўхшаш томонларидан бири — иккаларига ҳам сўз эъжози насиб этган. Исо алайҳиссалом нафас билан ўликларга жон киргизгани ҳамда дардмандларга шифо бергани тўғрисида кўплаб қисса ва ривоятлар мавжуд. Муҳаммад алайҳиссаломга эса бутун олам асрорини ўзида мужассам этган сўз, яъни Қуръони карим берилган. Агар Исо Масиҳнинг мўъжизаси жисмлар оламига оид бўлса, хотам ул-анбиё мўъжизаси — руҳоният оламига тегишли. Исодан шифо топганлар ёки у туфайли қайта тирилганлар — эртамикечми, фоний дунёни тарк этишга маҳкум. Зеро, бу мўъжизавий кўмак ҳақиқий оламга ярамайди, аммо Муҳаммад алайҳиссалом сўзидан баҳраманд бўлган жонлар икки дунё саодатига эришиши муқаррар.

Навоий Исо Масиҳ мўъжизалари тўғрисида ҳам “ҳақиқати Муҳаммадия” таълимотига мувофиқ мулоҳаза юритади. Унинг фикрига кўра, Исо Масиҳнинг ўликни тирилтирувчи мўъжизаси ҳам Юсуфнинг ҳусни каби хотам ул-анбиёнинг “нубувват мушкоти”дан баҳраманд бўлгани туфайли юз берган. Бу ақида ўтган асрларда шарият аҳли томонидан унчалик мақбул кўрилмаса ҳам, суфийлар ҳалқаси, айниқса, ваҳдат ул-вужуд назарияси тарафдорлари ичида кенг тарғиб қилинган. Бу масалада Навоий ана шу иккинчи гуруҳ тарафида туради:

*Гар такаллумдин ўлукни тиреузурлар
хўблар,
Борчасига маъвашиш гўё қилур талқин
ҳадис.*

Шуни ҳам қайд қилиб ўтиш керакки, ваҳдат ул-вужуд назариясининг асосчиси Муҳйиддин Ибн ал-Арабий, барча оламлардан олдин вужудга келган Муҳаммад билан ислом шариатини жорий қилган Муҳаммад пайғамбар ўртасида фарқ бор, дейди. Унинг ақидаси бўйича, “ҳақиқати Муҳаммадия” — илоҳий асрорнинг бир оз муайянлашган кўриниши, Муҳаммад эса шу ҳақиқатнинг моддий оламдаги ифодаси, холос (*Бу ҳақда қаранг: Давлатов О. Ибн ал-Арабий ва унинг ваҳдат ул-вужуд фалсафаси*).

Т., “Фан”, 2007, 68-бет). Аммо Навоий тавсифлаган Муҳаммад қандайдир мавҳум, умумий тушунча эмас, балки:

*Қурайший асл, Абтаҳий маҳмил,
Ҳошимий кеш, Ясрибий манзил.*

Яъни у етимликда ўсиб-улғайиб, бир муддат савдогарлик билан шуғулланган, тижорат аҳлининг ишонч ва ҳурматига сазовор бўлган, одамлиқнинг олий намунаси ҳисобланган энг гўзал фазилатлар соҳиби, Оллоҳнинг сифатлари билан зийнатланган инсон:

*Деб лақабин аҳли тажаммул Амин,
Андин ўлуб ҳамдами Рухул-амин.*

Пайғамбаримиздан ривоят қилинадиган ҳар бир ҳадис у кишининг “камол аҳли ичра энг акмали” эканликлариға гувоҳлик беради. Жумладан, Абдуллоҳ ибн Умардан куйидаги ҳадис ривоят қилинади: “Расулulloҳ с.а.в. ўзлари ҳам шалоқ сўзларни сўзламас, ўзгаларни ҳам шалоқ сўзламоғига йўл қўймас эрдилар ва ул зот “Дарҳақиқат, сизларнинг яхшингиз — хулқи яхшингиздур!” деб марҳамат қилар эдилар” (*Имом ал-Бухорий. Ал-Жомий ас-саҳиҳ. 4 жилдлик, 2-жилд, Т., “Қомуслар Бош таҳририяти”, 1992, 476-бет*).

Гўзал ахлоқ соҳиби бўлган Навоийни пайғамбаримиз даҳосининг бу қирраси ҳам мафтун этган, албатта. Жумладан, шоир “Ғаройиб ус-сиғар”нинг 309-ғазалида бундай ёзади:

*Сиҳе азалда карам айлабон санға Халлоқ,
Карим хилқат ичинда макорими ахлоқ.*

Шу ўринда яна бир нарсани қайд қилиш лозимки, ислом дини заминиди шаклланган барча таълимотлар (албатта, динни ўзининг ғаразли ниятларини рўёбга чиқариш учун нотўғри талқин қиладиган айрим бузғунчи тоифалар бундан мустасно) Муҳаммад пайғамбарни камолотнинг тимсоли ва комил инсоннинг юксак намунаси деб эътироф этади. Оллоҳ таоло барча мавжудотдан аввал комил инсон — Муҳаммад Мустафонинг нурини яратган эканми, демак, камолотга интилиш, ҳайвоний иллатлардан покланиб, гўзал хислатлар билан зийнатланиш ва хотам ул-анбийё каби тўғри сўз, эзгу амал ва пок ният билан яшаш ҳар

бир инсоннинг бу дунёдаги энг олий мақсади бўлмоғи зарур. Навоийнинг ўз ғазалларида Муҳаммад пайғамбар сиймосини яратишдан кўзлаган бош мақсади ҳам одамларни шундай олий ғоя сари чорлашдан иборатдир.

“Сунани Термизий”да Аббос ибн Абдулмуталлибдан ривоят қилинган ҳадисда келтирилишича, бир куни саҳобалар пайғамбарни кутиб ўтирар эди. У зот чиқиб, саҳобаларға яқинлашганларида улар Иброҳим Халилulloҳ, Мусо Нажиюллоҳ, Исо Рухуллоҳ, Одам Сафиуллоҳ каби пайғамбарларни, уларнинг сифатларини эслаётганларини эшитиб қоладилар. Салом бериб, суҳбатға қўшилган пайғамбар уларнинг сўзларини тасдиқлаб, бундай дейдилар: “Огоҳ бўлингким, мен Оллоҳнинг Ҳабибиман ва бунда ҳеч қандай (ортиқча) фахрланиш йўқ. Мен қиёмат куни ҳамд байроғини кўтарувчи ҳамда биринчи шафоат сўровчиман ва бунда ҳеч қандай (ортиқча) фахрланиш йўқ. Мен қиёмат куни биринчи шафоат қилинувчиман ва бунда ҳеч қандай (ортиқча) фахрланиш йўқ. Мен жаннат ҳалқаларини биринчи ҳаракатға солувчиман. Бас, Оллоҳ уни (айнан) мен учун очар ҳамда мени ва менинг умматимнинг фақирларини унга киргизар. Мен аввалгилар ва охирилларнинг энг мукаррамиман ва бунда ҳеч қандай (ортиқча) фахрланиш йўқ” (*Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Нубувват ва рисолат китоби. Т., “Мовароуннаҳр”, 2006, 17-бет*).

Ушбу ҳадис пайғамбаримиз шаъниға айтилган ҳадисларнинг хулосаси ва қаймоғи ҳисобланади. Шундай улғу пайғамбарнинг уммати бўлган Навоийнинг:

*Улусни тутти Навоий сўзи аниге бирла
Магар расули алайҳиссалом қилди ҳадис, —*

дейишида ҳам ҳеч қандай ортиқча фахрланиш йўқ, балки бу ерда айни воқелик акс этган.

Ана шу таҳлиллар ҳам кўрсатадики, Навоий наът ғазаллар ижод қилганда қатъий равишда оят ва ҳадисларға суянган. Бошқача айтганда, шоирнинг пайғамбар с.а.в. таърифидаги ҳеч бир талқини оят ва ҳадисларға заррача бўлсин зид эмас. Аммо оят ва ҳадислардаги Муҳаммад с.а.в. билан боғлиқ фикр ва таърифларға буюк сўз устаси қалами билан ўзига хос бадиий “либос” кийдирилади.

Муҳаммад АЗИЗОВ

PAYG'AMBAR OROLIDAGI OBIDA

Ўзбекистон тарихий обидаларга бой юрт сифатида дунё эътирофига аллақачон сазовор бўлган. Республика жануби — Сурхондарё вилояти, айниқса, археологик-тарихий ёдгорликларининг кўплиги ва ўзига хослиги билан ажралиб туради. Бу ердаги ана шундай тарихий обидалардан бири пайғамбар Зулл Кифлнинг Амударё ўртасидаги оролда жойлашган ва ҳар жиҳатдан ноёб ҳисобланган мақбарасидир.

Пайғамбар оролининг ўзи асли бир мўъжиза. 28 квадрат-километр ҳудудни эгаллаган бу оролда XX асрнинг 30-йилларигача аҳоли яшаган, пахта, ғалла, мева-сабзавот етиштирган, чорвачилик ва халқ хўжалигининг бошқа соҳалари билан шуғулланган.

Орол СССР — Афғонистон чегарасида бўлгани сабабли бу ердаги аҳоли мамлакат ичкарисига кўчирилган. Ҳозир йирик кўриқхона вазифасини ўтаётган оролда “Қизил китоб”га киритилган ўнлаб ноёб жонивор ва паррандалар, ўсимликлар тури мавжуд. Аммо Пайғамбар оролининг диққатни жалб қилувчи оҳанрабоси — инсон қўли билан яратилган мўъжиза — Зулл Кифл мақбарасидир.

Зулл Кифл номи Қуръони каримнинг “Анбиё” сураси 85-ояти ва “Сод” сураси 48-оятида зикр этилган.

“Пайғамбарлар қиссаси” китобида келтирилишича, Зулл Кифлнинг асл исми Бишр бўлиб, у Аюб алайҳиссаломнинг ўғли экан. Унга отаси Аюб алайҳиссаломдан кейин пайғамбарлик юкланган. Зулл Кифл деб номланиши эса Оллоҳга берган аҳдига вафо қилгани учундир. Зулл Кифл — кафолат соҳиби демақдир.

Термиз мавзеси ва унга ёндош ҳудудлар ҳақида тўхталган ат-Табарий, Маҳмуд Гардизий, Ҳофиз Абрў, Абдулкарим Самаъний, Шарафуддин Али Яздий, Ғиёсиддин Али Яздий, ибн Баттута, Муҳаммад Амин Бухорийларнинг тарихий асарларида, афсуски, Зулл Кифл мақбараси хусусида бирор-бир маълумот йўқ. Фақат XVII асрда Балхда яшаб ижод қилган ва Термизга ҳам келган Маҳмуд ибн Валининг “Баҳр ул асрор фи манқиб ал аҳёр” (Шавкатли аҳобларга тааллуқли сирлар денгизи) асарида бу мақбара ва араб лашкарбошилاردан бири Исҳоқ Кундешининг бу ердаги қабри ҳақида маълумот

берилади. Арабларнинг турклардан чиққан бу таниқли лашкарбошиси Термиз яқинида ҳалок бўлган.

Рус олими академик В.Бартольд фикрича, аввал Зулл Кифл работи ҳозирги Туркманистоннинг Амударё ёқасидаги Келиф шаҳрида бўлган. Кейинроқ у Термиз яқинига кўчирилган. Бу хусусда халқ орасида қуйидаги ривоят мавжуд.

Нақл қилинишича, Келифда улуғ бир авлиё яшаган экан. У узоқ умр кўрибди. Қуни битганини билиб, ўзини сандиққа солиб, Амударёга оқишиларини буюрибди. Дарёга туширилган сандиқ одамларни ҳайратга солиб оқимга тескари сузиб кетибди. Кишилар қирғоқ бўйлаб уни кузатиб боришибди. Ниҳоят, сандиқ Термизга, ал-Ҳаким ат-Термизий мақбарасига яқинлашиб тўхтабди. Ҳалиги авлиё сандиқдан бош кўтариб, мени шу ерга кўминглар, дебди. Бу ерда катта орол пайдо бўлибди ва авлиёни шу ерга дафн этибдилар.

Қизиғи шундаки, баъзи пайғамбарлар, саҳоба ва имомларнинг бир неча жойда қабрлари бор. Ҳазрат Али, Абдурахмон Афв, Хўжа Варроқ Термизий ва жумладан, Зулл Кифл қабрлари хусусида ҳам шуни айтиш мумкин. Масалан, XVI асрда яшаган турк адмиралли Сейди Али Раис ўзининг “Миръот ул мамолик” (Мамлакатлар ойнаси) асарида Нажафга бориб, Ҳазрат Али қабрини, Куфага бориб ҳам Ҳазрат Али қабрини, Ҳусайн қалъасига бориб эса Зулл Кифл қабрини зиёрат қилганини айтади. Ҳазрати Али қабрининг Мозори Шарифда ҳам, Зулл Кифл қабрининг Пайғамбар оролида ҳам мавжудлиги улуғ кишилар номига кўплаб жойларда мақбара ва қадамжолар барпо қилинганидан далолат беради.

XI-XIII асрларда Пайғамбар оролида Зулл Кифл мақбараси, хонақоҳ ва масжид барпо этилган. Академик В.Бартольд бу хусусда тўхталиб: “Зулл Кифл зиёратгоҳи кейинроқ Келифдан Термизга кўчирилган бўлиб, XVIII аср муаллифи унинг Амударё ўртасидаги оролда жойлашганини таъкидлаб: “Пайғамбар Зулл Кифл мазоридан нур таралиб туради, орол шу мазор номидан олинди, Пайғамбар ороли деб номланган, деб ёзади. Бу маълумотга шуни қўшимча қилиш мумкинки, орол араблар ҳукмронлиги даврида ва ундан кейин ҳам узоқ вақт Жазираи Усмон (Усмон ороли) деб аталган. Чунки араб лашкарбошиси Усмон ибн

Масъуд 15 минг қўшин билан ҳижрий 85 (милодий 707) йил шу оролга келиб жойлашган ва халифаликка бўйсунмай Мовароуннаҳрни мустақил бошқаришга интилган араб лашкарбошиси Мусо ибн Абдуллоҳ ибн Хозимга қарши жанг қилиб уни мағлуб этган.

Зулл Кифл мақбараси йирик пештоқли гумбазининг асосий эшиги Эски Термиздаги ал-Ҳаким ат-Термизий мақбарасига — шимоли-шарқ тарафга қараб қурилган. Пештоқли дарвоза орқали кенг хонақоҳга кирилади. Хонақоҳ бир замонлар узоқдан келган зиёратчилар, мақбара шайхлари ва дарвишлар учун қўналга вазифасини ўтаган бўлса ҳам ажаб эмас. Мақбаранинг жануби-шарқда эса бир қанча кичикроқ даҳлиз ва зиёратхона жой олган. Обиданинг жануб томонидаги алоҳида йирик ва баҳаво хонада эса пайғамбарнинг қабри жойлашган. У яхши сақланган, атрофи озода, устига ёпинчиқ ташланган.

Мақбара сифатли қизил-сарғиш ғиштларни тугун ва арча усулида териш орқали ўзига хос тарзда безатилган. Шимолий ва жануби-шарқий томонидаги ташқи деворлари уч аркли қилиб барпо этилган, бу Сурхондарёда ўрта асрларда ташқи деворларни безатишда кенг тарқалган усулдор.

Мақбаранинг жануби-шарқ томонида, элли метрлар чамаси нарида хали ҳам сақланиб қолган қудуқ бор, афтидан мақбарадагилар ичимлик сувини шу ердан олган.

Мутахассислар фикрича, мақбара XV-XVI асрларда ва XIX аср бошларида таъмирланган. Назаримизда, бинони қуриш ва таъмирлаш учун ғиштни оролнинг ўзидаги хумдонларда пиширишган. Бинобарин, қуллоқчилик, ғишт пишириш тараққий этган ўрта асрларда бу масала муаммо эмас эди.

Бугунги кунда Зулл Кифл мақбараси давлат чегараси ҳудудида бўлгани ва зиёратчиларнинг дарё орқали бу ерга ўтиш имконияти йўқлиги боис анча қаровсиз аҳволда. Хусусан, унинг олд пештоқ тепаси ва ён тарафидаги кичикроқ даҳлизлар жиддий зарарланган. Гарчи мақбара ичи тоза-озода бўлса-да, бошдан-оёқ таъмирга муҳтож. Зулл Кифл меъморий ёдгорлигини қайта тиклаш, атрофини ободонлаштириш, бу ерга зиёратга келишни орзу қилиб юрган минглаб мусулмон ватандошларимиз ва хорижий меҳмонларга йўл очиш улкан савоб бўларди.

* * *

Рухнинг кўчиб ўтиши ҳақидаги таълимотга кўра, Афлотун ҳозир мактаб партасида ўтириб, Афлотунни тушунмагани учун дакки еяётган бўлса ажабмас.

Фридрих Геббель, немис сиёсатчиси

* * *

Болапақир кучукка тош отган эди, ўғай онасига тегди. “Буниси ҳам чакки эмас”, деб қўйди у ўзига ўзи.

Плутарх, қадимги юнон тарихчиси

* * *

Росмана озаман деган одам уч нарса: нонушта, тушлик ва кечки таомдан воз кечса — кифоя...

Фрэнк Ллойд Райт, америкалик меъмор

* * *

Биз ташхис соҳасида шу қадар илгарилаб кетдикки, натижада соғ одамнинг ўзи қолмади.

Бертран Рассел, инглиз файласуфи ва математики

* * *

Қалтис вазият юзага келиб қолса, кундузими-кечасими, ўйлаб ўтирмай мени уйғотаверинг — ҳатто вазирлар маҳкамасидаги йиғилишда бўлсам ҳам.

* * *

Тошқотган юракдан баттари фақат суюлган мия бўлиши мумкин.

Теодор Рузвельт, АҚШ президенти

* * *

Файласуфлар ҳаётни ўнглаш ўрнига уни тушунтиришни афзал кўради. Мана сизга — жоннинг ҳузурини билиш!

Давид Самойлов, рус шоири

* * *

Ўқитувчи уйга вазифа берар экан, ўқувчига “ўқ узади”-ю, ота-онани “ер тишлатади”.

Жорж Сименон, француз ёзувчиси

* * *

Америкаликларнинг ҳар учтадан биттаси озишни, ҳар учтадан биттаси — семиришни хоҳлайди, ҳар учтадан биттаси эса ҳали тарозига чиқиб кўрмаган.

Жон Стейнбек, америкалик ёзувчи

* * *

Омадли одамни дарёга ташлаб юборинг-а, қирғоққа оғзида балиқ тишлаб чиқади.

Юлиан Тувим, поляк шоири

* * *

Америка демократияси ҳашаматли қасрида эшиқбони билан салом-алик қилаётган бойваччани эслатади: “Салом, Том!” (Аслида эшиқбоннинг исми Жек). “Болаларинг қалай, Том?” (Аслида эшиқбоннинг болалари йўқ). Бироқ шунга қарамай, ҳар икки томон ҳам бундай қуюк салом-аликдан мамнун.

* * *

Кўп тилни биладиган кишиларнинг аксарият ҳолларда бу тилларнинг бирортасида ҳам айтишга арзигулик гапи бўлмайди.

Питер Устинов, инглиз актёри, режиссёри ва ёзувчиси

* * *

Аёллар нега бунча кўп пул сарфлашига ҳайронман, арақ ичмаса, қимор ўйнамаса, бунинг устига... хотини бўлмаса...

Эррол Флинн, америкалик киноактёр

* * *

Одам боласининг тили чиқиши учун икки йил кифоя, тилини тийиши учун эса эллик йил керак.

Альфред Ҳичкок, инглиз кинорежиссёри

Муҳиддин АБДУЛҒАФФОР тайёрлади.

Yo'ldosh SOLIJONOV mutolaa qiladi

ОҚИЛЛАР СУҲБАТИДАН БАҲРАМАНДЛИК

Умарали Н О Р М А Т О В. Ижодкорнинг дахлсиз дунёси (адабий суҳбатлар).
Тошкент, “Мумтоз сўз”, 2008.

Бу оламда донишлар суҳбатидан ҳам лаззатлироқ лаҳзалар бўлмаса керак. Зеро, Абдурахмон Жомий ҳазратлари лутф қилганидек:

*Донолар лабидан тўкилур гавҳар,
Ким кўксин хазина қилолса аъло.
Ҳикмат ғазнасиدير донолар дили,
Ундан узоқ тутма ўзингни асло.*

Устоз Умарали Норматовнинг ушбу китобидаги оқиллар суҳбатидан ана шундай лаззатни туйиш мумкин. Ундан ўрин олган суҳбатлар холислиги, илмийлиги, баҳс-мунозарага бойлиги билан қимматли. Мунаққид ўттиздан ортиқ адабий суҳбати билан XX аср ўзбек танқидчилигида бу жанр тараққиётига асос солди, дейиш мумкин.

Ўттиздан зиёд адабий суҳбат... Бу ҳазилакам хирмон эмас. Агар “улар жамланса, иккита салмоқли-салмоқли китобга сиғмайди” (Д.Қуроно). Бундан ҳам муҳими, ушбу суҳбатларнинг ҳар бири бадиий ижоднинг алоҳида назарий масаласига бағишланган бўлиб, яхлит оғанда, санъаткорнинг бадиий оламидан сабоқ берувчи дарслик вазифасини ўтайди. Чунончи, китобнинг адиблар билан мусоҳабалар фаслидан ўрин олган Асқад Мухтор билан суҳбат бошқа ҳар қандай адиб ҳам нозик ҳис этавермайдиган ғоят мураккаб жараён — ижод психологияси масаласига бағишлангани билан ибратли. Негаки, суҳбат уюштирилган ўн нафар ёзувчи орасида энг тажрибалиси, энг ёши улуғи, энг кўп жанрларда қалам тебратгани, бинобарин, ижод психологиясини бошқалардан кўра теранроқ ҳис қиладигани ҳам Асқад Мухтордир. Тўғри, суҳбатдош моҳир адиб Саид Аҳмад, саргузашт асарлари билан китобхон меҳрини қозонган Худойберди Тўхтабоев ёки ўзбек насрига лирик туйғулар оҳангини олиб кирган Ўткир Ҳошимов ҳам бўлиши мумкин эди. Лекин улардан фарқли ўлароқ Асқад Мухтор ҳам шоир, ҳам адиб, ҳам драматург, ҳам публицист, ҳам олим (“Ёш дўстларимга” китобини эсланг) сифатида ижод психологиясини янада чуқур тушунар эди. Айни чоқда бошқа адиблар билан суҳбатларда ҳам вақти-вақти билан ижодкорнинг “дахлсиз дунёси” — ижод психологиясига эътибор қаратиладики, бу китоб бежиз шундай номланмаганини кўрсатади.

“Дарслик”нинг муҳим сабоқларидан яна бири суҳбатга тайёргарлик жараёнидир. Умарали Норматов, аввало, суҳбат мавзуини пухта ўйлаб, адиб ижодида устувор ҳисобланган хусусиятларни ажратиб олади. Ўқувчи суҳбат сарлавҳасига кўз ташлабоқ гап нима ҳақида боришини англаб етади.

Мунаққид суҳбат чоғида ўзига хос “қитмирлик” қобилиятини ишга солади. Яъни ҳар бир адибнинг қалб тубидаги яширин гапларни, ўзи кутган илмий ниятига мос “дард”ни суғуриб олишга йўл топади. Бунинг учун гапни узоқдан бошлайди, дафъатан “сиз шунақа адибсиз” ёки “бу ерда шундай демоқчи эдингиз” демайди. Эҳтиёткорлик билан “Шунақа гаплар ҳам бор, сиз нима дейсиз?” ёхуд “Шу масалада сизнинг фикрингизни билмоқчи эдим” қабилда қармоқ ташлайди. “Хўрак”ка маҳлиё бўлган адиб эса юраги пучмоқларида яширинган дардларини ўртага ташлаб, беихтиёр “илингани”ни сезмай қолади. Натижада суҳбатнинг мавзу кўлами кенгайиб, битта ёзувчининг ижоди доирасидан ташқари чиқади — адабиёт илмининг муҳим муаммоларига бағишланган икки куюнчак адабиёт ошигининг бегараз мунозараси тусини олади.

Кўтарилмаётган масалага ҳақиқатнинг синчков кўзлари билан қараш истаги деярли барча суҳбатларга хос фазилатдир. Умарали Норматов имкон қадар рост гапни айтишга, ҳечқурса унга йўл очишга интилади ва ёзувчини ҳам шу истагига эш бўлишга мажбур қилади. Адиблар билан суҳбатларнинг деярли барчаси Шўролар даврида ўтказилгани инobatга олинса, уларда кўтарилган талай масалалар мунаққиднинг бекиёс жасоратидан гувоҳлик беришига амин бўламиз. Бу жиҳатдан олимнинг Саид Аҳмад, Одил Ёкубов, Пиримқул Қодиров, Эркин Воҳидов билан қилган суҳбатлари алоҳида эътиборга моликдир. Мазкур суҳбатларда адиблар Умарали Норматов фикрларига қарши кескин муносабат ҳам билдиради, ўша давр адабий танқидчилиги савияси юзасидан ўз мулоҳазаларини дадил айтади. Бундай пайтда мунаққид суҳбатдошига шароит яратиб, адабий танқидчиликдаги камчиликларни тан мардона олади. Суҳбат давомида ёзувчиларни саволларга кўмиб ташламасдан, улардан кўпроқ фикр олишга уринади ва бунга эришади ҳам.

Ҳамкасблар билан суҳбатда эса мунаққиднинг қулфи дили янада очилиб кетади. Эътибор берилса, бу суҳбатлар адабиёт назарияси ва ҳозирги адабий жараён масалаларига бағишланган. Уларда илгари сурилган қарашлар Умарали Норматовнинг тез суръатлар билан янгиланаётган, жаҳон тамаддуни билан бўйлашаётган бадиий адабиётнинг сирасорини муттасил ўрганаётгани, ундан орқада қолмаслик учун тинмай изланаётганидан далолат берадики, бу нафақат ёш тадқиқотчилар, балки тенгдош адабиётшунослар учун ҳам ибрат намунаси дир.

Домла адабий жараёнда рўй бераётган ижобий ўзгаришлар, янгиланаётган назарий тамойиллар тўғрисида гапирганда шу қадар тўлиб-тошиб, ҳис-ҳаяжонга берилиб кетадики, суҳбатдоши уни вақти-вақти билан тўхтатиб, муҳокама этилаётган мавзу ва муаммо ўзига солиб туриши лозим. Бу ҳолни тиниб-тинчимас мунаққид Умарали Норматов ҳозирги адабиётнинг ҳам бадиий, ҳам назарий ривожидан қониқиш ҳосил қилмаётганидан, куюнчаклигидан келиб чиқадиган фазилат деб баҳолаш ўринлидир. Устознинг ушбу фазилатини таъкидлар эканман, ўйланиб қоламан: ахир, адабиёт отлиғ дунё бадиий ижод билан шуғулланаётган одамгагина эмас, балки шу жараёнга ундан кам бўлмаган вақт, ҳис-ҳаяжон, тафаккур, билим сарфлаётган, шу соҳага чексиз меҳр қўйган мунаққидга ҳам бевосита дахлдор эмасми?!

Фарғонада яшаб ижод этаётган Йўлдош Солижонов ҳозирги адабий жараённи сергак кузатиб, ҳолис муносабат билдираётган куйинчак олимларимиздан. Домла аксаран адабий мавзуларда ёзгани боисми, шу вақтгача “Тафаккур”га йўли тушмаган эди. Қолаверса, ўзимиз ҳам у кишининг ижодини фақат четдан кузатиб келардик. Тўғри, бир гал “Сўзбоши” деб аталган мақоласи эл оғзига тушганда “Айни “Тафаккур”боп нарса экан-у, бизга олиб келмаптилар-да”, деб ўйлаганимиз бор гап. Ниҳоят, бир кун ташаббус домланинг ўзидан чиқиб, “Жавондаги жавоҳир”рукнига мақола кўтариб келдилар. Дарвоқе, бу биткилар сизнинг қўлингизга бориб етган вақтда домла етмиш ёш довонидан ошган бўладилар.

Таҳририят

УМР САРҲИСОБИ

Франц К А Ф К А. Жараён. Роман. Тошкент, “Ўзбекистон Миллий кутубхонаси” нашриёти, 2006.

Модерн адабиётининг воқеликни бошдан охиригача рамзлар тили билан ифода этиш фазилати инобатга олинса, унинг энг яхши намуналаридан бири — “Жараён” романида тасвирланган асосий воқеа ҳам, Замону Макон ҳам, қахрамонлар ҳам тўла маънода рамзийдир. Масалан, бош қахрамоннинг фақат исми айтилиб, фамилиясининг бош ҳарфи берилиши, йигитнинг 30 ёшда бўлиши — инсоннинг ўзи ва ўзлигини англаш босқичида экани, туғилган кунда ҳибсга олиниб, бир йилдан сўнг яна айнан шу куни ўлим топиши одамзотнинг бутун умрига худди бир ишорадек. Мана шу бир йиллик Вақт инсон ўз ҳаёт йўлига разм солиши, қаёқдан келиб, қаёққа кетаётганини ҳисоб-китоб қилиши учун “ҳадя” этилган гўё. Аммо Кафка акс эттирган бу Вақт ҳаракатдаги эмас, турғун, ҳаракатсиз жараён. Суд ҳукмининг чўзилишини эса инсоннинг ўзини англаб олиши, кечаги кунига назар ташлаб, гуноҳини ювиши учун берилган муддат сифатида қабул қилиш керак. Афсуски, Йозеф К. бундан фойдаланмайди, аксинча, йўл-йўлакай гуноҳ орттираверади.

Менимча, “Ибодатхонада” деб аталган 9-боб Кафканинг ана шу ғоявий-фалсафий ниятини очишга хизмат қилади. Иши юришмаган, нияти амалга ошмаган, ҳеч ким қўллаб-қувватламаган Йозеф К.нинг зиёрат учун ибодатхонага бориши осий банда алал-оқибат тазарру қилиши, Худого қайтишига ишорадек туюлади. Аслида банк ходими сифатида Италиядан келган меҳмонга экскурсоводлик қилиш К.нинг хизмат вазифасига кирмайди. Шу боис директорнинг топшириғига кўра уни ибодатхонага олиб боради-ю, итальян ўйиндан чиқади: асосий мулоқот Йозеф К. билан руҳоний ўртасида ўтади. Мулоқотдан шу нарса аён бўладики, бандаси бу муқаддас даргоҳда “Ундан (Яратгувчидан — **И.С.**) астойдил ўтиниб сўраса, нажот қалъаси дарвозасини очиши мумкин”. Руҳонийнинг “Сени айбдор деб ҳисоблашади. Айбинг исботланган”, дейишига қарамай, К. бандасига хос ўжарлик билан “Мен бегуноҳман-ку! Умуман, инсонни гуноҳкор қилишнинг боиси нима?” деб, айбини бўйнига олмай тураверади. Начора, ожиз банда ўзини мудом бегуноҳ деб билади. Боши деворга урилганда ёки оғир дард ёпишганда эса “мени қайси гуноҳларим учун жазолаяпсан?” деб шаккоклик қилишдан тоймайди, айбни ўзидан изламайди. Йозеф ҳам шуларнинг бири.

Кафка ушбу бобда дин ва инсон тақдири, дин ва жамият, дин ва сиёсат муносабатларига чуқурроқ кириб боради, унга файласуф нигоҳи билан ёндашади ва хулоса чиқаради. Унинг ёзишича, Эшик оғаси қоровуллик қилаётган Қонун қасри ниҳоятда қаттиқ кўриқланади. Унга ҳамма ҳам киритилавермайди, кирганлар эса жилавасидан кўзи қамашиб, ҳеч нарсани кўролмайди. Эркин фикрли кишиларнинг бу даргоҳга кириши эса мутлақо тақиқланган. Бу зулматда йўл топиб кетиши амримаҳол бўлган К.га яна руҳоний йўл кўрсатади. Тазарруни охирига етказмай бу ердан чиқиб кетаётган Йозефга қарата унинг “Аввал сен менинг кимлигимни тушуниб олсанг зарар қилмасди” дейишида ҳам катта диний-фалсафий ҳикमत яширин.

Хуллас, ҳибсга олинганидан роппа-роса бир йил ўтиб, “К. ўттиз бир ёшга тўладиган кун арафасида” қатл этилади. Қатлгоҳ сари йўл олар экан, у “Наҳотки, ...кўзғатилган жиний иш жараёни бир йил судралганига қарамасдан бирон бир сабоқ чиқариб ололмادим? Наҳотки, мен шунақа нодон, ўжарлигимча ўтиб кетсам?” деб ўйлайди ва чор-ночор қисматига бўйсунди. Чунки унинг умр йўлида ҳамроҳ бўлганлар “ҳардамхаёл ва ҳиссиз кишилар” эди. Бундай тоифа билан узоққа бориб бўлмаслигига унинг ақли етади. Бироқ энди кеч.

Шунга қарамай, роман ўқувчида, барибир, тушкунлик кайфиятини уйғотмайди, балки умид ва фарёд билан якун топади. Видо лаҳзасида айбсиз айбдор Йозеф К.нинг “нигоҳи тош конига туташиб кетган уйлардан бирининг юқори қаватига тушди. Худди чироқ лип этиб ёнгандек” бўлди. Бу умид чироғи эди, аммо у ҳам К.га ёрдам беролмайди. Адиб ўз қахрамонининг ўй-хаёли воситасида ўқувчига “Яшашни истайдиган инсон хоҳишига қарши

турувчи мантиқ барқарордир, уни ерпарчин қилмоқ иложи йўқ. Қани шунақа одил қози, у бунақа ҳақамни бирон марта кўрдими? Қаерда у адолатли суд, уни қаердан изласа бўлади?" дея муружаат қилади.

Умуман, бу кўп қатламли роман ичига кириб борган сари янгидан-янги фикр-мулоҳазалар туғилаверади. Шу боис Кафка асарларини қайта-қайта ўқиш китобхонга завқ бағишлайди.

ЖАВОБ ИЗЛАЁТГАН ОДАМЛАР

Назар Э Ш О Н Қ У Л. Ялпиз ҳиди. Қиссалар ва ҳикоялар.
Тошкент, “Шарқ”, 2008.

Жаҳон адабиётининг “онг оқими” мактабига мансуб асарлар мутолаасидан сўнг ўзбек адиби Назар Эшонқулнинг қисса ҳамда ҳикояларини ўқиш ғоят мароқли. Чунки аввал тушунмаган, англаб етмаган нарсаларни улар билан ўзаро таққослаб, мағзини чақиш осон кечади. Бунинг боиси — Назар Эшонқулнинг ўзи кўпроқ Ғарб адабиётини мутолаа қилади, унинг барча фазилатларини ўзлаштириб, ижодида унумли фойдаланишга уринади. Назаримда, Жеймс Жойс, Марсель Пруст, Самюэль Беккет, Франц Кафка, Жорж Оруэлл, Альбер Камю, Жан-Поль Сартр каби адиблар у энг кўп мутолаа қиладиган ва энг кўп ўрганадиган ёзувчилардир.

Маълумки, Ғарб адабиётига хос “онг оқими” йўналишидаги асарларда инсон қалбида юз бераётган зиддиятли ҳолатларни бутун мураккаблиги, эврилишлари билан тадқиқ қилиш учун баён йўналиши қаҳрамонга топшириб қўйилади. Бунда бадиий нутқнинг муҳим шаклларида бири ички монолог асосий ўрин тутлади. Назар Эшонқул ҳам ижодда асосан шу йўлдан бормоқда. Бироқ у тасвирлаётган воқеа, қаҳрамонлари ўзбек эканини унутмайди, персонажлар ўзбек миллатига хос фикрлайди, ўзбекона ҳаракатланади, масалани ўзбекчасига ҳал қилади.

Ғарб адабиёти учун муҳим ҳисобланган “хаос”, яъни кўпроқ ҳаётдаги тартибсизликлар, чигалликлар, одамзотни қуршаб олган зулматни тасвирлаш Назар Эшонқул асарларига ҳам хос хусусият. Бироқ Ғарб анъаналаридан фарқли ўлароқ, унинг қаҳрамонлари ана шу тартибсизликлар қуршовидан эсон-омон чиқиш, чигалликларни оқиллона ечиш йўлини излайди, зулматдан бир қатим нурга қараб интилади. Улар ўзига “Мен кимман? Бу дунёга не учун келдим? Қаёққа кетяпман? Шу йўлим тўғрими?” деган саволларни беради ва буларга жон-жаҳди билан жавоб ахтаради. Шу маънода, Назар Эшонқул яратган қаҳрамонлар галереясини жавоб излаётган одамлар тоифасига киритиш мумкин. Тўғри, уларнинг айримлари бу саволларга жавоб топади (масалан, Муаззам, Бийди момо), баъзилари эса чигалликлар гирдобидан қолиб кетади (Нормат, “Тун панжаралари” ва “Қора китоб” қиссаларининг ровийлари).

Назар Эшонқул бирон бир қаҳрамонининг хатти-ҳаракатига аралашмайди, унинг ўйлашига ҳалақит бермайди, қарори ва қилмишларини муҳокама этмайди. Иложи бори-ча уларни ўз ҳолига қўяди. Қалтис вазиятларда чиқарган хулосалари, қилган ҳаракатлари билан баъзан ўзини ноқулай аҳволга солиб қўйганларида ҳам муаллиф холис позицияда қолади. Фақат унинг қаршисидаги персонажни “ёрдам”га чақириб, унга кўзгу тутлади. Бу жиҳатдан “Уруш одамлари” қиссасидаги Бийди момо, Шариф чавандоз, “Момоқўшиқ”даги Отақул, Шамси Солиҳ қиёфалари эса қоларлидир. Уларнинг ёрдами фойдами, зарарми экани ўқувчи ҳукмига ҳавола қилинади.

Ёзувчи ҳар бир персонажнинг кўнглига қараб иш тутлади. Кўнглик — подшо, одам унинг қулидир. Кўнгли буюрганини қилиб, ор-номуснинг юзига тупурган Маллабой ҳисобчига тегиб кетган хотинини яна уйига етаклаб келади. Кўнглик истагига қарши боролмаган Мирзақул қалтис вазиятда Анзиратдан узр сўрагани келиб, Норматнинг ўқига дучор бўлади. Кўнглик кўчасига кирган Муаззам сал бўлмаса эри ва ўғлини ташлаб Шамси Солиҳ билан шаҳарга кетворай дейди. Яна кўнглик уни бу қалтис қадамдан асраб қолади. Байна момонинг кўнгли йигирма уч йил мобайнида қизил фаол Замон отбоқардан эри ва ўғли учун қасос олиш алаңасида ёнади. Охири болаларига хатна тўйи қилган куни Замон отбоқарни таҳқиромуз ўлдириб, кўнгли ўрнига тушади.

Назар Эшонкулнинг ҳар бир асари ўз ифода усулига эгалиги, реал ҳаётдан безган, ундан бахтини тополмай, чексиз ҳасрат ва қайғуга ботган одамнинг ботиний дунёсини очиш имконияти кенглиги, қахрамонларнинг ўй-фикри ва хатти-ҳаракати ўта табиий ва ишонарли чизилгани билан эътиборни тартади. Аксар асарларидаги воқеалар ҳикоячи “мен” тилидан баён этилади. Ички монолог асосига қурилган бу асарларда, сирдан қаралса, шиддатли воқеалар ҳам, кескин тўқнашувлар ҳам, ранг-баранг сюжет чизиқларию уларнинг ассоциатив ривожланиши ҳам кузатилмайди. Масалан, “Тун панжаралари”, “Қора китоб”, “Маймун етаклаган одам”, “Хаёл тузоғи” каби асарлари ўқувчида ана шундай таассурот қолдиради. Бироқ бир текис давом этувчи ички монолог мутолаасидан сўнг китобхон қалбида ҳам қандайдир эврилиш, хайрихоҳлик, гоҳо эса изтироб пайдо бўлади. Бу асарларни бир ўқишда тушуниш ва қабул қилиш осон эмас.

“Қора китоб” қиссасида ҳикоячи “мен” бир пайтнинг ўзида уч хил қиёфада намоён бўлади: у — жиноятчи; у — жабрдийда; у — ҳакам. Жиноятчи қиёфасида (қизининг жисмоний, ўғилларининг маънавий қотили) иложи борича ўз қилмишини ҳаспўшлашга, терговчини чалғитишга, ўзини оқлашга уринади. Жабрдийда сифатида эса у бояқишни кўпроқ виждон азоби қийнайди. Ҳакам қиёфасида намоён бўлган “мен” одил, ҳақиқатгўй кимса ўлароқ жиноятчи найранглари фаш қилади, адолатли ва шафқатсиз ҳукм чиқаради. Ушбу қисса абсурд одамнинг бемаъни ҳаёт, унда яшаш мантиқсиз экани ҳақида нафас олмай айтилган узлуксиз монологдан иборат. Шу боисдан баён ҳатто хатбоши билан ҳам ажратилмайди. Бу монолог бахт ва бахтсизлик орасида сарсон яшаган, аммо ҳаловат топмай ҳаётдан тўйган, Иблис билан ошно тугиниб адашган одамнинг оҳ-ноласи, тавба-тазаррусидир.

ДАШТУ ДАЛАЛАР МАДҲИ

Нормурод Н О Р Қ О Б И Л О В. Дашту далаларда. Роман. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2009.

Нормурод Норқобилонви шахсан танимасам-да, адиб сифатида яхши биламан. Барча ҳикоя ва қиссаларини, “Она сайёра — кўриқхона” рўкни остида босилган мақолаларини ўқиганман, телекўрсатувларини томоша қилганман. Унинг “Дашту далаларда” китобини номига қараб, “Адибнинг ҳикоя ва қиссалардан иборат навбатдаги тўплами бўлса керак-да”, деб ўйладим. Аммо ички муқовани очиб, “роман” эканини билдим-у, ажабландим: романга ҳам шунақа умумий, мавҳум ном қўйилладими? Ахир, сарлавҳа асарнинг мазмун-моҳияти, муаллифнинг гоъвий-бадий ниятини аниқ ифода этувчи калит бўлиши керак эмасми?! “Дашту далаларда” деганда эса хаёлга беихтиёр турли жанрдаги асарларнинг умумий мундарижаси келади. Ана шу кайфият таъсирида ҳафсаласизлик билан романи ўқишга киришдим ва... илк саҳифаларданоқ юртимизнинг бепоён дашту далалари бағрига кириб қолдим — мангу сукунатга чўмган баланд тоғ, қоялар; кўм-кўк майсалар билан қопланган қир-адирлар; бу гўшада эмин-эркин умргузаронлик қилаётган паррандалару даррандалар билан бирга-бирга яшай бошладим. Гиёҳларнинг муаттар ҳиди димоғимга урилди, қуёшнинг тафтию ойнинг салқинини ҳис қилдим.

Бунинг боиси, Нормурод Норқобилон табиатни шунчаки тасвирлаб қолмай, балки мусавирдек куюк бўёқларда чизади; айна чоқда табиатшунос олимдек наботот, ҳайвонот, жамодотни чуқур илмий тадқиқ ҳам этади, мутолаа жараёнида бунга кўп бор амин бўлдим.

Албатта, сеҳр ва тароватга тўла дашту далаларда мен ёлғиз кезамдим. Ёнимда асарнинг асосий қахрамонларидан бири — подачи Тўланбой бор эди. Бироқ у мен билан ҳамсуҳбат бўлгиси келмас, ўзи билан ўзи овора, дилгир ва ғамнок эди. Унинг кўзига “тоғлар ғамгин, дашт маҳзун” кўринарди. Шу боис Тўланбой ҳафсаласизлик билан гоҳо қопқонга илиниб қолган “малларанг тулки — Қорақулоқ”ни қандай қийнаб ўлдиришни ўйлар (аламини олмоқчи), гоҳо уни бутунлай унутиб, “ҳардамхаёл бир аллозда тевааракка назар” ташлар (ўзини чалғитмоқчи), гоҳо “атай имиллаган кўйи ёнбағирликка ўрлай бошларди” (бўлиб ўтган воқеаларнинг унга дахли йўқдек). Кейин ҳаммаси қолиб қопқон қўйишга нўноқу улфатчилик-

ка суяги йўқ дўсти Рўзиқулни эслаб кетади (кайфиятини кўтариш ниятида). Мен эса ундаги бу хафаҳоллик сабабини тезроқ билишни истайман.

Романдаги баён гўё далаларнинг бетакрор оҳангига қурилган мадҳия сингари жаранглайди. Унда инсон ва табиат бир-бирини тўлдиради, бир-бирини тақозо этади. Дастлаб Тўланбойнинг ўтқир нигоҳи орқали танишганимиз узоқ дашт адоғидаги қизғиш қиялик ёқалаб йўртиб бораётган Бўзбўри воқеалар силсиласига ҳамқишлоқлар мол-ҳолини асраш учун “атай полвондан подачига айланган” Эшқул полвон кириб келиши билан қадрдонимизга айланиб қолади. Улар бир-бирини сўзсиз тушунади, бир-бирини ҳимоя қилади, бир-бирини асрайди. Бўзбўри Эшқул полвоннинг молларига ҳеч дахл қилмайди. Аксинча, бошқа йиртқичлардан уларни ҳимоя этади. Эшқул полвон ҳам туғишган инисидек азиз ва қадрдон Бўзбўрини бад-ният одамлар ҳужумидан асраб қолади.

Адиб қатъиятли, кўрқмас, кези келганда меҳрини ҳам, қаҳрини ҳам кўрсата оладиган фаросатли Эшқул полвонни Бўзбўрига, уқувсиз, кекчи, бир оз иззатталаб, дашту далаларга отасидан кўра ўгайроқ бўлган Тўланбойни (шу замоннинг боласи-да!) Қорақулоқ тулкига қиёсан тасвирлайди. Эшқул полвон Бўзбўри каби ҳар қандай вазиятда ҳам ўзини йўқотмайди, вазминлик ва совуққонлик билан иш тутади, ҳалол ва ростгўй бўлиб қолади. У ҳеч кимга панд бермаган, панд ҳам емаган. Тўланбой эса отасига ўхшамайди, у она томонидан бобоси Ўсарқул баттол ва тоғаси Ҳайдарга тортган. Бироқ улар сингари аблаҳ эмас. Фақат энгилнинг остидан, оғирнинг устидан ўтишга мойил. Отаси каби масалани кескин ҳал этолмайди, аксарият иккиланади. Қатъиятсизлиги сабаб, тоғасининг гапига кириб, хотини ва болаларини ҳайдаб юборади. Шундан бери неча кундирки, у ёлғиз, ҳаёти — зерикарли, кайфияти — тушқун. Унинг хафалиги шундан.

Роман охирида табиати тунд, чехраси ғамнок, беҳафсала Тўланбой билан Қорақулоқ тулки яна учрашади. Бу гал уч оёқлаб “инидаги болаларига ҳўрак етказиш умидида беҳад азобланиб” судралаётган, “яшаш учун жон-жаҳди билан курашаётган бу жонни кўриб” Тўланбой ўзи учун хулоса чиқаради. Унинг назарида, тулки “Тўланбойга ўхшаб, бу ҳаёт жонимга тегиб кетди, деб сув идишларини тепкилаб юргани йўқ. Кимгадир аччиқ қилиб, кир-чир этиги билан ўтовини яқсон этаётгани ҳам йўқ. Отаси баъзан яшашни одамлардан эмас, жониворлардан ўрганиш керак деганда, балки мана шу ҳолатларни кўзда тутгандир”. Одам боласи ана шундай лаҳзаларда ҳайвондан-да ўрناق олади ва худди ота-онасидек тарбиялаб, вояга етказган дашту далаларнинг ўз одамига айланганини ҳис қилади, шунинг баробарида яхши ният ва хуш кайфият билан олға қадам босади. Бу унинг ҳаётидаги кутлуғ қадами эди. Не тонки, йўлда отаси ва болалари яна бағрига қайтиб келаётганини кўрди. Аммо уларга пешвоз чиқишга юзи шувит.

Бемаъни қилмишидан ўқиниб, неча кундирки ич-этини еб юрган Тўланбойга отаси билан юзма-юз келиш айниқса қийин. “Биладики, юзлашиш чоғи отаси уни шунчаки тергаб кўя қолмайди, балки гумонга бориб аёлига азият етказгани ва шу воқеа баҳонасида киши молига кўз олайтиргани учун ҳаммининг кўз ўнгида қамчи остига олади”. Аслида сюжет ечими шу тарзда тугаса ҳам ўқувчи ранжимасди. Воқеа йўналиши шуни талаб ҳам қиларди. Бироқ ёзувчи бундай кескин вазиятга йўл қўймайди. Адиб, отасининг назарида, “инсон қавмига хос бўлмаган оғир гуноҳга йўл қўйган” Тўланбойни ҳам, бўҳтон воситасида уни йўлдан оздирган тоғаси Ҳайдарни ҳам дашт бағрига “яширади” — уларни жазога тортиш ёки авф этишни табиатга ҳавола этади.

Эртасига ҳамма нарса жойига тушади. Даштнинг ўз боласи бўлгани сабаб Тўланбой ўтовига эсон-омон қайтади, хотини ва болалари билан учрашади, оғриқли дили таскин топади. Даштга ўгай Ҳайдарни эса жондорлар чавақлаб ташлайди. Бу табиий ечим ромanning ғоявий негизини янада чуқур ва аниқ тушуниб олишга ёрдам беради. Зеро, табиат ҳам гўё тирик мавжудот, у инъомига шукрона қилмай, зўравонлик билан чангал солганларни маҳв этади, асраганларни эса аяйди. Бу хулоса асарнинг бутун мундарижасини нурлантириб туради.

Mediatsiya nima?

Ўтган асрда инсониятнинг урушга бўлган муносабати ўзгариб, ҳар қандай можароларни тинч йўл билан бартараф этишга интилиши кучайди. Бироқ шундай вазиятлар ҳам бўладики, икки томонлама музокаралар ижобий натижа бермайди. Бундай ҳолатда учинчи томон иштироки, яъни медиацияга зарурат туғилади.

“Медиация” лотин тилидаги “mediation” сўзидан олинган бўлиб, воситачилик деган маънони билдиради. “Медиация махсус жараён бўлиб, унда ҳолис учинчи томон — медиатор қарама-қарши тарафлар ўзаро ихтиёрий мурося йўлини ишлаб чиқишига кўмаклашиш орқали низонинг барҳам топишига ёрдам беради” (*Вишнева А. Курс лекций. Конфликтология. <http://www.humanities.edu.ru>*).

Медиатор назария ва амалиётда учинчи томон ёки воситачи деб ҳам юритилади.

Низони бартараф этишга кўмаклашувчи медиатор сифатида музокараларга турли халқаро акторлар, биринчи навбатда, барча ресурсларга эга мустақил давлатлар жалб этилиши мумкин. Аксарият воситачи бўлиб давлат ёки ҳукумат раҳбарлари иштирок этса, айрим ҳолларда бу вазифани алоҳида дипломатлар ҳам ўз зиммасига олади. Аслида низоларни бартараф этишда ҳар ким ҳам медиатор бўлиши мумкин. Бироқ минтақавий низоларда қуйидагилар ўз мавқеига кўра расмий медиатор сифатида тан олинган: давлатлараро халқаро ташкилотлар (бунга БМТ мисол бўла олади); давлатнинг махсус тузилган комиссиялари; кенг кўламда фаолият юритаётган халқаро жамоат ташкилотлари (“Қизил ярим ой” жамияти каби). Булардан ташқари, норасмий медиаторлар ҳам бор. Ўрни келганда маълумоти ва тажрибасидан келиб чиқиб, улар ёрдамидан ҳам фойдаланилади. Булар — диний ташкилот вакиллари, диний раҳнамолар, халқаро даражада тан олинган собиқ сиёсий раҳбарлар, маданият ва санъат арбоблари ва бошқалар.

Минтақавий можаролар доирасида медиаторликнинг воситачи, ёрдамчи ва кузатувчи турлари мавжуд. Можароларнинг бартараф этилиши медиаторнинг обрўйи ва ролига боғлиқ ҳолда қуйидагиларни таъминлаши мумкин:

— низоларни қарама-қарши томонлар ихтиёрсиз тугатади, уларни тарқатиб юборади, уларга санкция қўллади, ҳақ ва ноҳақни аниқлаш эса

ҳакамлик судьяси ва арбитрлар томонидан амалга оширилади;

— томонларга можаро юзасидан якуний қарор қабул қилишда медиаторликнинг ёрдамчи ва воситачи турлари кўмак беради;

— муносабатларни нормаллаштиришга, томонлар ўртасида мулоқот ташкил қилишга ҳам воситачи ҳамда ёрдамчи кўмаклашади;

— медиация натижасида эришилган якуний келишувнинг бажарилишини арбитр, воситачи ва кузатувчи назорат қилади.

2008 йили Грузия — Жанубий Осетия ва Абхазия можароси бўйича музокараларда ҳозир Европа Иттифоқига раҳбарлик қилаётган Франция Республикаси Президенти Николя Саркози воситачи сифатида иштирок этди. У сиёсий етакчи ва медиатор сифатида қарама-қарши томонларга мавжуд низони бартараф этиш бўйича қуйидаги 6 тамойилни таклиф қилди:

- 1) куч ишлатишдан воз кечиш;
- 2) ҳарбий ҳаракатларни зудлик билан тугатиш;
- 3) нотинч ҳудудларга гуманитар ёрдам эркин киритилишига рухсат бериш;
- 4) Грузия ҳарбий кучларини ўзларининг дислокация бўйича муқаддам жойлашган ўрнига қайтариш;
- 5) Россия ҳарбийларини жанговор ҳаракатлар бошланишидан олдинги жойига қайтариш;
- 6) Абхазия ва Жанубий Осетияда барқарорлик ва хавфсизликни таъминлаш юзасидан халқаро кафолат бериш (*Кургинян С. Кавказский кризис и наше будущее. Общественно-политический и научный журнал “Россия XXI”, 2008, №5*).

Н.Саркозининг медиаторлик фаолияти туфайли қалтис вазият қарама-қарши томонлар ҳамда низога алоқадор бошқа субъектлар ўртасида муҳокама қилингани, можаро тўлиқ бартараф этилмаган бўлса-да, лекин кескинлик бир мунча юмшатилиб, қайд этилган тамойилларнинг аксарияти бажарилгани ва ҳарбий куч ишлатишга чек қўйилганини кузатиш мумкин.

1997 йил Ислон Каримов Афғонистонга чегарадош 6 мамлакат ҳамда АҚШ ва Россия иштирокида мулоқот гуруҳини ташкил этиш ташаббусини илгари сурган эди. Бу ташаббус амалда ўз ифодасини топди ва Афғонистон бўйича “6+2” гуруҳи — ХХР, Эрон, Покистон, Тожикистон, Ўзбекистон, Россия (куза-

тувчи сифатида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти) + Бирлашган фронт ва "Толибон" ҳаракатининг биринчи учрашуви 1997 йил 16 октябрда Нью-Йоркда, иккинчи учрашуви эса 1999 йил 19-20 июлда Тошкентда бўлиб ўтди.

Тошкент учрашувида сўзга чиққан БМТ Бош котибининг Афғонистон бўйича махсус вакили Л.Брахими Ўзбекистоннинг афғон можаросини бартараф этишдаги ҳаракатларини юқори баҳолади.

Бундан ташқари 2008 йил 2-4 апрель кунлари НАТОнинг Бухарестда бўлиб ўтган саммитида Ислон Каримов 1997-2001 йилларда самарали фаолият кўрсатган "6+2" мулоқот гуруҳини, НАТО ташкилотини ҳам жалб этиб, "6+3" гуруҳига айлантириш ташаббусини илгари сурди. Мутахассислар фикрича, Ўзбекистон Республикаси Президентининг ушбу ташаббуси Афғонистондаги вазиятни

синчковлик билан ўрганиб, пухта ва атрофлича баҳо бергани натижасидир.

Хулоса қилиб айтганда, медиаторлик ҳар хил миқёсдаги низоларни тинч йўл билан бартараф этиш омили сифатида доимо мавжуд бўлиб келган. Ривожланиш натижасида медиаторлик соҳасида ўзига хос институционал тузилмалар ташкил топиб, бундай воситачилик яхлит фаолият тури сифатида шаклланиб бормоқда. Медиаторлик омили келгусида янада ривожланиб, амалиётда кенг қўлланилади. Ўз навбатида, Ўзбекистон Республикаси ҳар қандай низони тинч йўл билан ҳал этиш тамойилига оғишмай риоя қилиб, жаҳонда тинчлик ва барқарорликни таъминлаш ишига амалий ҳисса қўшаверади.

Феруза ҚҮЛДОШЕВА,

тадқиқотчи

Madaniy tafakkur xususiyatlari

Маданий тафаккур муттасил ривожланиб боровчи ҳодисадир. Чунки инсон борлиқни чуқурроқ англагани, янги-янги кашфиётлар қилгани сари маданий тафаккури ҳам юксалиб бораверади. Дарҳақиқат, турли даврларда яратилган ноёб моддий ва маънавий кадриятларга назар ташлар эканмиз, улардан ҳайрат ва ҳаяжонга тушамиз. Қанчадан-қанча меъморлик, ҳайкалтарошлик, тасвирий санъат асарлари, сўз санъати дурдоналари борки, уларни кўрган, ўқиган киши ўзида янгича фикр, янгича туйғулар пайдо бўлганини ҳис қилади.

Маданий тафаккурга тамал тоши қўйган Шарқу Ғарб мутафаккирлари қарашлари ҳозирда ҳам унинг ривожига ўзига хос тарзда туртки бериб келмоқда. Бинобарин, ҳар бир авлоднинг маданий тафаккури шаклланишида аждодларнинг моддий ва маънавий мероси катта роль ўйнайди. Булар авлодлар қалбида илҳом ва ғайратни жўштиради. Шу жиҳатдан, мустақиллик даврида барпо этилган ўнлаб, юзлаб қошоноа иншоотлар ҳам ёш наслнинг маданий тафаккури қарор топишига ҳисса қўшмоқда, десак хато эмас. Ана шундай қошоноа ва иншоотлар сирасига Олий Мажлис биноси, Темур ва темурийлар тарихи музейи, Имом ал-Бухорий зиёратгоҳи, Ўзбекистон Давлат консерваторияси биноси, Ҳасти имом мажмуасини киритиш мумкин. Миллий маданиятнинг ана шундай обидаларини яратиш билан бирга ёшларда уларга нисбатан фахр ва эҳтиром ҳиссини шакллантириш ҳам бу-гунги долзарб вазифалардандир.

Ёшларда маданий тафаккурни шакллантириш, уларни баркамол инсон қилиб тарбиялаш пухта ўйланган режа асосида давомли иш олиб боришни талаб этади. Ана шу жараёнда фақат саботли, иродали тарбиячигина ижобий натижаларга эришади. Тўғри, тарбиянинг ҳам ранг-баранг шакллари мавжуд. Буларга жисмоний, ахлоқий, эстетик, диний, руҳий, экологик ҳамда меҳнат, касб-ҳунар тарбиялари киради. Ушбу жараёнлар олий ўқув юртларида, айниқса, юқори мақомга эга. Бу миллий истиқлол ғояси фанида ҳам ўз аксини топган. Демак, зикр этилган тарбия турларининг барчасига маданий жиҳатдан ёндашиш зарур.

Ёшларда маданий тафаккурни шакллантиришда ҳар бир йигит-қизнинг қизиқиш ва лаёқати алоҳида эътиборга олинishi лозим. Улар билан тарбиявий ишни бошлашдан олдин ақлий-руҳий салоҳиятини аниқлаб олиш муҳим. Маданий тафаккурни ривожлантириш жараёнида тарихийлик ва мантиқийлик усулларида фойдаланиш ўринлидир. Бу усуллар ёшларнинг билими кенгайишида самарали восита ҳисобланади. Илм орқали тафаккурнинг янги қирралари очилиб боради.

Маданий тафаккур иқтисодий, техникавий, фалсафий, бадиий, эстетик, ахлоқий ва бошқа тафаккур турларидан фарқ қилади, бироқ у айни чоқда мазкур соҳаларнинг барчасига тааллуқли ва уларга бирдек таъсир этади. Бу тафаккур турларига маданий жиҳатдан ёндашиш инсон фаолиятини

улуғлайди, билиш жараёнида кишини палапартиш-ликдан сақлайди, нарса-ҳодисалар моҳиятини англашда теранликка ундайди.

Маданий тафаккур бу — атроф-теварақдаги нарса-ҳодисаларга юксак ҳис-туйғу даражасида назар ташлашдир. Нарса-ҳодисаларни тушуниш эса, табиийки, билим ва амалий фаолиятни талаб этади. Маданий тафаккурни шакллантиришда илм асосий ўрин эгалласа-да, у турлича жараёнлар таъсирида шаклланади. Демак, маданий тафаккур шахс дунёқарашининг шаклланишига ялпи таъсир кўрсатади. Дунёқараш эса барча ёшларда бир хил бўлмайди. Чунки дунёқарашнинг ўзи бир неча турдан иборат: фалсафий, илмий, диний, асотирий. Албатта, бу қарашлар ҳам турли жараёнлар таъсирида шаклланади. Ана шу таъсир хусусийликдан умумийлик, оддийликдан мураккаблик томон боришни таъминлайди. Табиийки, бу жараён маълум вақт ва муайян шароитни талаб этади.

Ёшларда маданий тафаккурни шакллантирувчи омиллар кўп жиҳатдан фаолият йўналишларига боғлиқ. Йўналишлар эса сон-саноксиз, жумладан, тасвирий санъатни оладиган бўлсак, бу санъат турининг ўзи ҳам бир қанча йўналишга бўлинади. Мазкур йўналишларни ҳар бир ёш ўзича таҳлил

қилиб, улар моҳиятини тушунишга интилади. Шу интилиш жараёнида эса аста-секин маданий тафаккур куртак ёзади, шакллана боради. Таъкидлаш лозимки, маданий тафаккур ривожланиши учун айрича муҳит, шароит бўлиши шарт ҳам эмас. Кўпроқ у теварак-атрофни синчков кузатиш, вақти-вақти билан саёҳатга чиқиш, қисқаси, нарса ва ҳодисаларга қизиқиб боқиш билан шаклланади. Демак, ҳар бир ёш, аввало, ана шу жараёнлар моҳияти ва мазмунини англаб етиши зарур.

Маданий тафаккур шаклланишида муҳим омиллардан яна бири — ёшларнинг фанга бўлган муносабатидир. Ёшлар билимга интилар экан, уни асосан фанларни ўрганиш орқали эгаллаши табиий. Шунинг учун ҳам олий ўқув юртини тугаллаган ёшлар дунёқарашини бошқа тенгдошлари тафаккурдан фарқ қилади.

Ҳозирги ахборот асри, глобаллашув даврида ҳар бир ёш, аввало, ўз касби ва хунари доирасида етук маданий тафаккурга эга бўлиши даркор. Ана шунда улар жамият ҳаётига ҳам таъсир кўрсатувчи кучга айланади.

Васила АСРАҚУЛОВА,

Тошкент Ирригация ва мелиорация институти катта ўқитувчиси

Muruvvat – barkamol avlodga fazilat

Баркамол авлодни вояга етказиш ҳозирги даврнинг муҳим ижтимоий-сиёсий вазифасидир. Ўзбекистон Президенти Ислоҳ Каримов бу вазифани 1990 йилдан буён “миллий кадрлар”, “малакали мутахассислар”, “соғлом авлод” ва, ниҳоят, “баркамол авлод” бирикмалари воситасида изчил кун тартибига қўйиб келмоқда.

Баркамол авлод бу — жисмоний, маънавий ва касбий жиҳатдан етук шахс демақдир. Баркамол авлод тушунчаси бугун ана шу маънода талқин этилмоқда. Бундай авлодни вояга етказишда эса маънавий оламга дахлдор миллий кадрларнинг ўрни беқиёс. Шу маънода, саховат ҳам ахлоқий қадрият сифатида баркамол авлод тарбиясида муҳим омил ҳисобланади.

Муқаддас китобларда ва буюк донишмандлар асарларида талқин этилишича, саховат баркамолликка интилган инсоннинг маънавий оламида ўқтомир бўлиб таркиб топиши керак. Бу таълимотларга кўра, инсон ҳалол меҳнати билан

ҳам бой-бадавлат бўла олади. Лекин бунда икки муаммо юзага келиши мумкин. Биринчиси, бой-бадавлатлилик мезони қай йўсинда белгиланади? Иккинчиси, тўпланган бойлик қандай тасарруф қилинади?

Бу саволларга аллома аждодларимиз асарларидан асосли жавобни топиш мумкин. Унга кўра, бойликнинг миқдори, ҳажми ва кўламини белгилаб бўлмайди; фақат қайд этиш мумкинки, киши эҳтиёжидан ортиқча нарсалар мажмуи бойлик ҳисобланади (*Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Т., “Фан”, 1971, 610-бет*). Иккинчи саволга жавоб эса қуйидагича: бойликдан фойдаланишда ақл ва ахлоқ меъёрларига риоя қилиниши керак (*Абу Ҳомид Ҳаззолий. Кимёи саодат. Т., “Камалак”, 1993, 17-бет*). Шу тарихи мурувватнинг маъно ва мезони маълум бўлади. Яъни, одам ўз эҳтиёжидан ортиқ нарсани муҳтожларга бера олиши керак, аммо бундай мурувват ва саховатнинг миқдори, ҳажми ва кўлами белгиланмайди. Шу маънода, бадавлат

бўлиш ва бойликни тасарруф қилишда ҳам муайян бир малака керак. Негаки, бу борада оқиллик билан йўл тutilмаса, бойлик инсонни очкўз кимсага айлантириб қўйиши мумкин. Очкўзлик одамни икки иллатга йўлиқтиради: биринчидан, унда саховат туйғуси бўлмайди; иккинчидан, у бойликка тўймайди. Хўш, бундай ҳолда нима қилмоқ керак? Ҳадис ҳукмидан келиб чиқиб, ахлоқ файласуфлари бундай хулоса қилади: “Энг катта бойлик — кўнгилик бойлигидир”. Шундай экан, ҳам кўнгилик бойлигига, ҳам моддий бойликка эга инсон мурувватли бўлади.

Бундай юксак ғоялар ёш авлод онгига чуқур сингдирилиши лозим. Чунки бугун вояга етаётган насл эртага мулк эгаси бўлади. Бу мулкдорнинг эса саховат ортидан мартабаси юксалади. Шуниси ҳам борки, мурувватлилик фақат мулк билан белгиланмайди. Маънавий ёрдам, яъни ширин сўз билан далда бериш, тўғри йўл кўрсатиш, руҳий қўллаб-қувватлаш ҳам мурувватдир. Ёшларимизнинг бундай олижаноб фазилатларга эга бўлиши бугун ҳам ғоят муҳим.

Ҳозирги шароитда саховат ва мурувват масаласи Президент Ислоом Каримов томонидан “маънавий ва моддий ҳаёт уйғунлиги” ғояси асосида илгари сурилган. Унга кўра, инсон маънавий ва моддий жиҳатдан тўлақонликка эришиши зарур. Давр эҳтиёжи шундай: маънавиятни деб моддиятни ёки моддиятни деб маънавиятни унутиб бўлмайди. Мурувват ва саховат ана шундай қараш негизини ташкил қилади.

Юқорида баён этилган фикрлардан қуйидаги хулосага келиш мумкин: биринчидан, баркамол авлод тарбиясида ижтимоий-ахлоқий қадриятлардан унумли фойдаланиш катта аҳамиятга эга; иккинчидан, мурувват ва саховат муҳим қадриятлардан бўлиб, у ёшлар онгида маънавий ва моддий ёрдам кўрсатиш малакасини ҳосил қилади; учинчидан, бугунги ёшларни ана шу каби қадриятлар воситасида баркамол авлод қилиб вояга етказиш имкониятлари ғоят кенг.

Дилбар ҲОЖИМУҲАММЕДОВА,

*Тошкент давлат Педагогика
университети ўқитувчиси*

Globalashuv va yoshlar

Глобаллашув жараёнини даврийлик нуқтаи назаридан унга бўлиш мумкин. Биринчи давр — XX аср 50-йилларидан 70-йилларигача бўлиб, глобаллашувнинг асоси яратилди, яъни турли халқаро ташкилотлар — БМТ, ТМК ва бошқалар вужудга келди. Иккинчи давр — ўтган асрнинг 70-йилларидан 91 йилгача бўлиб, коммуникация ютуқлари (компьютер, интернет) глобаллашувни янги босқичга олиб чиқди. Учунчи давр — 1991 йилдан ҳозиргача бўлган даврда эса глобаллашувга тўсқинлик қилиб келган икки кутбли дунё барҳам топиб, кўп кутбли дунёнинг вужудга келиши давлатлар ва халқларни янада яқинлаштириб, ўзаро таъсирини кучайтирмоқда.

Глобаллашув ўзига хос мураккаб объектив жараён саналади. Унинг барча ижтимоий жабҳаларни қамраб олишдаги тезкорлиги бугунги кунда ҳеч кимга сир эмас. Шундай экан, табиий савол туғилади: глобаллашув шароитида ёшларнинг ўрни қандай? Уларнинг муаммолари нималардан иборат?

Ҳозирги кунда Ер шари аҳолисининг 18 фоизини ёшлар ташкил этади. Социолог ва иқтисодчи олимлар 16 ёшдан 30 ёшгача, ЮНЕСКО эса 17 ёшдан 25 ёшгача бўлган йигит-қизларни ёшлар жумласига киритади. Айрим Ғарбий Европа давлатларида эса бу курсаткич 16 дан 30-33, ҳатто 35 ёшгача ҳам этади

(*Тангриев Л. Ёшлар сиёсат субъекти: бандлик муаммоси. Сиёсий фан. ном. дис. Т., 2001, 46-бет*).

Бугунги кунда дунё ёшларининг муаммолари, жамиятдаги ўрни ва роли турли мамлакатларда турлича. Жумладан, дунёнинг оловли нуқтаси ҳисобланиб келаётган Фаластин, Исроил, Афғонистон, Ироқ ва Африканинг баъзи мамлакатларида ёшлар асосий эътиборни очарчилик ва ўлим хавфидан сақланишга қаратади. АҚШ, Германия, Буюк Британия, Франция, Япония каби ривожланган мамлакатлар ёшлари эса илм олиш ҳамда жамиятда ўз ўрнини топиш ҳаракатида. Бугунги жаҳон молиявий инқирози даврида эса ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар ёшларининг асосий муаммоси ишсизлик бўлиб қолмоқда.

Бутун дунёда ёшлар иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий куч сифатида тобора кўпроқ эътироф этилаётган бир пайтда уларнинг муаммоларини ўрганиш ва бартараф этишга турли давлатларда турлича ёндашилмоқда. Хусусан, Ўзбекистонда ёшлар муаммоларини ҳал этиш масаласига давлат сиёсати даражасида эътибор қаратилмоқда.

“Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатининг асослари тўғрисида”ги Қонунга кўра, ёшлар деб 14 ёшдан 30 ёшгача бўлган фуқаролар тан олинади. 2008 йил маълумотла-

рида Ўзбекистонда 18 ёшгача бўлганлар умумий аҳолининг тахминан 40 фоизини, 30 ёшгача бўлганлар эса 64 фоизини ташкил этгани таъкидланган. Ҳозирги кунга келиб, ёшлар сони 13 миллиард 417 минг 656 нафарга етди. Бу кўрсаткич бир қанча Европа мамлакатлари, жумладан, Буюк Британия, Франция, Германия, Россия каби давлатларга нисбатан кескин фарқ қилади. Ёшлар аҳолининг салмоқли қисмини ташкил этиши бизнинг асосий ютуғимиздир.

Мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ ёшлар қатламини ижтимоий ҳимоялашга, иқтидорли ва ижодкор ёшларни қўллаб-қувватлашга, ёш авлодни демократик ислохотларга жалб этишга алоҳида эътибор қаратилгани бежиз эмас. Негаки, биз бунёд этаётган демократик жамиятнинг тақдири бугунги йигит-қизларнинг жисмоний, маънавий камолотига боғлиқ.

Ўзбекистонда 20 ёшгача бўлган ёшларнинг асосий муаммоси уларнинг касб танлаши, маълумот олиши ва мустақил ҳаётга қадам қўйиши билан алоқадор. Ундан юқори ёшдагилар эса асосан ишга жойлашиш ва жамиятда ўз ўрнини топиш муаммоси билан юзма-юз келади. Бу долзарб масала ҳисоблангани боис уни ҳал этиш мақсадида мамлакатда кўплаб меҳнат ярмаркалари ўтказилмоқда.

Ҳаётий мақсадни аниқ белгилаб олиб, шу мақсад сари интилиш азалдан ёшларни ривожлантирувчи омил бўлиб келган. Бугунги кунда бу янада муҳим аҳамият касб этмоқда. Чунки инсон режали фаолият юритсагина, келажакка қўйилган пойдевор мустаҳкам бўлади. Бугунги ёшларнинг вазифаси жамиятни янгилаш юзасидан ота-оналар бошлаб берган улугвор ишларни якунига етказишдан иборат.

Умуман, ёшларнинг ижтимоий таркиби аҳолининг бошқа гуруҳларига нисбатан тез ўзгарувчи, динамик ўсувчи ва мунтазам шаклланиб боровчи бўлиб, уларни доимо йўналтириб туриш лозим. Шу боисдан ёшларни ҳар жиҳатдан баркамол инсон қилиб тарбиялаш жамият ижтимоий тузилмасини, мамлакат тараққиётини таъминлашга қодир юксак профессионал қатлам салоҳиятини оширишга хизмат қилади. Ёшлар жамиятнинг талаб ва эҳтиёжларини фақат ҳозирги кун нуқтаи назаридан шакллантириб қолмасдан, республиканинг келажagini ҳам белгилар экан, мамлакатда жамиятни демократлаштириш, фаол фуқаролик жамиятини шакллантириш жараёнида ёшларнинг роли кучайиб бораётгани қувонарли ҳолдир.

Бахтиёрхўжа ШОДМОНОВ,
ЎЗМУ аспиранти

Miqdordan sifatga

“Ахборот асри” деб ном олган XXI асрда таълим тизими бутун имкониятини туб ислохотлар негиздагина намоен этиши мумкин. Таълим соҳасида истиқболли ислохотларни амалга ошириш учун эса юқори ақлий ва касбий маҳоратга эга кадрлар тайёрлаш тизимини вужудга келтириш зарур. Шу жиҳатдан, жаҳон тажрибасига таянган ҳолда давлат таълим муассасаларига рақобатчи бўла оладиган ноҳукумат ёки хусусий таълим тизимини ҳам кенг жорий этиш долзарб масалага айланмоқда. Мутахассислар эътирофича, бундай чора-тадбирлар таълим соҳасида интеллектуал мулкни ҳимоя қилиш, соҳада коррупция илдиз отишига йўл қўймаслик имконини беради.

Табиийки, бозор муносабатлари барча жабҳада туб ислохотларни талаб этади. Бундай муносабатлар буйруқбозликдан мутлақо йироқ бўлиб, энг замонавий ҳаёт тарзига эришиш учун чекланмаган имкониятлар яратиш билан бирга инсон омилини фаоллаштириш, илму маърифатни кадрлаш ва уни жамиятга чуқур татбиқ этиш каби талабларни ҳам назарда тутати.

“Постиндустриал жамият” ёки “Ахборий жамият” деб қаралаётган илғор давлатларда олий

таълим тизими ва унда фаолият юритаётган интеллектуал кадрлар маъқеи ниҳоятда юқори. Интеллект — (лотинча intellectus — ақл, идрок, билиш) инсоннинг чигал вазиятларда илгари тўплаган билим ва тажрибаларига таяниб, оқилона асосда хулқ-атвор меъёрларини шакллантириш жараёнини аниқловчи тафаккур тарзи ёки ақлий (рационал) билишдир (*Социологический энциклопедический словарь. М., “Норма”, 1988, стр. 106*). Таҳлилий фалсафа вакили И.Шефлернинг фикрича, “Таълимдаги бебаҳо салоҳият — тафаккур қобилиятини ривожлантиришдир. Ўқитувчи эса ҳақиқат, ақл-идрок ва инсон имкониятларини кенгайтириш каби қадриятларга содиқ киши бўлиши керак” (*Введение в философию образования. М., “Логос”, 2000, стр. 148*).

Юртимизда кечаётган кенг кўламли ижтимоий-сиёсий ислохотлар олий таълим тизимини ҳам тубдан қайта қуриш, уни жаҳондаги замонавий олий таълим стандартларига мослаштириш зарурлигини тақозо этаётир. Таълим тизимини такомиллаштиришга қаратилган муҳим ҳужжат — Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг қабул қилиниши Ўзбекистоннинг

кўп бўғинли таълим соҳаси учун беқиёс аҳамиятга эга бўлиб, унинг замирида давлатимиз ривожини учун юксак малакали мутахассислар етиштириб бериш мақсади ётади. Дастурий мақсадлар асосида олий таълимнинг икки bosqich — бакалаврият ва магистратурага ажратилиши, олий таълим даргоҳларига талабалар қабули давлат грантлари ва пуллик шартномалар асосида амалга оширилиши, институт ва университетлар мустақиллигини кучайтириш, талабаларнинг билим олишини индивидуаллаштириш, шундай чора-тадбирлар эвазига ёш авлоднинг интеллектуал салоҳиятини кўтариш муҳим масалалардан ҳисобланади (*Ўзбекистон Республикаси Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. Олий таълим (меъёрий ҳужжатлар тўплами)*. Т., "Шарқ", 2001, 37-бет).

XXI асрда янги ақлий салоҳият ва замонавий илм тафаккур билан қуролланиб, коммуникация ҳамда ахборот технологияларига асосланган, дунё андозаларига мос таълим тизимини шакллантириш зарурати туғилмоқда. Ўтган йиллар мобайнида мамлакатимизда шаклланган олий ўқув юрлари ва уларда турли йўналишлар бўйича фаолият юритаётган профессор-ўқитувчилар кўрсаткичи Ўзбекистон интеллектуал салоҳиятининг имкониятлари миқдор жиҳатидан мақсадга мувофиқ эканини кўрсатмоқда. Демак, асосий масала сифат кўрсаткичи ҳам жаҳон стандартлари даражасида баҳолашига эришишдан иборат.

Дилшода НАЗАРОВА,
ЎзМУ катта ўқитувчиси

“Har bir kishi – faylasuf”

Фалсафий тафаккур тушунча ва инсон илмий изланишларининг инъикоси сифатида антик даврдан буён мавжуд. Афлотун фалсафий фикрлаш айрим кишиларга хос деб ҳисоблаган, Арасту эса фалсафа мураккаб, алоҳида фикрлаш қобилиятини талаб этади, деган фикрни билдирган. Эпикур шогирдларини фалсафий тафаккурга ўргатиш учун уларга етти йил оғзига тош солиб юришни тавсия этган. Забоннинг осудалиги фалсафий фикрлаш қобилиятини шакллантиради деган қараш ана шундан қолган.

Фалсафа ва фалсафий тафаккур бир-бирига диалектик боғлиқ, аммо улар ўзининг имманент хусусиятлари, усулларига эга интеллектуал изланиш, ижодий фаолиятдир. Фалсафа — илм соҳаси. У инсоннинг борлиқдаги ўрнини, жамият, социум билан алоқаларини, ҳаёт ва ўлим, тараққиёт ва турғунлик, эзгулик ва ёвузлик, муҳаббат ва нафрат, аждодлар ва авлодлар муаммоларини ўрганади. Ушбу муаммолар устида бош қотирмайдиган, уларга муносабат билдирмайдиган одамнинг ўзи йўқ. Шунинг учун “Ҳар бир киши — файласуф” (К.Поппер). Шу билан бирга, фалсафага алоҳида илм соҳаси деб ҳам қаралади. Бундай қараш махсус ўқув юрларидагина шакллантирилади. Шу боис фалсафа факультетлари мавжуд. Аммо шуниси қизиқки, фалсафанинг фан, илм соҳаси сифатида шаклланишида фалсафа факультетини битирганлардан кўра бошқа ижодкорлар, яъни одам ва олам муаммоларини профессионал файласуфлардан ўзгача идрок этувчи илм ва ақл эгаларининг хизмати кўпроқ. Масалан, 1999 йили Минскда чоп этилган “Энг янги фалсафа лугати”да жаҳон илм-фанида эътироф этилган 556 файласуф ҳақида маълумот берилган. Уларнинг 518 таси асли-

да бошқа соҳалар вакили, яъни профессионал файласуф эмас. Демак, фалсафанинг инсон ақлу идроки ва тафаккурига хос ижод тури сифатида шаклланиши фалсафанинг бошқа фанлар билан алоқалари ҳамда бошқа соҳалардаги ижодкорларнинг фалсафий тафаккурига боғлиқ. М.Мамардашвили, “Файласуф бўлиш учун фалсафа факультетига эмас, файласуф олдига борадилар” (*Мамардашвили М. Как я понимаю философию. М., “Прогресс”, 1990, стр.128*), деганида профессионал файласуфларни эмас, ўзига хос фалсафий тафаккурга эга, бетакорор фикрлари билан одам ва олам муаммоларини идрок этувчи ақл эгаларини назарда тутган.

Фалсафий тафаккур — фикрлаш усули. Ҳар бир инсон, айниқса ижодкор ўзига хос фикрлаш қобилиятига эга, у борлиқ, ҳаёт, муносабатлар, ҳатто ўлимдан ҳам маъно, мантиқ қидиради. Демак, фалсафий тафаккур инсоннинг фикрлаш усулини ифода этади. Тўғри, инсоннинг барча фикрлари ҳам фалсафий моҳият касб этавермайди, одам ва олам ҳақидаги кенг, универсал мушоҳадаларгина фалсафийдир.

Фалсафий тафаккур тарихи фалсафа тарихи билан уйғундир. Лекин фалсафий тафаккур файласуфнинг шахс, донишманд, ижодкор, бетакорор тафаккур эгаси бўлиб ҳаёт саҳнасида чиқиши билан боғлиқ. Энг қадимги даврлардаги космология, натур-фалсафа ва мифларда файласуф йўқ эди, шунинг учун космология, натурфалсафа ва мифлар яратувчи шахси, ижодкори, тафаккур эгаси номаълум изланишлар маҳсулидир. Гомер, Гесиод, Питтак, Фалес, Конфуций, Будда, Сукрот, Афлотун, Арасту каби фалсафий мушоҳада юриштишга мойил донишмандларнинг ҳаёт саҳнасида пайдо бўлиши билан

фалсафа тафаккурий изланишлар маҳсулига, фалсафий тафаккур эса фикрлаш усулига айланди. Фалсафий тафаккур шахснинг ақлий, илмий, онтологик ва гносеологик изланишлари сифатида айнан ушбу файласуфга хос фикрлаш усулини ифода этади. Фалсафа тарихидан маълумки, Афлотуннинг фикрлаш усули Питтакикидан, Арастуниги фикрлаш усули устози Афлотунникидан, Нагаржунаниги фикрлаш усули Будданикидан фарқ қилади. Берунийнинг илмий-фалсафий тафаккури Форобийникига ўхшамайди, Беруний қомусий фикрлашга мойил. Бу билан донишмандлар бири иккинчисидан устун ёки кучсиз демоқчи эмасмиз, балки фалсафий тафаккур ижодкор, донишманд шахсининг бетақдорлигини ифода этишини таъкидламоқчимиз. Айнан бетақдор фалсафий тафаккур эгаларигина фалсафанинг илм соҳаси сифатида шаклланишига ва ривожланишига бекиёс ҳисса қўшган.

Мустақил фалсафий тафаккурнинг йўқлиги илмий изланишларни сийқалаштиради, ҳар қандай фикрни тайёр қолипу таърифларга солиб, ҳурфикрликни барбод этади. Мустақил фалсафий тафаккур бўлиши учун муҳит эркин бўлишининг ўзи етарли эмас, бунинг учун шох тафаккури, ақлу идроки, руҳи эркин бўлиши лозим. “Тананг ва бойлигинг ҳақида эмас, аввало руҳинг озод бўлиши ҳақида қайғур”, деб насиҳат қилади Суқрот. Аммо руҳ озодлиги улғувор, олижаноб мақсадларга даъват этмоғи лозим. Демак, мустақил, бетақдор фалсафий тафаккур инсонни улғувор, олижаноб мақсадларга ундаши билан эъзозлидир.

Фалсафий тафаккур шахснинг, донишманднинг ўзига хос илмий, ижодий изланиш усули бўлса-да, унда ижтимоий эҳтиёжлар ва қарашлар ҳам ўз ифодасини топмай қолмайди. Антик даврда Конфуций, Буддадек, ўрта асрларда Август Блаженний ва Яссавийдек зоҳидона ҳаёт кечириш мумкин эди. Аммо Янги даврдан кейин инсонлар, халқлар, давлатлар ўртасидаги интеграция шунчалик кенг тарқалдики, энди зоҳидона ёлғиз умргузаронлик ҳеч кимнинг ҳаёлига келмайди. Бугун шахснинг, донишманднинг фалсафий тафаккури умуминсоний гносеологик тажрибалардан баҳра олмай, ўрганмай шаклланиши мумкин эмас.

Умуминсоний гносеологик тажрибаларнинг ранг-баранглиги файласуфнинг ўзига хос фикрлаш усулига ҳалақит бермайди, аксинча уни бойитади. Зардўшт таълимоти Ницше фалсафасини умуминсоний ва трансцендентал қарашлар билан бойитди, унда “инсон ўзидан ўзиши керак” деган, аслида Алподам (Сверхчеловек) ғоясини шакллантирди. Беруний, Ибн Сино, Ибн Рушднинг “бахтиёр ҳаёт”, “фаровон ўлка” ҳақидаги утопик ғоялари Янги давр фалсафаси асосчиси Ф.Бэконни “Янги Атлантида” — озод ва обод орол ҳақида асар ёзишга ундади. Бундай мисолларни кўллаб келтириш мумкин. Қандай умуминсоний гносеологик тажрибалар ўзига таъсир этишини файласуф ҳам билмайди, айнан шу нуқтада ижоднинг сирли, мавҳум, бетақдор жарён экани намоён бўлади. Энг муҳими, файласуф мавҳуд гносеологик тажрибаларни қалби, шахсий ҳаётини позицияси, ақлу идрок таҳлилидан ўтказди ва шу тариқа ўзига хос, бетақдор фикр, ғоя, дунёқараш — фалсафий тафаккур яратади.

Фалсафий тафаккурнинг шаклланишида миллий менталитет ва ижтимоий муҳит муҳим урин эгаллайди. Фалсафада умуминсоний ғоялар, парадигмалар ўз изини қолдирса-да, улар аввало миллий менталитет ва ижтимоий муҳит таъсирида юзага келади. Айниқса, миллий фалсафа шаклланаётганда миллий анъаналарга таянган фалсафий тафаккурни кўллаб-қувватлайди, унга таянади. Демак, фалсафий тафаккурсиз миллий фалсафа йўқ. Файласуфнинг мустақил фикрлаш қобилияти, миллий ҳаётдаги ўзгаришларни илғаб, уларни қалби, руҳи ва замон эҳтиёжлари элагидан ўтказа олиш салоҳияти — фалсафий тафаккури миллий фалсафани яратишга ҳисса қўшади. Фалсафа, ижод, илм-фан тарихи кўрсатадики, ҳар бир инсон фалсафий фикрлашга мойил бўлса-да, мустақил изланиши, бетақдор концепциялар, ғоялар яратиш баъзи ақл эгаларигагина насиб этади. Шундай фалсафий тафаккур эгалари бор халқ, миллат умрбоқийлигига, буюклигига ишонса бўлади.

Отабек ОРТИҚОВ,

*ЎзРФА Фалсафа ва ҳуқуқ институти
тадқиқотчиси*

Bebah o qadriyat

Инсонни ўраб турган борлиқ — табиат ҳам, жамият ҳам унинг саломатлигини мустаҳкамлашга ёрдам беради. Бироқ инсоннинг нотўғри хатти-ҳаракати оқибатида улар саломатликка таҳдид солувчи омилга айланади. Шундай экан, табиий ва ижтимоий борлиқда амал қилувчи паритет (томонларнинг тенглиги) қонунининг тансиҳатликда намо-

ён бўлишини ҳам тўғри англашда тиббий маданият муҳим аҳамиятга эга.

Тиббий-маънавий қадриятлар, билим-қарашлар ҳамда амалий-тажрибавий салоҳиятни ўзида мукжассам эгадиган тиббий маданият саломатликни муҳофаза қилиш институционал тузилмасининг шаклланиши, фаолият юритиши ва жамият

тараққиётига мутаносиб ривожланишини таъминловчи, уни ҳаракатга келтирувчи ўзига хос ижтимоий механизмдир. Бу икки тизим табиий ва ижтимоий борлиқдаги ўзаро алоқадор барча мураккаб тизимлар каби изоморф мутаносиблик қонунияти асосида ривожланади.

Маълумки, кишилиқ жамиятидаги ўзгаришлар бевосита инсон маънавиятига боғлиқ. Маънавий салоҳият давр руҳини англаш, унга монанд фаолият юритиш, иш натижаларини сарҳисоб қилиш мезонидир. Демократик жамиятга хос маънавий юксалиш жараёнида инсоннинг қадр-қиммати, ҳуқуқ ва эркинликларига эътибор кучайиши саломатликнинг юксак ижтимоий-маданий қадриятга, тиббий маданиятнинг эса зарур ижтимоий муҳофаза воситасига айланишига таъсир кўрсатади.

Инсон вужудида сиҳатни таъминловчи ноёб муҳофаза тизими мужассам. Аммо бу тизим маънавий салоҳият негизида шаклланган тиббий маданият билан муштараклик касб этсагина беҳато ишлайди. Бутун Ер юзиде экологик мувозанат бузилган ҳозирги даврда соғлиқни муҳофаза қилиш масаласига ёндашувни ҳам тубдан ўзгартириш тақозо этилмоқда. Аънаанага кўра, саломатлик муҳофазаси хасталикка чалинган беморга тиббий ёрдам кўрсатишни, тиббий маданият эса ана шу фаолиятни юксак савияда ташкил этишни англади. Профилактик тиббиёт устуворликка эришган ҳозирги даврда эса бу тушунча инсонга бевосита тиббий ёрдам кўрсатиш билан бирга соғлом ҳаёт гарови бўлган тиббий ва ижтимоий муҳитни асраш, киши саломатилигини таъминловчи барча шароитни яратишни ҳам назарда тутди. Ҳозирги давр воқелиги соғлиқни сақлашни кенг қўламли ижтимоий-муҳофазавий фаолиятга айлантирмоқда. Албатта, бундай муҳофазавий тизим жамиятнинг бутун моддий ва маънавий салоҳияти билан таъминламоғи лозим. Тиббий-маданий тизим саломатлик муҳофазаси юксак савияда бўлишига замин ҳозирлайди ва тиббий амалиёт жараёнида ўзи ҳам такомиллашиб боради. Бугунги кунда тизимнинг тиббий-аксиологик, интеллектуал

когнитив ва функционал таркибий қисмларида катта ўзгаришлар кузатилмоқда. Бу жараёнларда тиббий-аксиологик қадриятлар алоҳида ўрин эгаллайди. Биоэтикага тааллуқли ғояларга эътибор кучайиши билан соғлиқни сақлаш институционал тизимида янги тузилмаларнинг пайдо бўлиши ҳам буни тасдиқлайди. Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги қошидаги этика комитети ана шундай янги тузилмалардандир.

Қадимда саломатликни сақлаш ва касалликдан қорғиб бўлиш ҳар бир кишининг ўзигагина боғлиқ экани сабабли аҳолининг тиббий муҳофазаси асосан индивидуал касбий фаолият доираси билан чекланган. Европада 542 йили бошланган ва Юстиан ўлати деб ном олган 1-пандемия оқибатида 100 миллион киши қирилиб кетган. Бу ўша даврдаги аҳоли сонига кўра жуда катта йўқотиш, том маънода оммавий фожиа эди. Тарихдан аёнки, бундай пандемиялар кейин ҳам содир бўлиб турган ва натижада ижтимоий онгда туб ўзгариш рўй берган, ана шундай хавф-хатарлар саломатликни ижтимоий қадрият сифатида эъзозлашга, уни асраш лаёқатига эга бўлган ижтимоий тузилма яратишга туртки бўлган. Кўп асрлар давомида шаклланган соғлиқни сақлаш тузилмаси XX асрга келиб мукамал муҳофаза тизимига айланди.

Мамлакатимизда ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти шаклланиши тиббий маданиятнинг ҳам янги тараққиёт босқичига кўтарилишига замин яратди. Жумладан, тиббий фаолият доирасида ахлоқ меъёрлари билан тартибга солинадиган муносабатлар ҳуқуқий норма сифатида қонунларда акс эттирилиши, тиббий-иқтисодий муносабатларни тартибга солувчи қонун меъёрларининг яратилиши тиббий маданиятнинг аҳамиятини янада оширмоқда. Аҳолининг кам таъминланган қисмига тиббий ёрдам кўрсатишга оид ҳуқуқий меъёрлар қонунларда акс эттирилгани тиббий-маънавий қадриятларнинг янада мустаҳкамланишига хизмат қилмоқда.

Анвар МУҲИДДИНОВ,

педагогика фанлари номзоди

Istiqbolli odimlar

Мамлакатимизнинг Қорақалпоғистон Республикасидан кейинги йирик минтақаси бўлган Навоий вилояти 1982 йил 20 апрелда Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми фармонида бинон ташкил топди. Фармонга асосан илгари Бухоро ва Самарқанд вилоятлари таркибида бўлган учта шаҳар ва саккизта туман янги вилоят ҳудудини ташкил этди. Бу тарихий воқеа кўп жиҳатдан Қизилқум

бағридаги бебаҳо табиий бойликларни ўзлаштириш мақсадида бунёд этилган Навоий кон-металлургия комбинати фаолияти билан боғлиқ. 1958 йил 3 сентябрда асос солинган мазкур комбинат ишчилари учун манзилгоҳ сифатида қад ростлаган Навоий шаҳри кейинчалик вилоят марказига айланди. Собиқ Иттифоқ даврида Навоий шаҳри ва вилояти Марказга минерал хомашё етказиб берувчи база

сифатида ривожлантирилди. Шунга кўра, бу ердаги барча кон ва саноат корхоналари тўғридан-тўғри Иттифоқ вазириликларига бўйсунар, бутун бойлик ва маҳсулотлар республика раҳбариятининг розилиги ва назоратсиз Марказга ташиб кетилар эди.

Навоий вилояти Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг 1988 йил 6 сентябрдаги фармони-га асосан маъмурий бирлик сифатида тугатилиб, унинг ҳудудлари Самарқанд вилояти таркибига қўшиб юборилди. 1989 йил 16 майда эса яна мазкур олий ҳокимият органи фармонига кўра, аввал Навоий вилояти таркибида бўлган баъзи туманлар Бухоро вилоятига олиб берилди. Бу совет тузумининг сўнгги йилларида айрим раҳбарларнинг Марказга яхши кўриниш ниятида узоқни кўзламай олиб борган сиёсатининг салбий оқибати эди.

Ўзбекистон мустақилликини қўлга киритгач, 2002 йил 31 майда Навоий вилояти қайта тикланди. Бироқ истиқлолнинг дастлабки йилларида мамлакатнинг бошқа ҳудудлари каби Навоий вилояти учун ҳам иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш ўта мураккаб кечди. Биринчидан, вилоят аҳолиси кўп миллатли бўлиб, уларнинг яқдиллиги, аҳиллигини таъминлаш хал қилувчи аҳамияти касб этар эди. Иккинчидан, ҳудуддаги ерости бойликларини қазиб олиш ва қайта ишлаш табиатга ялли таъсир кўрсатиш хусусиятига эга эди. Бинобарин, кимё ва бошқа заҳарли корхоналар боис юз бераётган экологик муаммоларни бартараф этиш зарур бўлди. Учунчидан, вилоятдаги аксарият корхоналарга хомашё бошқа ўлкалардан ташиб келтирилди. Иттифоқнинг парчаланиши йиллар давомида шаклланган иқтисодий алоқалар узилишига сабаб бўлди. Оқибатда, вилоятдаги баъзи корхоналар кам қувват билан ишлай бошлади, айримлари эса бутунлай тўхтаб қолди. Масалан, 1994 йил 48 та саноат корхонасидан 14 тасида маҳсулот ишлаб чиқариш 70,9 миллион сўмга камайди. Тўртинчидан, қишлоқ хўжалиги, айниқса, чорвачилик учун кенг имкониятлар мавжудлиги боис бу соҳани ривожлантириш юзасидан зарур чора-тадбирлар кўриш талаб этиларди. Бешинчидан, аҳолининг турмуш шароитини яхшилаш, қишлоқ аҳолисини тоза ичимлик суви, табиий газ билан таъминлашдек долзарб вазифа турарди. Олтинчидан, маориф ва соғлиқни сақлаш тизимини қайта қуриш ижтимоий соҳадаги кечиктириб бўлмас муаммога айланган эди.

Ўтиш даврида навоийликлар вазминлик ва уюшқоқлик билан меҳнат қилди, вилоятнинг оёққа туриб олишида шижоат ва фидойиллик намунасини кўрсатди. Ваҳоланки, вилоятнинг демографик салоҳияти унча юқори эмас. Ҳозир ҳудуддаги аҳоли сони 845,2 минг кишини (1.07.2009) ташкил этиб, бу кўрсаткич йил сайин кўтарилиб бормоқда. Нуфуснинг йиллар бўйича ўзгариш динамикаси шуни кўрсатмоқдаки, Қизилтепа ва Хатирчи туманларида ўсиш суръати бирмунча юқори. Вилоят аҳолиси ёш таркиби бўйича таҳлил қилинса, жами аҳолининг 6,8

фоизини катта ёшлилар, 60,6 фоизини ўрта ёшлилар, 32,6 фоизини ўсмирлар ва болалар ташкил этади.

Вилоятда саноатнинг жадал ривож топиши шаҳар аҳолиси кўпайиб боришига сабаб бўлмоқда. Ҳозирги вақтда олтита шаҳар ва саккизта шаҳарча мавжуд бўлиб, уларда жами аҳолининг 39,5 фоизи яшайди. Кўриниб турибдики, умумий урбанизация кўрсаткичи вилоятда анча юқори.

Вилоят аҳолининг ўртача зичлиги бўйича республикада охириги ўринда туради — бир квадрат километр майдонга ўртача 7,4 киши тўғри келади (республикада бу кўрсаткич 58 кишига тенг). Қолаверса, аҳолининг зичлиги ҳудудлар бўйича бир хил эмас. Хатирчи ва Кармана туманларида бир квадрат километр майдонга 102-114 киши тўғри келса, Учқудуқ ва Томди туманларида шунча майдонга бир киши тўғри келади, холос.

Ҳар бир қишлоқ туманига ўртача 13,9 минг квадрат километр ер тўғри келади (республикада бу кўрсаткич 2,7 минг квадрат километр). Биргина Учқудуқ туманининг майдони 46,6 минг квадрат километр ёки мамлакат ҳудудининг деярли ўндан бир қисмига тенг. Қишлоқ туманлари майдонининг катталиги ҳудуд қишлоқ хўжалиги ва аҳоли жойлашуви учун қулай шароитга эга эмаслигидан дарак беради.

Вилоятдаги Хатирчи, Навбахор, Қизилтепа, Кармана туманлари суғорма деҳқончилик минтақаси бўлиб, ушбу ҳудудлар асосан қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришга ихтисослашган. Томди, Конимех, Нурота ва Учқудуқ эса чўлда ташкил топган туманлар бўлгани сабаб улар хўжалигида асосан қоракўлчилик етакчилик қилади. Вилоятда қишлоқ хўжалиги, айниқса, суғорма деҳқончилик бир қадар суст ривожланган. Шу боис агросоҳа маҳсулотининг 63,8 фоизи чорвачиликка тўғри келади.

Вилоятнинг ялли ҳудудига нисбатан унинг иқтисодий фаол қисми, яъни экин майдонлари жуда кам — 100 минг гектардан сал кўпроқни ташкил этади, холос. Уларда ғалла, пахта, сабзавот ва чорва учун ем-хашак етиштирилади. Боғдорчилик ва узумчилик Хатирчи ва Нурота туманларида бир қадар ривожланган. Чорва ҳайвонлари сони жиҳатидан ушбу ҳудуд Ўзбекистонда Бухоро вилоятидан кейин иккинчи ўринда туради. Навоийликлар бир йилда 500 минг дона қоракўл тери етиштириб, Марказий Осиё мамлакатлари орасида ҳам олдинги ўринни эгаллаб келмоқда.

Ўзбекистон Президентининг 2008 йил 2 декабрдаги фармонида асосан “Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонаси ташкил этилди. 2010 йил мазкур зонада 180 миллиондан кўпроқ АҚШ доллар миқдоридидаги 17 та лойиҳани амалга оширишга киришилди ва бугун кенг истиқболли бунёдкорлик ишлари янада авж олмоқда. Жанубий Корея, Сингапур, Ҳиндистон, Хитой, Бирлашган Араб Амирлиги каби мамлакатларнинг йирик компаниялари билан

хамкорликда LCD мониторлари, компьютерлар, ҳар хил дисплейлар, тежамкор энергияли ёриткичлар, автомобиллар учун эҳтиёт қисмлар, тиббиёт асбоблари ва дори-дармонлари ишлаб чиқарувчи корхоналар фаолият юрита бошлайди. Кейинги икки-уч йил ичида бундай лойиҳалар сони 50 тага етиши кўзда тутилмоқда. Эркин индустриал-иқтисодий зонага жалб қилинадиган инвестициялар ҳажми 5,5 миллиард АҚШ долларидан ошади. Шу лойиҳалар бўйича қад ростлайдиган корхоналар 7,5-8 миллиард АҚШ

доллари ҳажмида маҳсулот ишлаб чиқариш ва 5 миллиард АҚШ доллари ҳажмида экспортга маҳсулот жўнатиш имконига эга бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, “Навоий” эркин индустриал-иқтисодий ҳудудининг ташкил этилиши яқин келажақда Ўзбекистон халқ ҳўжалигининг юқори суръатдаги ўсишига катта ҳисса қўшади.

Умид НАРЗУЛЛАЕВ,
НаёДПИ аспиранти

Tarixiy xotira – o‘zlikni anglash asosi

Тарих — ўтмишда рўй берган воқеа-ҳодисаларнинг оддийгина баёни эмас, Ватаннинг шонли кечмиши, жамият тараққиёти қонунлари ҳақида билим берадиган тарбия мактабидир. Шунинг учун барча замонларда бошқа миллатни қарам қилмоқчи бўлган босқинчилар аввало тарихий хотирани, тарихий меросни, миллий маданият ва анъаналарни йўқ қилишга ҳаракат қилган.

Миллий ўзликни англаш ижтимоий ҳодиса сифатида миллатнинг бутун тарихий тараққиёти давомида шаклланиб, муайян имкониятлар ва эҳтиёжлар тақозоси билан янада ривожланиб, тақомиллашиб борадиган жараён ҳисобланади. Шу маънода, миллат тарихи унинг бугунги кунда акс этади, миллатнинг ўзлигини англаши ўз тарихини ўрганиши билан боғлиқ равишда кечади. Зеро, ягона миллатга мансуб кишилар характери, руҳиятидаги ўхшашликлар кўп жиҳатдан улар тарихининг умумийлиги билан изоҳланади. Айнан шу ҳолат уларни бошқа этник жамоа вакилларидан ажратиб туради. Кишилиқ тарихи инсон онги ва тафаккури, ижтимоий-иқтисодий муносабатлари йиғиндисидан иборат. Шунга кўра, инсоннинг ақл-идроки, тафаккур даражаси, ижтимоий тараққиёт йўлидаги саъй-ҳаракатлари жамиятнинг менталитетини белгилайди. Президентимиз, “Ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади. Ибботталаб бўлмаган ушбу ҳақиқат давлат сиёсати даражасига кўтарилиши зарур” (*Ислом Каримов. Тарихий хотирасиз келажақ йўқ. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. Т., “Ўзбекистон”, 1999, 7-жилд, 134-бет*) дер экан, бунёдкорлик йўлидан бораётган халқимизни ўзлигини англашга даъват этади. Ўзликни англаш эса инсоннинг ўз тарихига, ўтмишига муносабатидан бошланишини таъкидлайди.

Ҳақиқатан, ҳаққоний тарихни билмасдан, уни фалсафий мушоҳада қилмасдан ўзликни англаш ҳам, юксак маънавиятга эришиш ҳам мумкин эмас.

Зеро, ўзликни англаш инсоннинг жамиятда тутган ўрни ва ижтимоий тараққиётдаги роли, ўзининг ички имкониятлари ва салоҳиятини англаб олишни билдирар экан, бунинг учун миллатнинг узоқ ўтмишда нималарга эришганини билиши тақозо қилинади. Демак, тарихий хотира, тарихни идрок этиш инсон билим доирасинигина кенгайтириб қолмай, ўзлигини янада теранроқ англашига, маданий савияси янада юксалишига кўмаклашади.

Тарихий хотираси мустаҳкам, маданий меросига, кадриятларига, анъаналарига ҳурмати юксак бўлган аҳил, ҳамжиҳат халқларда миллий ўзликни англаш туйғуси ҳам чуқур илдиз отади ва барқарор бўлади. Бинобарин, миллий бирдамлик миллий ўзликни англаш асосида юзага чиқади. Миллий ўзликни англаш туйғуси заиф бўлган миллат аҳлининг маълум умум-миллий мақсад йўлида жипслашиши, бирлашиши ҳам қийин кечади. Бундай ҳолларда, миллатнинг ажралишга, бўлинишга мойиллиги кучаяди, гуруҳбозлик, маҳаллийчилик каби иллатлар авж олади. Миллий ўзликни англаш туйғусининг заифлиги эса миллат вакиллари тарихи ва тақдири муштарак бўлган этник бирликка мансуб эканини англай олмаслигидан келиб чиқади. Демак, айтиш мумкинки, миллий ўзликни англаш, миллий ҳамжиҳатлик, бирдамлик тарихий хотирага ҳам таянади.

Ўз тарихий хотирасини сақлаб қола олмайдиган, уни кейинги авлодга етказолмайдиган миллатнинг келажаги ҳам бўлмайди. Чунки хотира миллат келажаги учун пойдевор бўлган ўтмишдан, ҳаётий тажрибадан сабоқ берувчи қимматли манба ҳисобланади. Миллатнинг тарихий хотираси мустаҳкам, уни авлоддан-авлодга ўтказишга салоҳияти кучли бўлса, унинг ғоясида миллий руҳият ҳам мустаҳкам бўлади ва у ўзлигини асраб яшайди.

Истиқлол йилларида халқимизнинг ҳаққоний тарихини тиклаш йўлида салмоқли ишлар амал-

га оширилди, тарихни англаш масаласи давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Президент Ислон Каримовнинг “Тарихий хотирасиз келажақ йўқ” аса-рида кўп минг йиллик тарихимизга ҳолисона баҳо бериш, ўтмишимизнинг ҳар бир даврини аниқ маълумотлар асосида тадқиқ қилиш орқали тарихий онгни шакллантириш зарурлиги ҳақида илгари сурилган ғоялар бу борада қилинажак ишларга дастуруламал бўлиб хизмат этмоқда.

Дарҳақиқат, тарихий хотира миллатга руҳий-маънавий куч-қувват бахш этадиган мангу маёқдир. Тарихий хотирани тиклаш кўп минг йиллик ўтмишимизни бус-бутун идрок этишга, унинг асл моҳиятини тушуниб етишга ва шу асосда ўзлимизни англашга ёрдам беради.

Зафар ҲАЙИТОВ,
фалсафа фанлари номзоди

Shaharlashuv va hunarmandchilik rivoji

XIX аср ўрталарида иқтисодий эҳтиёж боис Туркистоннинг йирик шаҳар ва қишлоқларида кучайган ихтисослашиш жараёни хунармандчилиги ва савдо-сотик ишларини жонлантириб юборди. Бу вақтда ўлкада жадаллашган урбанизация таъсири Қўқон хонлигида ҳам яққол сезила бошлади. Хонлик ҳудудларида хунармандчилик ва савдонинг ривожланиши натижасида шаҳар аҳолисининг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида, турмуш тарзида муайян ўзгаришлар рўй берди. Хунарманд-тўқувчилар янги маҳсулотлар яратиш, тожирлар эса қўшни мамлакатлар билан савдо-сотик муносабатларини кучайтириш орқали даромад орттириш ҳаракатига тушди. Бу даврда хонликда ил ва ним шойи газмолларнинг турлари анча кўпайган. Водий тўқувчилари айниқса пахта ва ипақдан мато тўқишга ғоят уста бўлган. Энг қиммат мато шойи бўлиб, уни асосан бой қатлам харид қилган. Тўқувчи хунармандлар бўз ёки карбоз (бўялмаган оддий ип газлама), босма (гул солинган қизил бўз), олача (бўялган ипдан тўқилган олачипор ип газлама), йўл-йўл ним шойи ва бошқа газламалар тўқишни кенг йўлга қўйган. Бу матолар арзонлиги боис аҳолининг асосий қатламини ташкил қилган камбағаллар ҳам уларни сотиб олишга қурби етган.

Хунармандлар меҳнат унумдорлигини ошириш мақсадида чарх, чиғирик каби асбоб-ускуналар ясаган. Хотин-қизлар пахтани чиғириқдан ўтказиб чигитдан ажратган, кейин эса тола чархда йиғирилиб, калава қилинган. Шундан сўнг калаваларга ранг берилган. Турли рангларга бўялган иплардан олача, қалами, байроқ олача тўқилган. Бўз тўқиладиган ип бўялмаган. Наманган ва Андижон хунармандлари бўздан ташқари қалами, олача каби матолар тўқиган. Қўқонда ишлаб чиқарилган матолар Тошкент матоларига нисбатан сифатли бўлган (Бабабеков Х. *Народные движения в Кокандском*

ханстве в их социально-экономические и политические предпосылки. (XVIII-XIX вв). Т., “Фан”, 1990, стр. 15). Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Туркистонда пахта ва ипақ мўл бўлишига қарамай, ўлкада бирорта мануфактура ёки тўқимачилик фабрикаси мавжуд бўлмаган, хунармандлар ҳамма ишни уйда, асосан кўлда бажарган. Улар тайёрлаган тўқимачилик маҳсулотларига талаб катта бўлган. Бу даврда Шарқ мамлакатларига хонликдан асосан тайёр маҳсулотлар чиқарилган.

Фаргона водийсининг йирик шаҳарлари — Хўжанд, Андижон, Наманган ва Марғилонда ипақ матолар тайёрлашга ҳам катта эътибор берилган. Марғилонда тўқилган турли шойи матолар, хусусан, атлас бутун Шарқда машҳур бўлган. Ипақ матоларга талабнинг ортиши туфайли водийда шойи газлама тўқийдиган устахоналар кўпайиб борган. Марғилонда 120 та, Хўжандда 97 та, Қўқонда эса 40 тагача тўқимачилик устахонаси бўлган (*Губаева С. Население Ферганской долины в конце XIX — начале XX в. Т., “Фан”, 1991, стр. 18*). Андижон ва Ўшда хунармандчиликнинг бу тури бирмунча суст бўлган. Шунга қарамай, атлас, шойи, дорайи, оқ шойи, жужунча, нимшойилардан — адрас, беқасам, банорас, гул босилган чойшаблар ва шунга ўхшаш матолар тўқилган. Бу Қўқон хонлигида ички савдони ривожлантириш учун нисбатан қулай шароит мавжуд бўлганини кўрсатади.

Хунармандлик ва савдо-сотикнинг ривожланиши шаҳарларда карвонсарой, дўкон, чойхона ва бошқа маиший хизмат кўрсатиш тармоқларининг кўпайишига шароит яратган. Масалан, биргина Қўқон шаҳрида асосан бухоролик савдогарлар банд қилган 10 та карвонсарой бўлган. Улар ўзларида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ва қўшни давлатлардан олиб келинган товар билан савдо қилган.

Водий аҳолиси дончилик, боғдорчилик, шунингдек, ипақ ва пахтадан тайёрланган тўқимачилик

маҳсулотлари билан ном қозонган. Бу ерда тайёрланган маҳсулотларга нафақат Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида, балки кўчманчи халқлар ва Русияда ҳам талаб катта бўлган.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Қўқон хонлигида кенг тармоқ отган, бироқ советлар чеклаб, ҳатто тўхтатиб қўйган хунармандлик, касаначилик, савдосотиқ ва тадбиркорликка бугунги кунда мамлакатид

мизда катта эътибор берилмоқда. Ҳозирги шароитда, юртимизда ички ва ташқи савдонинг барқарор фаолият кўрсатишида ўтмишда орттирилган бой тажрибаларни ўрганиш ва умумлаштириш аҳамиятлидир.

Муяссар КАРИМОВА,

*Тошкент давлат Педиатрия институти
катта ўқитувачиси*

Komillikka orifona da'vat

Хожа Аҳрори Валий ҳаёти темурийлар ҳукмронлиги даврига тўғри келди. Ўша вақтда тахт учун кураш авжига чиққан ва бундан халқ қаттиқ азият чекарди. Айниқса, солиқ тури ва миқдори кундан кун ортиб борар, оддий халқ бундай закотларни тўлашга ожиз эди. Ана шундай шароитда Хожа Аҳрор султонларга мурожат этиб, халқ мушқулини осон қилишга интилди. Ул зот тахт ворислари ўртасидаги нифокларни бартараф этиб, тинчлик-осойишталикни сақлаб қолди. Раият манфаатини ўз фароғатидан устун қўйган Хожа Аҳрор подшоҳлар инъомини қашшоқлар, муҳтожлар ва етим-есирларга тарқатган. Ўзи эса ҳалол меҳнат қилиб, шунинг мевасини истеъмол қилган, шогирдларига ҳам ўз юкингни бировга юклама, дея ўқтирган. Зеро, тасаввуфнинг ул киши танлаган Нақшбандия йўли ана шуни талаб этар эди.

Хожа ҳазратларининг халифаси Мавлоно қози ибн Бурҳониддин “Силсилат-ул орифин ва тазкират ус-содиқийн” асариде пирнинг маънавий ва моддий жиҳатдан нақадар ғаний экани, бойлигини мискину фақирлар билан бирга баҳам кўргани, билимидан эса фақат эзгулик йўлида фойдалангани ҳақида маълумот беради.

Хожа ҳазратлари “Ғофил кўнгил — ўлимнинг сабабчиси” деган ақидага таяниб, мусулмон киши дунё молидан ўзини тийиши зарур, деб ўқтирган. Зеро, моддиятга берилиб маънавиятдан маҳрум бўлиш ғафлатда қолишнинг айни ўзидир. Ул зот мазкур ҳикматни янада равшанроқ қилиб, қуйидагича тушунтиради: “Ҳар биримиз яшаш шарафига муяссар эканмиз, демек, қўлимиздаги хунар ва қалбимиздаги билимимиздан халққа фойда етиши лозим”. У вақтлар хунар эгаллаш ва билим олишнинг асосий йўли суҳбат бўлган. Шунга кўра, Хожа Аҳрор шогирдларига суҳбатнинг фойдаси чексизлигини, катталар суҳбатини канда қилмаслик баробарида дўстлар билан ҳам кўпроқ ҳамсуҳбат бўлиш зарурлигини ўқтирган. Бундай фикрларни ул зотнинг ҳаёти ва таълимоти ҳақидаги “Фикрот ул-Орифин” (“Орифлар сўзларидан парчалар”), “Воридот” (“Кўнгилдан

ўтувчи йўлар”), “Волидия” (“Отага бағишлов”) каби рисолаларда ҳам кўриш мумкин. Бу асарларда Хожа Аҳрорнинг эзгу ният, орифона сўз ва хайрли ишлари баён этилган.

Абдурахмон Жомий Хожа Аҳрор кўплаб масжиду мадраса қурдиргани ва талай маърифий ишларга хомийлик қилганини ёд этиб, бундай ёзади:

*Ҳазорон мазраа дар зери кишт аст,
Ки зоди рафтани роҳи биҳишт аст.*

Яъни, мингларча ерларга экин экилдик, уларнинг ҳосили жаннатга борувчиларнинг йўл озигидир.

Хожа Аҳрори Валий XV асрда яшаб ижод этган бўлса-да, панду ўғитлари ҳозир ҳам бизга раҳнамо. Чунки ул зот ҳаёт мазмуни ва моҳиятини, савоб ва гуноҳ амалларни батафсил тушунтириб берган. Кўпгина подшоҳлар пири бўлган Хожа ҳазратлари миллат йўлини ёритувчи чароғ эди.

Хожа Аҳрор пир мартабасига эришган бўлса-да, ўзини мусулмон ҳождатини чиқарувчи оддий киши деб билган, шунингдек, халқни ҳам табақаларга бўлиб, бирига яхши-ю, бирига ёмон муносабатда бўлмаган. Ҳар бир инсон ўзига яраша обрў ва истак эгасидир, уларга бирдек қараш зарур, деб таъкидлаган. Суҳбатида яхшилигу ёмонлики, адолату ҳақсизликни ҳар доим ҳаётий мисоллар билан тушунтириб берган. Тингловчининг кўнглига тез етиб бориш ва унинг тасаввурини кенгайтириш учун ҳаётий мисолларга мурожаат этган.

Хожа Аҳрор талқинича, инсон мудом ҳақиқатга, камолотга талпинади. Бунга эришиш учун эса имон ва эътиқод, билим ва меҳнат, ирода ва сабр керак бўлади. Инсон ахлоқдаги энг муҳим жиҳат — эзгу ният, эзгу сўз ва эзгу амалдир. Булар инсон маънавияти нақадар юксак эканини кўзгудаги акс мисол кўрсатиб беради.

Нилуфар АЗИЗОВА,

*Самарқанд давлат Чет тиллар
институтининг аспиранти*

Ҳурматли бош муҳаррир!

“Тафаккур”да босилаётган аксарият мақолалар муштарийлар диққатини ўзига тортмоқда. Мисолларми? Қайбирини келтирай — бир-биридан мазмундор мақолалар кўп, ахир. Зухриддин Исомиддиновнинг “Саркаш саволлар” (2009 йил 1-сон) мақоласини олинг. Шу хилдаги чиқишлар ҳам тафаккурни чархлайди, ҳам баҳсга чорлайди.

Журналда чоп этилган яна бир мақолани ўқиб эса марҳум дўстим, шарқшунос олим Асомиддин Ўринбоев ёди ҳаёлимни чулғаб олди. Бу ўринда мен Михли Сафаров улуғ тарихнавис Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн” асарига бағишлаб ёзган “Муаррихнинг боқий сўзи” (2009 йил 3-сон) мақоласини назарда тутаяман. Ахир ҳозирги ўзбек китобхонага Абдураззоқ Самарқандий ва унинг ўлмас асари — “Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн”ни илк бор танитган худди шу олим дўстимиз эди-да. Муаллифдан хурсанд бўлганим, у мақолада Асомиддин Ўринбоев номини айрича ҳурмат билан тилга олган...

Асомиддин Ўринбоев ижодий фаолияти давомида Абдураззоқ Самарқандий асарларини таржима қилиб нашр эттириш, тадқиқ қилиб элга танитиш баробарида Хожа Ахрори Валий, Ҳазрат Алишер Навоий каби зотларнинг форсий ёзишмалари билан ҳам шугулланди. 80 ёшли қутлуг тўйи арафасида чин дунёга кўчган дўстимиз чирогини бугун турмуш ўртоғи — шарқшунос олима Лариса Епифанова ёқиб ўтирибди.

Ана шундай ўйлар оғушида мен Асомиддин Ўринбоевнинг инсон ва олим сифатидаги тақ-дирига бағишлаб салмоқдор бир мақола эълон этилишини орзу қилдим, сиз бунга нима дейсиз?

Самимий салом ва эҳтиром ила
Андижон Давлат университети фахрий профессори

Сайфиддин ҳожи ЖАЛИЛОВ

Ҳурматли таҳририят!

“Тафаккур”да эълон қилинаётган турли мавзудаги мақолалар қаторида яна янги саҳифаларни ҳам кўришни истар эдик. Бизнингча, журнал фалсафанинг умумназарий масалалари, онтология ва гносеология муаммоларига кўпроқ эътибор қаратса яхши бўларди. Негаки, ҳар қандай фалсафий дунёқараш онтология ва гносеология пойдевори устига қурилади. Биз ҳам миллий давлатчиликни мустаҳкамлашнинг гоёвий асоси сифатида миллий гоёни кўрар экан-миз, у ҳам ўзининг онтологик ва гносеологик тағзаминига эга бўлиши зарурлигини англамоғимиз даркор. Ушбу мактуб орқали нуртош файласуфларга мурожаат этиб, улардан мазкур масалага оид фикр-мулоҳазаларини “Тафаккур” орқали ўртоқлашишини сўраб қоламиз...

...Маълумки, бугунги кунда биз — талабалар учун бирламчи манбани топиш ниҳоятда муш-кул. Шунини инобатга олиб, журналда дунё фалсафий тафаккурининг улуғ намоёндалари асарларидан таржималар эълон этиб борилса, биз учун илм қасрларининг яна бир эшиги очилар эди...

...“Нима дейсиз, замондош?” рукнида юртимизнинг фидойи зиёлилари билан шу куннинг долзарб маънавий муаммолари хусусида эълон қилинаётган суҳбатлар ҳам биз — талабалар дунёқарашини кенгайтиришида муҳим манба ҳисобланади. Бироқ мазкур рукн кейинги вақтда асосий мақсадидан бир оз узоқлашгандек, назаримизда. Биз унинг аввалги мавқеи тикланишини истардик...

...Сўнги саҳифаларни банд этаётган сийқа мазмундаги ихчам мақолалар журнал мавқеига нутур етказаятир. (Айримлари бундан мустасно, албатта). Улар ўрнига ҳам салмоқдор таҳлилий мақолалар берилса, нур устига нур бўларди...

ЎзМУ фалсафа факультети талабалари —

**Хуршидбек ТОШОВ, Абдумўмин ТУРСУНОВ, Зилола РИЗАЕВА
ва бошқалар**

SUMMARY

Sirojiddin Berdiqulov, senior teacher, Academy of the Internal Affairs Ministry in his article “Democratic Renovation and Political Parties” shares his views on such crucial matters as the role of political parties in building a new society and a state and increasing their role and influence and improving their programs, and winning the favor of the electorate. The political parties have the rights and influence in all levels of the executive. They become an initiative and influential power in developing the whole country as well as the regions through the Prime-minister and hakims (governors).

In his article “A Hopeful World” Qo’chqor Honazarov notes that he witnesses a peculiar “re-armament” process humanity goes through and participates in it. The rank of lazy, unconcerned and indifferent people who think that an eternal epoch without war could start would increase. Meanwhile, sabre-rattling, roar of warplanes and tanks will give place to dialogues at interstate, interregional, international summits, conferences and meetings. It would be better to consider the change of the situation in this way as an unavoidable necessity because it fits the spirit of the epoch and universal track of progress. It means that the power of word, idea, logic and argument has turned into a leading and effective way of settling international, interregional and interstate conflicts and each nation must think of it in the 21st century.

The article “Philosophy as Wisdom” by Shahnoza Qahhороva proves that the article “Is Philosophy a Discipline?” by H.Yoldoshev published in Volume 1 2010, Tafakkur, triggered discussions and disputes amongst scientists. It has been considered that according to the positivism movement founded by French philosopher A.Comte philosophy would be engaged in researching phenomena but not their basic causes and essence. This way of scientific thinking has developed rapidly and natural sciences based on it made great

gains and sci-tech discoveries have lead to creating comforts in daily life and ultimately it penetrated into human and sociological disciplines too. Accordingly a trend to subordinate philosophy to meet demands other disciplines do and to turn it into a new discipline came into being and this process had been developing till the end of 20th century.

“**T**he Shadow” short story by Zulfiya Qurolboy-qizi tells about Samandar who loves a woman longing for love and thinks how to make her happy. After his friend dies Samandar gets touched in his attempts to gain the heart of his widow and brings himself to the grave as if he was Behroz which will not leave readers indifferent.

“**T**he Master of the Life” written on the occasion of the 150th anniversary of Anton Chekhov by well-known Uzbek scientist Ibrohim Haqqul tells us about how the Russian writer found insides he sought in the world but never let know to anybody about this finding. Difficulties, unhappiness and bad luck he experienced show that he was a man of patience and that person who had a strong will and could face everything without fair. Everyone has to find his way and follow it in this world; each heart has to be illuminated by a beam it radiates – then life gets richer, beautiful and full of pleasure. They were a dream and an ideal A. Chekhov had been striving for.

Ziyoda Gafforova in her article “Interpretation of Hadiths in Na’ts” (a poetic genre in which the Prophet is eulogized) notes that one needs to get a full knowledge of all works by Alisher Navai where Muhammad the Prophet had been depicted before to begin to research his na’t ghazals. The main purpose of depicting the Prophet Alisher Navai had pursued in his ghazals was to strive for perfection and get rid of evils and acquire virtues and call for living with good will, true word and worthy action.